ความทรงจำ

พระนิพนธ์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ทรงค้างไว้ ๕ ตอน

พ.ศ. ๒๔๘๙

b1837698x
i13580474

ห้องสมุด
ศ.ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล
มหาวิทยาลัยศิลปากร

ความทรงจำ

พระนิพนธ์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ทรงค้างไว้ ๕ ตอน

พ. ศ. ๒๔๘๙

ลูกพูน

ขอถวายพระกุศลเสด็จพ่อ

ด้วยความระลึกถึงอย่างไม่มีสิ่งใดเปรียบ

ในปีประสูติพิเศษ ๗ รอบจอ

พ.ศ. ๒๕๔๙

พิมพ์ในงานวันที่ ๑ ธันวาคม

วันสิ้นพระชนม์

ครบรอบ ๓ ปี

๑. Mr. Francis George Patterson พระอาจารย์

๒. พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร

๓. พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร

๔. สมเด็จเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์

๕. พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงษ์

๖. พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์

สารบาญ

ตอนที่ ๑ เริ่มเรื่องประวัติ	หน้า	๑
ประสูติ	”	๑
ได้พระราชทานพระนาม	”	๒
ลักษณะการพระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอ ในรัชชกาลที่ ๔	”	๔
เริ่มทรงศึกษา	”	๑๐
การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ	”	๑๐
เรื่องพระประวัติเมื่อทรงพระเยาว์	”	๑๔
เรื่องตามเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยอุปราคา ที่หว่ากอ	”	๒๖
เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชวรสวรรคต	”	๓๑
ตอนที่ ๒ เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสวยราชย์	”	๓๕
เสด็จสมภพ	”	๓๕
เรื่องพระราชทานพระนาม	”	๓๖
เรื่องพระราชประวัติเมื่อทรงพระเยาว์	”	๔๑
เรื่องพระราชประวัติเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร	”	๔๓
เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประชวรสวรรคต	”	๔๕

สำนักหอสมุดกลาง

เรื่องถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๔๖
เรื่องพระราชประวัติเมื่อตอนทรงผนวช " ๔๘
เรื่องทรงสอบความรู้พระปริยัติธรรม " ๕๑
เรื่องทรงตั้งคติธรรมยุติกา " ๕๖
เรื่องเสด็จเที่ยวธุดงค์ " ๖๐
เรื่องพระราชประวัติตอนเสด็จอยู่วัดบวรนิเวศฯ " ๖๓
เรื่องทรงเป็นกรรมการสอบความรู้พระปริยัติธรรม " ๖๔
เรื่องทรงศึกษาภาษาฝรั่ง " ๖๘
พิเคราะห์เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวจะได้ทรงรับราชสมบัติ " ๗๕
เหตุการณ์เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวประชวร " ๘๓
เรื่องทรงรับราชสมบัติ " ๘๓
เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเมื่อเสวยราชย์แล้ว " ๘๕
เรื่องแก้ขนบธรรมเนียมประเภทต่าง ๆ " ๙๕
การศาสนา " ๙๕
การพิธีสำหรับบ้านเมือง " ๙๙
ระเบียบยศศักดิ์ " ๑๐๓

เรื่องพระราชานุกิจ หน้า ๑๐๗
เรื่องตีเมืองเชียงตุง " ๑๑๑
เรื่องจัดทหารบกทหารเรือ " ๑๑๖
ตอนที่ ๓ เรื่องเมื่อเปลี่ยนรัชชกาล " ๑๑๘
เรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงรับรัชชทายาท " ๑๒๒
เรื่องตั้งระเบียบวิธีว่าราชการแผ่นดิน " ๑๓๕
เรื่องระเบียบพระราชานุกิจในรัชชกาลที่ ๕ " ๑๓๗
เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเมื่อเริ่มรัชชกาลที่ ๕ " ๑๓๙
เรื่องกงสุลอังกฤษลดธง " ๑๔๐
เรื่องอั้งปลอม " ๑๔๒
เรื่องเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุม " ๑๔๔
เรื่องพวกจีนตั้วเฮีย (อั้งยี่) " ๑๔๖
ตอนที่ ๔ เรื่องเริ่มรัชชกาลที่ ๕ " ๑๕๐
เรื่องทหารไทยที่หัดตามแบบฝรั่ง " ๑๕๑
เรื่องสร้างวัดราชบพิธ ฯ " ๑๕๕
เรื่องสร้างพระบรมรูป ๔ รัชชกาล " ๑๕๖
เรื่องสร้างพระที่นั่งใหม่ " ๑๕๙
เรื่องตั้งระเบียบเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ " ๑๖๑
ความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เมื่อเริ่มรัชชกาลใหม่ " ๑๖๒

การศึกษาของเจ้านายในตอนต้นรัชชกาลที่ ๕ หน้า ๑๖๕
การไปมาในกรุงเทพ ฯ สมัยนั้น " ๑๗๐
เรื่องการทะนุบำรุงบ้านเมืองในปีมะเมีย
พ.ศ. ๒๔๓๓ " ๑๗๔
เรื่องตั้งกรมทหารมหาดเล็ก " ๑๗๘
เรื่องเครื่องแบบแต่งกายฝ่ายพลเรือน " ๑๘๐
ตอนที่ ๕ เรื่องเสด็จไปต่างประเทศครั้งแรก " ๑๘๒
อธิบายมูลเหตุที่จะเสด็จไปต่างประเทศ " ๑๘๒
แก้ไขขนบธรรมเนียมเดิมหลายอย่าง " ๑๘๔
เปลี่ยนแปลงประเพณีไว้ผมมหาดไทย " ๑๘๕
เสด็จประพาสสิงคโปร์ ปะเต๊เวีย และสมารัง " ๑๘๗
เสด็จประพาสอินเดีย " ๑๙๔
เรื่องตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดี " ๑๙๙
เรื่องเกิดอหิวาตกโรค " ๒๐๑
เรื่องเรียนภาษาอังกฤษ " ๒๐๓
เรื่องประวัติครแปตเตอร์สัน " ๒๐๖
เรื่องพระประวัติเมื่อทรงพระเยาว์ (ต่อ) " ๒๑๔

ความทรงจำของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(ลงมือแต่ง วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๖)

ตอนที่ ๑ เริ่มเรื่องประวัติ

พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๓๓

ฉันเกิดในพระบรมมหาราชวัง เมื่อปีจอ วันเสาร์ ที่ ๒๓ มิถุนายน[๑] พ.ศ. ๒๔๐๕ ประเพณีในราชสกุลสมัยนั้น เมื่อพระเจ้าลูกเธอประสูติ ถ้าเป็นพระองค์ชายได้พระราชทานพระขรรค์เล่ม ๑ กับปืนพกกะบอก ๑ ถ้าเป็นพระองค์หญิงได้พระราชทานพระภูษาแพรคลุมพระองค์ผืน ๑ เป็นของเฉลิมขวัญให้วางไว้ในกะด้งที่รองพระองค์ เมื่อประสูติแล้วได้ ๓ วันมีการพิธีเวียนเทียนสมโภชตำหนักที่ประสูติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธาน ทรงรดน้ำพระมหาสังข์และเจิมพระราชทาน ฉันได้เฝ้า "ทูลกระหม่อม"[๒] สมเด็จพระบรมชนกนาถของฉันเป็นครั้งแรกใน

---

๑. จันทรคติกาล เดือน ๗ แรม ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๔ ตรงกับคริสตศักราช ๑๘๖๒

๒. พระเจ้าลูกยาเธอในรัชชกาลที่ ๓ เรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ทูลกระหม่อมแก้ว" มาถึงรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระเจ้าลูกเธอเรียกแต่ว่า "ทูลกระหม่อม" แต่เรียกกันโดยคล่องพระโอษฐ์ว่า "ทูลหม่อม" ทุกพระองค์ ประหลาดอยู่ที่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เรียกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ทูลกระหม่อม" เห็นจะเรียกตามรับสั่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และเรียกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "พ่อป๋า" (อันมาจากคำ Papa ภาษาฝรั่ง) อย่างเคยเรียกแต่เมื่อยังเป็นกรม

วันนั้น ต่อนั้นมาเมื่อประสูติแล้วได้เดือน ๑ มีการพิธีสมโภชอีกครั้ง ๑ เรียกว่าสมโภชเดือน เป็นการใหญ่กว่าสมโภช ๓ วัน[๑] ต้องหาฤกษ์ทำในวันดี บางทีเกินวันครบเดือนไปหลาย ๆ วัน พิธีนั้นเริ่มด้วยพระสงฆ์เจริญพระปริตตอนบ่ายเมื่อก่อนวันฤกษ์ ครั้นถึงวันฤกษ์ เวลาเช้าเลี้ยงพระและสงฆ์อ่านวยพรก่อน[๒] แล้วจึงทำพิธีพราหมณ์ คือโกนผมไฟไว้จุก แล้วพระครูพราหมณ์เอาลงอาบน้ำในขันสาคร ครั้นถึงเวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธานในการพิธีเวียนเทียนสมโภช และทรงรดน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิมเหมือนครั้งก่อน สมโภชแล้วพระครูพราหมณ์อุ้มเอาขึ้นวางในพระอู่ทอง ร่ายมนต์กล่อม ๓ ลาเป็นเสร็จการพิธี ในวันพิธีสมโภชเดือนนี้ ทูลกระหม่อมพระราชทานของขวัญ คือทองคำสำหรับให้ทำเครื่องแต่งตัวกับเงินร้อยชั่ง (๘,๐๐๐ บาท) สำหรับเป็นทุน และพระราชทานชื่อด้วย ฉันได้พระราชทานชื่อว่า "พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร" คนทั้งหลายเรียกกันว่า "พระองค์ดิศ" มาจนได้รับกรมในรัชชกาลที่ ๕ นาม "ดิศ" ที่พระราชทานเป็นชื่อของฉันนั้น

---

๑. ประเพณีสมโภช ถ้ามิใช่พระราชกุมารเรียกว่า "ทำขวัญ" การทำขวัญ ๓ วัน ทำแต่เป็นสังเขป คงเป็นเพราะยังไม่มั่นใจว่าทารกนั้นจะเป็น "ลูกผีหรือลูกคน" คือจะรอดอยู่ได้หรือไม่รอด เมื่ออยู่ได้ถึงเดือนก็เป็นอันมั่นใจว่ารอด จึงทำขวัญด้วยการพิธีเป็นหลักฐานเหมือนอย่างว่ารับเข้าทะเบียนเป็นสมาชิกในวงศ์สกุล

๒. ที่มีพิธีสงฆ์ในการสมโภชเดือนนั้น เห็นจะเพิ่มขึ้นในรัชชกาลที่ ๔ ก่อนมาเห็นจะมีแต่พิธีพราหมณ์

ในทางพระศาสนาถือว่ามีศิริมงคล ด้วยเป็นพระนามพระพุทธเจ้าก็มี เป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระเกียรติในการอุปถัมภกพระพุทธศาสนาก็มี แต่ตามคำของท่านผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติซึ่งรับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์สมัยนั้น ท่านว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอานามของคุณตา (ท่านชื่อ "ดิศ" เป็นพระยาบำเรอภักดิ์อยู่ในเวลานั้น) มาพระราชทาน ด้วยทรงพระราชดำริว่าเป็นคนซื่อตรง เรื่องประวัติของคุณตานั้น ปู่ของท่านชื่อ บุญเรืองเดิมเป็นที่หลวงคลังเมืองสวรรคโลก ได้เป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีความชอบมาแต่ครั้งรบพะม่าที่เมืองเหนือ ครั้นเสด็จผ่านพิภพจึงทรงตั้งให้เป็นที่ พระจันทราทิตย์ในกรมสนมพลเรือน ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นพระยาในรัชชกาลที่ ๓ นั้น[๑] บุตรของพระยาจันทราทิตย์คน ๑ ชื่อ เลี่ยง ไม่ปรากฏว่าได้ทำราชการตำแหน่งใด มีบุตรคือคุณตา เกิดแต่ในรัชชกาลที่ ๓ ถึงรัชชกาลที่ ๒ เมื่องานพระราชพิธีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงสรง คุณตาอายุได้ ๗ ขวบ พระยาจันทราทิตย์ผู้ปู่นำถวายสมโภชจึงได้เป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมอยู่กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังทรงพระเยาว์มา ครั้นถึงรัชชกาลที่ ๓ เมื่อกรมหมื่นศักดิพลเสพได้เป็นพระมหาอุปราช ทรงคุ้นเคยกับนายเลี่ยงบิดาของ

---

๑. มีชื่อปรากฏอยู่ในคำปรึกษาปูนบำเหน็จในรัชชกาลที่ ๑ และในหนังสือพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ท่านมาแต่ก่อน จึงโปรดตั้งให้เป็นที่จมื่นอินทรประพาสในกรมวังวังหน้า เวลานั้นพระยาจันทราทิตย์ถึงอนิจจกรรมแล้ว จมื่นอินทรประพาสจะเอาคุณตาไปถวายตัวทำราชการให้มียศศักดิ์ในวังหน้า คุณตาไม่ยอมไป ว่า "ไม่ขอเป็นข้าสองเจ้า" ถึงจะเป็นอย่างไรก็จะอยู่เป็นข้าแต่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว แล้วอยู่สนองพระเดชพระคุณมาจนตลอดรัชชกาลที่ ๓ จึงทรงยกย่องความซื่อตรงของท่านเล่ากันมาอย่างนี้ และมีความปรากฏในหนังสือพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่ง ๓ ทรงบริภาษพวกข้าหลวงเดิม ว่าเห็นผู้อื่นมีบุญก็มักเอาใจออกหาก เคยเห็นใจมาเสียแล้ว จะไม่เป็นเช่นนั้นก็แต่ "อ้ายเฒ่าดิศ" (กับใครอีก ๒ คน) พระราชดำรัสนี้ดูประกอบคำที่เล่าให้เห็นว่าเป็นความจริง

ลักษณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอนั้น ทรงเขียนลายพระราชหัตถ์เป็น ๒ ฉะบับ ฉะบับ ๑ เป็นอักษรและภาษาไทยพระราชทานพระนาม อีกฉะบับ ๑ เป็นอักษรอริยกะ[๒] และภาษามคธ ทรงพระราชนิพนธ์เป็นคาถาพระราชทานพร คาถาที่พระราชทานพรนั้น ว่า

---

๑. ในรัชชกาลที่ ๕ ก็พระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ตามนาม "เพ็ญ" ของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ผู้เป็นคุณตา

๒. อักษรอริยกะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริประดิษฐ์ขึ้นแต่เมื่อยังทรงผนวช สำหรับให้เขียนภาษามคธสะดวก มีทั้งอักษรเหลี่ยม (อย่างตัวโรมัน) สำหรับพิมพ์ และอักษรกลม (อย่างอิตะลิค) สำหรับเขียน

สุขี อยํ โหตุ สทา กุมาโร
นาเมน โส ติสฺสวโร กุมาโร
อายุญฺจ วณฺณญฺจ สุขพฺพลญฺจ
ติกฺขญฺจ ปญฺญญฺจ ปฏิภาณภูตํ
ลทฺธา ยสสฺสี สุขตํ มหิทฺธี
ปโหตุ สพฺพตฺถ จิรํ สุชีวี
กุลญฺจ รกฺเขถ สมาจรญฺจ
สพฺเพหิ สตฺตูหิ ชยํ ลเภถ

สุขี ทีฆายุโก โหตุ ปุตฺโต ติสฺสวรวฺหโย
กุมาโร ชุมปุตฺโตยํ อิทฺธิมา โหตุ สพฺพทา
พุทฺโธ ธมฺโม จ สงฺโฆ จ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ
ตสฺสาปิ สรณํ โหตุ สมฺมา รกฺขตุ นํ สทา ฯ

คำ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์ แปลคาถา

ขอกุมารนี้จงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ กุมารนี้จงมีนามว่า ติศวรกุมาร โดยนามนิยม ขอติศวรกุมารนี้ จงได้ซึ่งชนมายุยืนยงดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจงได้ซึ่งวรรณผิวกายอันผ่องใส และจงได้วรรณคุณความสรรเสริญเป็นนิรันดร ขอจงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล จงได้ซึ่งกำลังกายอันแกล้วกล้า ทั้งให้มีกำลังปัญญารู้รอบคอบในกิจการทั้งปวง และให้ฉลาดในปฏิภานโวหารกล่าวคำโต้ตอบในที่ประชุมชน ขอให้ติศวรกุมารมีอิสสริยยศ บริวารยศ ปรากฏ

ด้วยมหิทธิศักดาเดชานุภาพมาก ขอให้มีชนมชีพยืนนานพอเพียงควรแก่กาล

อนึ่ง ขอให้ดิศวรกุมารพึงรักษาไว้ซึ่งสกุลวงศ์ให้ดำรงยืนยาว และพึงรักษาไว้ซึ่งจรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมสุจริต พึงได้ชัยชำนะปัจจามิตรในที่ทั้งปวง

อนึ่ง ขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่า ดิศวรกุมาร ผู้เป็นบุตร ชุ่ม นี้ จงมีฤทธานุภาพในการทั้งปวง

ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆเจ้า จงเป็นที่พึ่งแก่ดิศวรกุมารนั้น และจงรักษาซึ่งดิศวรกุมารนั้นโดยชอบในกาลทุกเมื่อ เทอญ

คาถาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์พระราชทานพระเจ้าลูกเธอนั้น ประทานพรบางอย่างเหมือนกันทุกพระองค์ แต่มีบางอย่างแปลก ๆ กัน สมเด็จกรมพระยาเทววงศวโรปการได้ทรงพยายามรวบรวมคาถาพระราชทานพรแปลเป็นภาษาไทย[๑] ตรัสว่าทรงพิจารณาดูพรที่พระราชทานแปลกกันนั้น มักจะได้ดังพระราชทาน พรที่ตัวฉันได้พระราชทานจะได้จริงเพียงไรแล้วแต่ผู้อื่นที่รู้จักจะพิจารณา แต่ลูกของฉันเองเพิ่งได้อ่านหนังสือประชุมคาถาพระราชทานพรเมื่อกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรโปรดให้พิมพ์แจกเป็นของชำร่วยในงานฉลองพระ

---

๑. ประทานฉะบับไว้ที่หอพระสมุดสำหรับพระนคร ราชบัณฑิตยสภาได้พิมพ์แล้ว

ชนมายุเสมอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ อ่านแล้วพูดกันว่า " พรที่ทูลกระหม่อมปู่พระราชทานเสด็จพ่อไม่เห็นมีว่าให้มั่งมี " เป็นทำนองว่าเพราะฉันไม่ได้พระราชทานพรข้อนี้จึงไม่รู้จักมั่งมี ตามความเข้าใจของคนทั้งหลายในปัจจุบันนี้ ดูเหมือนจะหมายความว่าต้องมีเงินนับด้วยแสนจึงมั่งมี แต่ก่อนมาหาเช่นนั้นไม่ ด้วยตั้งแต่โบราณมาจนสมัยเมื่อฉันยังเป็นเด็กไม่ใคร่มีใครมีเงินมาก เพราะการเลี้ยงชีพไม่ต้องใช้เงินเท่าใดนัก ข้าวปลาอาหารราคายังถูก เป็นต้นว่าข้าวสารราคาก็เพียงถังละ ๕๐ สตางค์[๑] ผู้ทรงศักดิ์มีบ่าวไพร่เป็นชาวสวนชาวนายังได้ของกำนัลเจือจาน การที่ต้องใช้เงินไม่มีมากมายเท่าใดนัก แม้จนเครื่องนุ่งห่มใช้สอยและของเล่นที่ยั่วให้ซื้อก็มีใคร่มีอะไร ผิดกับทุกวันนี้มาก ในเหล่าเจ้านายจึงมีน้อยพระองค์ที่เดียวที่รู้จักเอาพระทัยใส่ในการสะสมเงินทอง[๒] อีกประการ ๓ ผลประโยชน์ของเจ้านายที่ได้พระราชทานก็ยังน้อย ว่าส่วนตัวฉันเองได้เงินเดือน ๆ ละ ๘ บาท ได้ข้าวสารสำหรับให้พี่เลี้ยงแม่นมและบ่าวไพร่กิน กับน้ำมันมะพร้าวสำหรับตามตะเกียงที่เรือน จะเป็นเดือนละกี่ถังลืมเสียแล้ว ถึง

---

๑. มีจดหมายเหตุในหนังสือประติทิน " บางกอกคาเลนดาร์" ของหมอบรัดเล ว่าเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ ฝรั่งเข้ามาซื้อข้าวไปขายเมืองจีนมาก ราคาข้าวสารแพงถึงเกวียนละ ๑๒๐ และ ๑๒๕ บาท ราษฎรเดือดร้อนจนถึงรัฐบาลต้องประกาศห้ามไม่ให้เอาข้าวออกจากเมืองอยู่ ๗ เดือน

๒. พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ มีเงินสดอยู่เพียง ๒,๔๐๐ บาทเท่านั้น

ปีได้พระราชทานเบี้ยหวัด เบี้ยหวัดพระเจ้าลูกเธอที่ยังไม่ได้โสกันต์ กำหนดเป็น ๓ ชั้น ชั้นต่ำปีละ ๒ ชั่ง (๑๖๐ บาท) ชั้นกลาง ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง (๒๐๐ บาท) ชั้นสูง ๓ ชั่ง (๒๔๐ บาท) ฉันได้เคยรับทั้ง ๓ ชั้น แต่ได้เลื่อนชั้นเร็วเพราะอยู่ในพระเจ้าลูกเธอชั้นเล็กที่โปรดทรงใช้สอย พออายุ ๖ ขวบก็ได้รับเบี้ยหวัดถึงชั้น ๓ นอกจากนั้นยังได้ "เงินงวด" ประจำปีจากภาษีอากรบางอย่าง และมีอสังหาริมทรัพย์ได้พระราชทาน ๒ แห่ง คือตึกแถวริมถนนเจริญกรุง ๒ ห้อง ได้ค่าเช่าห้อง ๑ เดือนละ ๔ บาท กับนาที่ริมคลองมหาสวัสดิ์แปลง ๑ เป็นเนื้อนารวม ๓๐๐ ไร่ คุณตาจัดการทำได้ข้าวมาเจือจานกันกินบ้าง ถ้าคิดเป็นเงินรายได้ทุกประเภทที่กล่าวมา เห็นจะตกราวปีละ ๓,๐๐๐ บาท ดูก็ไม่รู้สึกอัดคัดในสมัยนั้น

เรื่องประวัติในตอนเมื่อฉันยังเป็นทารก แม่เล่าให้ฟังบ้าง ได้ยินท่านผู้อื่นที่ได้เลี้ยงดูอุปการเล่าบ้าง เป็นเรื่อง ๆ ไม่สู้ติดต่อกัน แม่เล่าให้ฟังเป็นเรื่องต้น ว่าเมื่อพาฉันขึ้นไปเฝ้าบนพระมหามณเฑียรครั้งแรก ทูลกระหม่อมเอานิ้วพระหัตถ์จิ้มที่ปากสักครู่หนึ่ง แล้วตรัสแก่แม่ว่า "ลูกคนนี้จะฉลาด" เมื่อมาคิดว่าในเวลานั้นอายุของฉันเพียงสักสามสี่เดือน จะทรงพยากรณ์ด้วยสังเกตอย่างไร ดูก็น่าพิศวง บางทีจะทรงสังเกตว่าดูดนิ้วพระหัตถ์หรือไม่ เพราะธรรมดาลูกอ่อนย่อมชอบดูดนม เมื่อเอานิ้วจิ้มที่ปาก ถ้าเป็นทารกมีอุปนิสสัยสังเกต รู้ว่ามิใช่นมก็ไม่ดูด ถ้าไม่มีอุปนิสสัยเช่นนั้นก็

หลงดูดนิ้วด้วยสำคัญว่านม หลักของวิชที่ทรงพยากรณ์จะเป็นดังว่านดอกกะมัง

เรื่องประวัติตามได้ยินท่านผู้ใหญ่เล่าต่อมา ว่าเมื่ออายุฉันได้ ๒ ขวบ เจ็บหนักครั้ง ๑ ถึงคาดกันว่าจะตาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นอธิบดีกรมหมอหลวง เสด็จเข้าไปทรงดูแลการรักษาพยาบาล และกรมหลวงวงศา ฯ ตรัสให้หลวงจินดา (ชื่อตัวว่ากะไรลืมเสียแล้ว) ตั้งยารักษาพิษจึงได้รอดชีวิตมา เมื่อหายเจ็บแล้ว ต่อมาจะได้ตามเสด็จไปพระนครศรีอยุธยา แม่เกรงว่าเอาแม่นมไปด้วยจะลำบาก จึงคิดจะให้ฉันอย่านม[๑] ด้วยหาอาหารอย่างอื่นต่อ และห้ามมิให้แม่นมให้กินนม แต่ฉันร้องไห้จนนมพลัดแกล้งลำรอบมาให้กินนมทุกวัน ก็ไม่อย่านมได้ทันวันตามเสด็จ จึงต้องให้แม่นมไปด้วย แต่เมื่อไปอยู่ตำหนักเล็กบนลานข้างหลังพลับพลาจตุรมุขในวังจันทรเกษม แม่ยอมให้กินนมแต่วันแรก พอตกค่ำสั่งให้เอาตัวนมพลัดไปคุมไว้เสียที่อื่น ไม่ให้ลอบมาหาได้ ในคืนวันนั้นปล่อยให้ฉันร้องไห้ดิ้นรนจนหลับไปเอง รุ่งขึ้นก็เป็นอย่านมได้ ตำหนักในวังจันทร ฯ หลังนี้ยังอยู่จนถึงรัชชกาลที่ ๕ เมื่อฉันขึ้นไปภายหลังนี้กว่าจำได้ตั้งแต่ครั้งเมื่อถูกอดนม ถ้าเป็นเช่นนี้ก็คงเป็น

---

๑. ในสมัยนั้นยังไม่ใช้วิธีเลี้ยงเด็กด้วยนมโค เจ้านายมีนางนมเลี้ยง ตัวฉันเคยมีแม่นมเลี้ยงต่อกันมาถึง ๓ คน

เพราะรู้สึกตามประสาเด็ก ว่าได้รับความทุกข์ร้อนใหญ่หลวงเป็นครั้งแรกจึงไม่ลืม แต่เมื่อมาคิดดูว่าเวลานั้นอายุยังไม่ถึง ๓ ขวบก็เกิดสงสัยว่าหรือจะหลงเอาเรื่องที่ได้ฟังเล่ากับที่ได้เห็นในภายหลังมาสำคัญปนกันไป มีอีกเรื่อง ๑ ซึ่งจำได้เนื่องกับตามเสด็จไปวังจันทร ฯ คือเขาเอาดินปั้นเป็นกรงมีซี่ไม้ไผ่อยู่ข้างบนใส่จิ้งหรีดมาให้เล่น ฟังมันร้องและดูมันกัดกันสนุกดี แต่ก็ได้ไปวังจันทร ฯ หลายครั้ง อาจจะมาจำได้ต่อเมื่อไปครั้งหลัง ๆ เพราะฉะนั้นเห็นจะไม่ควรอวดว่ารู้จักจำมาแต่เล็ก ที่มาเริ่มจำความได้จริงนั้นคงแต่ปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ เมื่ออายุได้ ๔ ขวบเป็นต้นมา ถึงตอนนี้เริ่มเรียนหนังสือและขึ้นไปเฝ้าทูลกระหม่อมทุกวัน เวลานั้นเสด็จประทับที่พระอภิเนาวนิเวศน์แล้ว[๑]

การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนจะมีระเบียบมาแต่ในรัชชกาลที่ ๑ (บางทีจะตามอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา) ใช้มาจนในสมัยเมื่อฉันเริ่มศึกษา ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ ชั้นปฐมศึกษาเรียนต่อครูผู้หญิงที่ในพระราชวังเหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง พอพระชันษาได้ ๓ ขวบก็ตั้งต้นเรียนหนังสือไทยไปจนพระชันษาราว ๗ ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้น ถึงชั้นมัธยมการเล่าเรียนของพระองค์ชายกับพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงคงเรียนต่อครูผู้

๑. พระอภิเนาวนิเวศน์ รวมพระที่นั่งหลายองค์สร้างขึ้นในบริเวณสวนขวาที่เรียกว่าสวนศิวาลัยบัดนี้ แต่มาชำรุดทรุดโทรมต้องรื้อเสียเมื่อในรัชชกาลที่ ๕

หญิง เพราะวิชาที่เรียนตอนนี้ผิดกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ พระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเรือน แต่คงเรียนภาษาไทยด้วยอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามรรยาทก็กวดขันตั้งแต่ชั้นนี้ เขตต์ของการเรียนชั้นมัธยมภาคต้นไปจนถึงโสกันต์ (พระองค์ชายพระชันษา ๑๓ ปี พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ ปี) แต่นั้นเรียนวิชาชั้นมัธยมภาคปลาย คือพระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรมกับทั้งฝึกหัดปฏิบัติพระวินัย Discipline และเริ่มเรียนศิลปวิทยาฉะเพาะอย่างที่ชอบพระอัธยาศัย ทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บ้าง กว่านั้นบ้าง จึงลาผนวช (ที่ทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุมีน้อย) เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง แล้วเรียนวิชาฉะเพาะอย่างแต่นั้นมา การเรียนฉะเพาะวิชาในสมัยนั้น อาศัยไปฝึกหัดอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญ ด้วยยังไม่มีโรงเรียน แต่วิชารัฐประศาสน์และราชประเพณีนั้น เจ้านายได้เปรียบคนจำพวกอื่นเพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้าในท้องพระโรงอันเป็นที่ว่าราชการบ้านเมือง ได้เรียนด้วยได้ฟังคดีที่เจ้าหน้าที่กราบบังคมทูลและที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย ตลอดจนได้คุ้นเคยกับท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมืองด้วยเข้าเฝ้าทุก ๆ วันดังกล่าวมา การศึกษาชั้นนี้ตลอดเวลาราว ๖ ปี จนพระชันษาได้ ๒๓ ปีถึงเขตต์อุดมศึกษา ทรงผนวชอีกครั้ง ๑ เป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับ

ทั้งวิชาอาคมชั้นสูง ซักซ้อมให้เชี่ยวชาญ เปรียบเหมือนอย่างเข้ามหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวชก็เป็นสำเร็จการศึกษาสามารถรับราชการได้แต่นั้นไป ส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่โสกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับ นับแต่การศึกษาศีลธรรมและฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชาฉะเพาะประเภทอันชอบพระอัธยาศัยสืบเนื่องไป จนอำนวยการต่าง ๆ ในหน้าที่ของขัตติยนารีได้โดยลำพังพระองค์ ข้อที่พระองค์ชายมีโอกาสเรียนราชการเพราะเข้าเฝ้าในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง เจ้านายพระองค์หญิงก็มีโอกาสศึกษาทางฝ่ายใน ได้ความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยในสมาคมของกุลนารี จนสามารถรับหน้าที่ราชการฝ่ายในและฝึกสอนผู้อื่นสืบกันมา ที่ในพระราชวังจึงเป็นแหล่งสำหรับเรียนวิชามรรยาทสำหรับกุลสตรี เปรียบเหมือนวิทยาลัยอันเป็นที่ผู้มีบรรดาศักดิ์ชอบส่งธิดาเข้าไปฝากให้ศึกษาในสำนักเจ้านายและผู้อื่นที่สามารถฝึกสอน คนทั้งหลายจึงชอบชมผู้หญิงชาววังมาแต่โบราณเพราะการที่ได้ศึกษานั้น

ว่าฉะเพาะการศึกษาของตัวฉันเอง ได้ทันเรียนชั้นปฐมศึกษาตามแบบเก่าเมื่อในรัชชกาลที่ ๔ แรกเรียนต่อคณแสงเสมียน[๑] ในเวลานั้นหนังสือเรียนยังไม่มีฉะบับพิมพ์ แม่ต้องให้

---

๑. ในรัชชกาลที่ ๓ โปรดให้เด็กผู้หญิงลูกผู้ดีที่ไปอยู่ในวังเรียนอ่านและหัดเขียนหนังสือไทยและหนังสือขอม ให้อาลักษณ์สอนที่ตำหนักแพ ผู้ที่เรียนสำเร็จได้รับราชการเป็นเสมียน อยู่มาได้เป็นครูสอนหนังสือเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์หลายคน

จ้างอาลักษณ์เขียนหนังสือเรียนด้วยเส้นหรดาลลงในสมุดดำ เมื่อได้หนังสือมาแล้วถึงวันพฤหัสบดีอันถือกันทั่วไปจนทุกวันนี้ว่าเป็น "วันครู" ควรเริ่มเรียนหนังสือ เวลาเช้าให้บ่าวถือพานรองหนังสือเรียนนั้นนำหน้า พี่เลี้ยงอุ้มตัวฉันเดินตามมีบ่าวกั้นพระกลดคน ๑ บ่าวตามอีกสองสามคน คน ๑ ถือพานเครื่องบูชามีดอกไม้ธูปเทียนกับดอกเข็มและดอกมะเขือกับทั้งหญ้าแพรก (ของเหล่านี้เป็นของอธิษฐานขอให้ปัญญาแหลมเหมือนเข็ม มีความรู้มากเหมือนเมล็ดมะเขือ และรู้รวดเร็วเหมือนหญ้าแพรกขึ้น) เมื่อถึงสำนักครูยกพานหนังสือเข้าไปตั้งตรงหน้า จุดธูปเทียนกราบไหว้บูชาหนังสือแล้วจึงเริ่มเรียน ครูให้ไม้เหลาเท่าแกนธูปอัน ๑ สำหรับชี้ตัวหนังสือที่อ่านสอนให้อ่านคำนมัสการ "นโม พุทฺธาย สิทฺธํ" ก่อน จำได้แล้วจึงอ่านสระและพยัญชนะต่อไป นอกจากวันพฤหัสบดีไม่ต้องมีเครื่องบูชา ไปเรียนเวลาตอนเช้าทุกวัน เพราะกลางวันต้องขึ้นเฝ้า ฉันเรียนอยู่กับคุณแสงไม่ช้านักจะเป็นเพราะเหตุใดลืมเสียแล้ว ต่อมาย้ายไปเรียนต่อคุณปาน ธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ถึงตอนนี้เริ่มใช้หนังสือพิมพ์ คือปฐม ก กา ซึ่งหมอบรัดเลพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก แต่ยังใช้วิธีสอนอยู่อย่างเดิม หัดอ่านสระพยัญชนะและอ่านตัวอักษรประสมกันไปจนจบแม่เกยแล้วหัดอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เช่นบทละครเรื่องอิเหนาและรามเกียรติ์เป็นต้น เรียนถึงขั้นนี้เรียกว่า "ขึ้นสมุด" เพราะใช้สมุดหนังสือเรื่องต่าง ๆ เป็นหนังสือ

เรียน อ่านเรื่องต่าง ๆ ไปจนสามารถอ่านหนังสือไทยได้แตกฉาน แต่ส่วนหัดเขียนหนังสือไม่สู้กวดขันนัก เลยไม่ได้สอนทีเดียว เพราะในสมัยนั้นยังถือกันว่าเป็นวิชาอันหนึ่งซึ่งต้องมีครูสอนต่างหาก ในเวลาเมื่อฉันกำลังเรียนหนังสือนั้น ประจวบกับที่หมอบรัดเลพิมพ์หนังสือสามก๊กสำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อมาพระราชทานพระเจ้าลูกเธอพระองค์ละฉะบับ ๔ เล่มสมุดฝรั่ง ตั้งแต่นั้นฉันก็อ่านหนังสือสามก๊กเป็นหนังสือเรียน เลยชอบอ่านหนังสือเป็นนิสสัยติดตัวมาจนบัดนี้

เรื่องขนเผ่านั้น ตั้งแต่ออกจากผ้าอ้อมแม่ก็พาขนเผ่าดังกล่าวมาแล้ว แต่ขนไปเผ่าเป็นบางวันและเผ่าอยู่ชั่วครู่หนึ่ง ประเดี๋ยวก็พากลับ ต่อเมื่ออายุย่างเข้า ๔ ขวบ จึงขนเผ่าทุกวันเป็นนิจ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (นอกจากกรมหมื่นมเหศวรศิริวิลาสกับกรมหมื่นวิชณุนาถนิภาธร) ล้วน "เกิดในเศวตฉัตร" คือประสูติเมื่อเสด็จเสวยราชย์แล้ว ยังอยู่ในปฐมวัยด้วยกันทั้งนั้น แต่เป็นชั้นต่างกันตามพระชนมายุ ที่ประสูติแต่ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ลงมาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ เป็นชั้นใหญ่ ที่ประสูติแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ลงมาจนปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็นชั้นกลาง ที่ประสูติแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ มาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นชั้นเล็ก เวลาที่พระเจ้าลูกเธอขนเผ่านั้นต่างกันตามชั้น คือขนเผ่าพร้อมกันทุกชั้นเมื่อเวลาเสวยกลางวัน แต่เวลาเสด็จลงทรงบาตร

DS
582
ด65
2487

ตอนเช้า หรือเวลาเสด็จออกข้างหน้าตอนบ่าย ตามเสด็จแต่พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่กับชั้นกลาง เวลาเสด็จออกทรงธรรมและออกขุนนางกลางคืน ตามเสด็จแต่พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่ และยังมีพระเจ้าลูกเธอบางพระองค์ ซึ่งทรงเลือกสรรสำหรับทรงใช้สอยเป็นอุปัฏฐากประจำพระองค์มีแต่ในชั้นใหญ่ คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหลวงสมรรัตน์ ฯ เป็นต้น พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่กับชั้นกลางอาจไปตามเสด็จได้โดยลำพังพระองค์ แต่ชั้นเล็กยังต้องมีผู้ใหญ่ควบคุมจึงมิใคร่ได้ตามเสด็จ ตัวฉันอยู่ในชั้นเล็ก เมื่อตอนแรกขึ้นเฝ้าแม่เป็นผู้ดูแล แต่ต่อมาเจ้าพี่โสมาวดี (คือกรมหลวงสมรรัตน์ ฯ) กับเจ้าพี่สีนากสวาสดิ์ (ทั้ง ๒ พระองค์เป็นพระธิดาเจ้าจอมมารดาเที่ยง ซึ่งเป็นพี่ของแม่) ท่านเป็นชั้นใหญ่ทรงรับดูแลพาตามเสด็จออกไปข้างหน้าในตอนบ่าย ฉันจึงได้ออกไปกับเหล่าเจ้าพี่ที่เป็นชั้นกลางมาแต่ยังเล็ก เห็นจะเป็นด้วยทูลกระหม่อมทรงสังเกตเห็นว่าฉันไม่ตระหนี่ตัว กล้าออกไปข้างหน้าแต่เล็กนั้นเอง จึงลองทรงใช้สอย และโปรด ฯ ให้ตามเสด็จตั้งแต่อายุยังไม่ถึง ๕ ขวบ

การที่ทูลกระหม่อมทรงลองใช้สอยเมื่อยังเล็กนั้น จำใส่ใจไว้บางเรื่อง มาคิดดูในเวลานี้เป็นเรื่องที่ตัวฉันควรจะอวดก็มี ที่ควรจะละอายก็มี จะเล่าทั้ง ๒ อย่าง เรื่อง ๑ ดูเหมือนเมื่ออายุฉันได้สัก ๕ ขวบ วันหนึ่งเวลาเสวยกลางวัน ณ พระที่นั่งนงคราญสโมสร

ทูลกระหม่อมตรัสสั่งให้ฉันไปหยิบตลับหยกในพานเครื่องพระสำอาง มาถวาย เจ้าฟ้ากรมหลวงสมรรัตน์ ฯ เป็นต้น ท่านตรัสบอกเมื่อภายหลังว่าท่านพากันทรงพระวิตก เพราะพานเครื่องพระสำอางนั้นตั้งอยู่บนพระแท่นลดข้างพระแท่นที่บรรทมบนพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ ซึ่งฉันยังไม่เคยไปถึง เกรงจะไปเชอะ แต่ส่วนตัวฉันเอง ในเวลานั้นไม่รู้สึกวิตกว่าจะหยิบผิด ไปมัวแต่กลัวผีเป็นกำลัง ด้วยต้องขึ้นบันไดเข้าไปในพระที่นั่งภาณุมาศ ฯ เวลาไม่มีใครอยู่ในนั้น แข็งใจเดินดูไปจนเห็นเครื่องหยกในพานพระสำอาง ก็ปีนขึ้นบนพระแท่นไปหยิบเอาตลับหยกลงมาถวายได้ถูกดังพระราชประสงค์ ทูลกระหม่อมตรัสชมว่าฉลาด วันนั้นเฝ้าอยู่พร้อมกันมาก ดูเหมือนฉันจะได้ "ยี่ห้อ" ดีแต่นั้นมา เรื่องตลับหยกที่กล่าวนี้ยังประหลาดด้วยเมื่อเวลาล่วงมากว่า ๖๐ ปี เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ฉันเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา มีหน้าที่จัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ฉันตรวจดูของพิพิธภัณฑ์เดิม พบเครื่องหยกอยู่ในกำปั่น ฉันนึกขึ้นว่าเหมือนเครื่องพระสำอางของทูลกระหม่อม ให้สอบบัญชีได้ความว่าเดิมมีพานทองรอง เป็นของส่งออกมาจากข้างในแต่เมื่อแรกตั้งพิพิธภัณฑสถาน (ณ ศาลาสหทัยสมาคม) ที่ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อพิพิธภัณฑสถานย้ายไปอยู่ในพระราชวังบวร ฯ มีผู้ร้ายลักพานทองที่รองไปเสีย เหลืออยู่แต่เครื่องหยกจึงเอาเก็บรักษาไว้ในกำปั่น ฉัน

ยิ้มตลับหยกใบที่นึกว่าเคยหยิบลงมาถวายทูลกระหม่อม เอาไปถวายกรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ทอดพระเนตร ท่านทรงจำได้ว่าเป็นใบนั้นเอง ฉันจึงให้ส่งเครื่องพระสำอางหยกคืนไปยังกระทรวงวังทั้งสำรับ เพื่อจะได้เอาไปรักษาไว้กับเครื่องราชูปโภคของเก่า อีกเรื่อง ๓ ต่อมาวันหนึ่งเวลาเสวยกลางวันเหมือนอย่างเรื่องก่อน ทูลกระหม่อมตรัสใช้ให้ฉันออกไปดูที่ห้องอาลักษณ์ว่า "ตาพึ่ก" คือพระศรีสุนทรโวหารราชเลขานุการ อยู่หรือไม่ ด้วยวันนั้นมีกิจจะทรงพระอักษรนอกเวลาที่เคยทรง พระศรีสุนทรโวหารเป็นผู้สำหรับเขียนพระราชนิพนธ์ตามรับสั่ง ฉันกลับเข้ามากราบทูลว่า "ตาพึ่กอยู่ที่ห้องอาลักษณ์" ครั้นเสวยแล้วดำรัสสั่งให้ผู้อื่นไปเรียกพระศรีสุนทรโวหาร เขากลับเข้ามากราบทูลว่ากลับไปบ้านเสียแล้ว ทูลกระหม่อมตรัสฟ้องคุณป้าเที่ยงว่าฉันเหลวไหลใช้สอยไม่ได้เรื่อง คุณป้าเที่ยงเตรียมจะลงโทษ เรียกคุณเถ้าแก่ที่ได้ไปกับฉันมาถามว่าฉันไปเที่ยวแวะเวียนเสียที่ไหน คุณเถ้าแก่เบิกความยืนยันว่าได้ไปกับฉันจนถึงห้องอาลักษณ์ และได้ยินฉันบอกกับพระศรีสุนทรโวหารว่าทูลกระหม่อมมีรับสั่งใช้ให้ฉันไปดูว่าแกอยู่หรือไม่ ความจริงก็ปรากฏว่าเป็นด้วยพระศรีสุนทรโวหารแกไม่เชื่อคำของฉัน พอเห็นพ้นเวลาเคยทรงพระอักษรแล้วกลับไปบ้านเสีย เมื่อได้ความดังนี้ก็รอดตัว ถ้าหากไม่มีคุณเถ้าแก่เป็นพะยานวันนั้นเห็นจะถูกตีไม่น้อย อีกเรื่อง ๓ จะเล่ารู้สึกละอายอยู่บ้าง คือมีใครส่งขวดหมึกอันเป็นของคิดขึ้นใหม่

มาถวายทูลกระหม่อมจากต่างประเทศใบ ๑ ขวดหมึกนั้นทำเป็นรูปหอยโข่งพลิกตัวได้บนที่ตั้ง เวลาไม่ใช้ก็พลิกปากหอยเข้าไปเสียข้างหลัง เป็นอันปิดรักษาหมึกไว้เองไม่ต้องมีฝาขวด ถ้าจะใช้หมึกพลิกหอยให้ปากออกมาข้างหน้า หมึกก็มาอยู่ที่ปากหอยนั้นไม่ต้องจุ้มปากกาลงไปลึก ทูลกระหม่อมโปรดขวดหมึกนี้ตั้งไว้บนโต๊ะทรงพระอักษร วันหนึ่งเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคมเวลาบ่ายจะโปรดให้ผู้ใดผู้หนึ่งดูขวดหมึกนั้น มีรับสั่งใช้ให้ฉันกลับเข้ามายกออกไปถวาย ฝ่ายตัวฉันไม่รู้กลไกของขวดหมึก พอยกขึ้นตัวหอยก็พลิกกลับออกมา หมึกหกราดถาดที่รองนองไปทั้งนั้น ฉันตกใจราวกับจะสิ้นชีวิตด้วยรู้ว่าคงถูกทูลกระหม่อมกริ้ว แต่มิรู้ที่จะทำประการใดก็ยกขวดหมึกเดินต่อไปยังไม่ทันออกข้างหน้าพบเจ้าพี่ทองแถมถวัลยวงศ์ (คือ กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ) วิ่งกะหืดกะหอบมาดูเหมือนจะกำลังตกพระทัยด้วยเสด็จขึ้นไปช้าไม่ทันตามเสด็จออกตรัสถามฉันว่าทูลกระหม่อมเสด็จอยู่ที่ไหน ฉันบอกว่าประทับอยู่พระที่นั่งอนันตสมาคม แล้วเลยส่งขวดหมึกวานให้ท่านเอาไปถวาย เจ้าพี่ทองแถมก็รับเอาไปด้วยความยินดีไปถูกกริ้วงอมทีเดียว ส่วนตัวฉันเองพอขวดหมึกพ้นมือไปก็รีบกลับมาเรือน เลยรอดตัว เรื่องขวดหมึกนี้เลยเป็นเรื่องสำหรับเจ้านายพี่น้องล้อเจ้าพี่ทองแถมกับตัวฉันต่อมาอีกช้านาน

เรื่องตามเสด็จทูลกระหม่อมนั้น แต่พอฉันขึ้นเฝ้าได้เสมอ ใน

ไม่ช้าก็ได้ตามเสด็จออกข้างหน้า เพราะเจ้าพี่โสมกับเจ้าพี่สีนากท่านคอยประคับประคองดังกล่าวมาแล้ว ถ้าเสด็จทรงพระราชดำเนินไปใกล้ ๆ เจ้าพี่ท่านจูงไป ถ้าทรงพระราชดำเนินไปทางห่างไกลเช่นเสด็จไปวัดราชประดิษฐ์ฯ เป็นต้น มหาดเล็กเขาก็อุ้มไป พวกมหาดเล็กที่เคยอุ้มฉันมาได้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ในรัชชกาลที่ ๕ มีหลายคน ควรกล่าวถึงโดยฉะเพาะคือเจ้าพระยาสุรพันธพิสุทธิ (เทศบุนนาค) เพราะได้มาอยู่ในกระทรวงมหาดไทยด้วยกันเมื่อฉันเป็นเสนาบดี และตัวท่านเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี ท่านยังจำเลิกว่าเคยอุ้มฉันมาแต่เล็ก ถ้าเสด็จไปด้วยมีกระบวนแห่มักทรงพระราชยาน[๑] แต่แรกฉันขนวอพระที่นั่งรองตามเสด็จ ครั้นต่อมาเมื่อพระเจ้าลูกเธอที่เคยขึ้นพระราชยานรุ่นก่อนทรงพระเจริญ พระองค์หนักเกินขนาดโปรดให้เปลี่ยนชุดใหม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ฉันขึ้นพระราชยานตั้งแต่อายุได้ ๕ ขวบมาจนสิ้นรัชชกาล พระเจ้าลูกเธอที่ได้ขึ้นพระราชยานเป็นชุดเดียวกันรวม ๔ พระองค์ คือ สมเด็จพระศรีพัชรินทรฯ กับสมเด็จพระพันวัสสาฯ สองพระองค์นี้ประทับบนพระเพลา หรือถ้าไปทางไกลก็ประทับข้างซอกพระขนองกรมพระสมมตอมรพันธุ์กับตัวฉันนั่งเคียงกันข้างหน้าที่ประทับ เรื่องขึ้นพระราชยานนี้จำได้ไม่ลืมเพราะเคยตกพระราชยานครั้ง ๑ เมื่อ

---

๑. ประเพณีเสด็จทรงพระราชยานมาเลิกเมื่อเปลี่ยนเป็นใช้รถในรัชชกาลที่ ๕ ตัวอย่างพระราชยานมีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

ไปตามเสด็จงานฉลองวัดหงส์ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๒๐ ขากลับเสด็จขึ้นพระราชยานที่ท่าราชวรดิษฐ์ เห็นจะเป็นด้วยฉันง่วงนั่งหลับมาในพระราชยาน เมื่อผ่านประตูกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางด้านตะวันออก พอคนหามพระราชยานลงบันได ข้างหน้าพระราชยานต่ำลง ฉันก็พลัดตกลงมา จมื่นจง (โต ซึ่งภายหลังได้เป็นที่พระยาบำเรอภักดิ์ แล้วเลื่อนเป็นพระยาวิเศษสัจจาดาในรัชชกาลที่ ๕) อุ้มส่งขึ้นไปนั่งอย่างเดิม ไม่ได้เจ็บปวดชอกช้ำอันใด แต่เมื่อทูลกระหม่อมมาตรัสเล่าที่ข้างใน แม่ตกใจกลัวจะเกิดอัปมงคลถึงให้ทำขวัญกันเอะอะ เรื่องตกพระราชยานนี้ชอบกล เจ้าพี่ท่านได้ขึ้นพระราชยานมาก่อนบางพระองค์ก็เคยตก ใครตกก็เป็นจำได้ไม่ลืม เพราะนาน ๆ จะมีสักครั้ง ๑ แต่ประหลาดที่มามีเหตุเช่นนั้นแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ) ในรัชชกาลที่ ๕ ครั้งตามเสด็จไปวัดกลางเมืองสมุทรปราการ เวลานั้นฉันเป็นราชองครักษ์เดินแซงไปข้างพระราชยาน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ขึ้นพระราชยานแต่พระองค์เดียว ประทับพระยี่ภู่ข้างหน้าที่ประทับ เมื่อกระบวนแห่เสด็จถึงวัดจะไปที่หน้าพระอุโบสถแต่พอผ่านศาลาโรงธรรมที่พวกพ่อค้าตั้งแถวคอยเฝ้า มีผู้ชูฎีกาทูลเกล้า ฯ ถวาย ดำรัสสั่งให้หยุดพระราชยานเพื่อจะทรงรับฎีกา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ เห็นจะกำลังเผลอพระองค์ พอพระราชยานหยุดชะงักก็พลัดตกลงไปข้างหน้า เป็นครั้งหลังที่สุดที่เจ้านายตก

พระราชยาน การเสด็จประพาสของทูลกระหม่อมนั้น บางวันทรงรถในเวลาบ่าย รถพระที่ ๆ ทรงในสมัยนั้นเป็นรถ ๒ ล้อมีประทุน อย่างที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า Buggy เทียมม้าเดียว บางวันโปรดให้ฉันตามเสด็จขึ้นรถพระที่นั่ง เจ้าพี่ชั้นใหญ่ท่านนั่งสองข้างพระองค์ ฉันนั่งตรงที่ห้อยพระบาท ต้องก้มหัวหลีกสายบังเหียนซึ่งทรงขับม้าอยู่เสมอ ในสมัยนั้นเริ่มมีเรือไฟชื่อ "เจ้าพระยา" เดินเมล์และรับส่งสินค้าในกรุงเทพ ฯ กับเมืองสิงคโปร์ ๑๕ วันมาถึงกรุงเทพ ฯ ครั้ง ๑ วันใดเรือเมล์มาถึงทูลกระหม่อมก็ติดพระราชธุระทรงหนังสือซึ่งใคร ๆ มีมาถวายจากต่างประเทศ และทรงเขียนลายพระราชหัตถเลขาตอบ หรือที่จะมีไปถึงต่างประเทศ ราว ๓ วันจึงเสร็จพระราชธุระ ในระหว่าง ๓ วันนั้นมักไม่เสด็จประพาสและไม่โปรดให้ใครรบกวน จนพวกข้าเฝ้าทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในเข้าใจกัน พอได้ยินว่าเรือเจ้าพระยามาถึงก็ระวังไม่ให้มีอันใดกวนพระราชหฤทัย ในพวกเด็ก ๆ เช่นตัวฉันแม้ถูกห้ามมิให้เข้าไปใกล้ที่ทรงพระอักษร แต่เมื่อรู้ว่าเรือเจ้าพระยาเข้ามาถึงก็พากันยินดีด้วยมีกมีผู้ส่งของเข้ามาถวายทูลกระหม่อม บางทีมีของเล่นแปลก ๆ ได้พระราชทานเนือง ๆ ของประหลาดอย่างหนึ่งนั้น คือ น้ำแข็ง ดูเหมือนจะเพิ่งทำได้ที่เมืองสิงคโปร์ไม่ช้านัก มีผู้ส่งแท่งน้ำแข็งใส่หีบกลบขี้เลื่อยมาถวายเนือง ๆ ได้น้ำแข็งมาเมื่อใดก็มักโปรดให้แจกเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ พวกที่เพิ่งได้เห็นน้ำแข็งชิ้นเล็ก ๆ เช่นตัวฉัน ชอบ

ต่อยออกเป็นก้อนเล็ก ๆ อมเล่นเย็นเฉียบสนุกดี พวกที่เป็นชั้นผู้ใหญ่ดูมิใคร่มีใครชอบ มักบ่นกันว่ากินน้ำแข็งปวดฟัน และยังมีพวกคนแก่ที่เป็นแต่ได้ยินว่าแจกน้ำแข็ง ไม่เชื่อว่าน้ำ กะซิบกันว่า "จะปั้นน้ำเป็นตัวอย่างไรได้" ด้วยมีในคำสุภาษิตพระร่วงว่า "อย่าปั้นน้ำเป็นตัว" หมายความห้ามมิให้ทำอะไรผืนธรรมชาติ หรืออีกนัยหนึ่งกล่าวแต่ว่า "ปั้นน้ำเป็นตัว" หมายความติเตียนว่าแกล้งปลูกเท็จให้เป็นจริง เคยได้ยินกันชินหูมาแต่โบราณ โรงทำน้ำแข็งเพิ่งมามีขึ้นในประเทศนี้ต่อเมื่อรัชชกาลที่ ๕ นอกจากของที่ส่งมาจาก "เมืองนอก" บางทีทูลกระหม่อมเสด็จประพาสเวลาบ่ายไปแวะห้างฝรั่งซึ่งตั้งอยู่ที่ตึกหน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ หรือเสด็จแวะตามร้านทรงซื้อของเล่นหรือของกินมาแจกพระเจ้าลูกเธอ เพราะฉะนั้นในพวกชั้นเล็กถึงจะได้ตามเสด็จหรือไม่ได้ตาม ก็อยากให้เสด็จประพาสด้วยกันทุกพระองค์

ฉันเคยตามเสด็จทูลกระหม่อมไปหัวเมืองหลายครั้ง ๆ แรกไปถึงพระนครศรีอยุธยาเมื่อคราวอดนมที่เล่ามาแล้ว ครั้งที่ ๒ แม่เล่าว่าได้ตามเสด็จไปในเรือกำปั่นไฟพระที่นั่งจนถึงเขาธรรมามูล เมืองชัยนาท[๑] ต่อมาอีกครั้ง ๓ ได้ตามเสด็จไปลองเรือไฟ (ดูเหมือนจะเป็นเรืออัคเรศรัรัตนาศน์ ที่เอมปเรอนะโปเลียนที่ ๓ ถวาย) ออกไปถึงปากอ่าว ฉันได้เห็นทะเลเป็นครั้งแรก จำได้เพราะเห็นปลา

---

๑. ในจดหมายเหตุบางกอกคาเลนดาร์ของหมอบรัดเล ว่าเสด็จไปเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙

กะเบนบินประหลาดติดตา ต่อมาได้ตามเสด็จไปพระปฐมเจดีย์ เสด็จไปครั้งนั้นทรงเรือกำปั่นไฟจักรข้างขนาดย่อมไปทางคลองมหาสวัสดิ์ ซึ่งเพิ่งขุดใหม่ยังเป็นคลองใหญ่ ในคราวนั้นฉันไปถูกเรียกเป็นพะยานให้เบิกความเรื่องเจ้าพี่พระองค์ ๓ ในชั้นเล็กด้วยกันไปหกล้มประชวรฟกช้ำ มีการไต่สวนว่าหกล้มเพราะเหตุใด จึงจำได้ถนัด

ฉันมาได้ความยกย่องเนื่องในการตามเสด็จครั้งหนึ่ง เมื่ออายุได้ ๖ ขวบในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๐ ปีนั้นมีการเสด็จออกรับแขกเมืองอย่างเต็มยศ[๑] ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เวลาเสด็จออกรับแขกเมืองนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับพระราชบัลลังก์ตรงกลาง ขนานเผ้าทางด้านหน้า เจ้านายต่างกรมรัชชกาลอื่นเผ้าทางด้านเหนือ พระเจ้าลูกยาเธอชั้นผู้ใหญ่มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหัวหน้าเผ้าทางด้านใต้ ที่โสกันต์แล้วแต่งพระองค์ทรงฉลองพระองค์ครุยอย่างเจ้านายผู้ใหญ่ ที่ยังไม่ได้โสกันต์แต่งพระองค์ทรงเกยูรและอาภรณ์ตามแบบพระราชกุมารที่ยังเยาว์วัย ประทับบนเบาะและมีเครื่องยศตั้ง[๒] วันนั้นฉันตามไปส่งเสด็จทูลกระหม่อมถึงหลังพระทวารทางเสด็จออก แล้วเกิดอยากเห็น

---

๑. ในจดหมายเหตุบางกอกริคอเดอร์ของหมอบรัดเล ว่าแขกเมืองโปรตุเกส เป็นเจ้าเมืองมาเกา ชื่อ ดองโยเส ฮอร์ตา

๒. การเสด็จออกรับแขกเมืองเต็มยศในพระที่นั่งอนันตสมาคม มีรูปเขียนเสด็จออกรับแขกเมืองฝรั่งเศสติดอยู่ในท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

การออกแขกเมือง จึงลอบออกพระทวารทางด้านใต้ไปแอบเสามองดูอยู่ข้างหลังที่เหล่าเจ้าพี่ท่านประทับ เผอิญทูลกระหม่อมชำเลืองพระเนตรมาเห็น พอเสด็จขึ้นตรัสถามฉันว่า "ลูกดิศอยากออกแขกเมืองกับเขาบ้างหรือ" ฉันกราบทูลว่า "อยาก" ทูลกระหม่อมมาตรัสเล่าให้คุณป้าเทียงฟังแล้วดำรัสสั่งว่าถ้าเสด็จออกแขกเมืองคราวหน้า ให้ฉันไปนั่งข้างท้ายแถวเจ้าพี่ แต่พานทองเครื่องยศที่ใช้กันนั้นโตเกินตัวฉันนัก ให้คุณป้าเทียงหยิบพานทองขนาดย่อมของสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ ซึ่งอยู่ในที่มาเป็นพานเครื่องยศไปตั้งสำหรับตัวฉัน แต่เผอิญในเวลานั้นจวนสิ้นรัชชกาลอยู่แล้ว ไม่มีแขกเมืองต่างประเทศมาเฝ้าอีกในกรุงเทพ ฯ ฉันก็เลยไม่ได้ออกแขกเมือง ถึงกระนั้นก็ได้พระราชทานเบี้ยหวัดเพิ่มขึ้นถึงชั้นสูงในปีนั้น

ตั้งแต่อายุย่างเข้า ๖ ขวบ ฉันเข้าออกนอกในได้โดยลำพังไม่ต้องมีใครควบคุม แม่ก็ไม่ห้าม เห็นจะเป็นด้วยท่านใคร่จะให้กล้า แต่เมื่อกลับไปเรือนต้องไปเล่าให้ท่านฟังทุกวันว่าที่ไหนบ้าง ฉันชอบออกไปคอยตามเสด็จประพาสในตอนบ่าย เป็นเหตุให้คุ้นเคยกับข้าราชการนอกจากมหาดเล็กออกไปอีกหลายคน บางวันพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงคฤทธิ์[๑] (เมื่อยังเป็นหม่อมเจ้า) ผู้เป็นอธิบดีกรมม้าและรถพระที่นั่ง ท่านอุ้มเอาขึ้นหัดนั่งหลังม้า บางวันก็เลยไปเที่ยวที่ห้องอาลักษณ์ วันหนึ่งไปเห็นอาลักษณ์เขาเขียนหนังสือ

---

๑. บิดาเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร

ด้วยปากกาฝรั่ง (คือปากกาเหล็กเช่นเราใช้กันเป็นสามัญทุกวันนี้) นึกชอบบอกเขาว่าอยากหัดเขียนบ้าง อาลักษณ์คนนั้นใจอารีให้ปากกาฝรั่งมีด้ามไม้อัน ๑ (ราคาว่าอย่างทุกวันนี้เห็นจะราว ๑๐ สตางค์) ฉันถือเชิดชูกลับมาเรือนด้วยความยินดี พอแม่เห็นก็ขนาบขนานใหญ่ ด้วยท่านสั่งกำชับอยู่เสมอ ให้รักษาความประพฤติ ๓ ข้อ คือ ไม่ให้มักได้ ไม่ให้ตะกลาม และไม่ให้พูดปด ท่านว่าฉันไม่ควรจะไปขอปากกามาจากอาลักษณ์ แล้วบังคับให้คนคุมตัวฉันเอาปากกาไปคืน ก็เลยไม่ได้หัดเขียนอย่างอาลักษณ์ ถึงหัดก็เห็นจะเหลว มาถึงตอนปีเถาะมีที่ชอบไปขึ้นใหม่อีกแห่ง ๑ ด้วยตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายผนวชจากสามเณรเสด็จมาประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบ อยู่ทางด้านใต้ใกล้กับบริเวณพระอภิเนาวนิเวศน์ เจ้านายมักเสด็จไปประชุมที่นั่นในเวลาก่อนเข้าเฝ้า ๆ หรือเมื่อเฝ้าแล้วมีใครขาด พวกเจ้านายชั้นเล็กเช่นตัวฉันก็มักไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนกลางวันเมื่อเฝ้าทูลกระหม่อมแล้ว ยังจำได้ถนัดว่าเมื่อแรกฉันไปเฝ้านั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตัดเสื้อสักหลาดสีเขียวเป็นรูปเสื้อแยกเกตอย่างฝรั่งพระราชทานตัว ๑ รู้สึกว่าได้ของสมัยใหม่ชอบใจนี่กะไร แต่นั้นก็ไปสวนกุหลาบเสมอ เวลานั้นเจ้าพระยานรรัตนราชมานิตยังเป็น นายเวร (โต) เกิดมีมิตรจิตต์เอาเป็นธุระประคับประคอง ยังเล่าจนเมื่อเป็นเจ้าพระยาว่ามูลเหตุที่ท่านจะชอบฉันนั้น

เพราะฉันจำท่ากุลาตีไม้ได้ (เห็นจะได้เห็นเมื่องานพระเมรุกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส) แล้วไปเต้น "ถัดทา" อวดท่านที่สวนกุหลาบ เรื่องนี้ยังลำเลิกจนในรัชชกาลที่ ๖ เมื่อท่านป่วยหนัก วันฉันไปเยี่ยมท่านเป็นครั้งที่สุด

ฉันได้ตามเสด็จทูลกระหม่อมเป็นครั้งที่สุด เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่ตำบลหว้ากอแขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๑ เวลานั้นอายุพอย่างเข้า ๗ ขวบ การที่เสด็จไปครั้งนั้นนับเป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดาร ด้วยเป็นเหตุให้ทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคต แต่ข้อนี้ก็มิได้มีใครคาดในเวลานั้น แต่มักพอใจกล่าวกันเมื่อภายหลังด้วยความอาลัย ว่าถ้าไม่เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่หว้ากอ ทูลกระหม่อมก็จะยังเสด็จอยู่ต่อมา ชวนให้ผู้ที่ไม่รู้เรื่องจริงเข้าใจว่าไม่พอที่จะเสด็จไป เหตุใดทูลกระหม่อมจึงเสด็จไปหว้ากอครั้งนั้น แม้เจ้านายที่เป็นลูกเธอก็มาทราบชัดเจนต่อภายหลังด้วยได้ฟังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ท่านประทานอธิบายให้เข้าพระทัย ว่าตามตำราโหราศาสตร์ของไทยนั้นว่าสุริยอุปราคาไม่เป็นวิสัยที่จะมืดหมดดวงได้เหมือนจันทรอุปราคา พวกโหรเชื่อกันมาอย่างนั้นแต่โบราณ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ เชี่ยวชาญทั้งอย่างไทยและอย่างฝรั่งจนถึงวัดแดดวัดดาวได้มาแต่ยังทรงผนวช ถึงกระนั้นก็ยังไม่เกิดปัญหาเรื่องสุริยอุปราคาหมดดวง มาจนปีมะโรง

พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรงคำนวณว่าจะเห็นสุริยอุปราคาหมดดวงในประเทศสยามเป็นครั้งแรกในปีนั้น ตรัสบอกพวกโหรไม่มีใครเชื่อด้วยผิดตำรา สมเด็จกรมพระยาบำราบ ฯ ตรัสเล่าในส่วนพระองค์ว่า "ฉันเองก็ไม่เชื่อท่าน แต่หากเกรงพระราชหฤทัย ก็เออออวยไปด้วยเช่นนั้น" แต่สุริยอุปราคาครั้งนั้นดูในกรุงเทพ ฯ จะไม่เห็นมืดหมดดวง จะเห็นได้แต่ในท้องที่ใกล้เมืองประจวบคีรีขันธ์ อันตำบลหว้ากออยู่ตรงเส้นกลางทางโคจรของสุริยอุปราคา จึงต้องเสด็จไปทอดพระเนตรถึงที่นั้น ทรงชักชวนบรรดาผู้เชี่ยวชาญโหราศาสตร์ทั้งพระและคฤหัสถ์ให้โดยเสด็จด้วย เล่ากันว่าทูลกระหม่อมทรงทรมานพระองค์ด้วยการคำนวณสุริยอุปราคาครั้งนั้นมากตั้งแต่ก่อนเสด็จไปด้วยทรงเกรงว่าจะพลาดพลั้งไม่เห็นมืดหมดดวง หรือไม่ตรงเวลานาฬิกาทรงพยากรณ์ก็จะละอายพวกโหร เพราะทรงทราบอยู่ว่าไม่มีผู้ใดเชื่อ การเสด็จไปหว้ากอครั้งนั้นยังมีการสำคัญอีกอย่าง ๓ ด้วยมีพวกนักปราชญ์ทั้งฝรั่งเศสและอังกฤษขอมาดู เซอร์แฮรี่ออดเจ้าเมืองสิงคโปร์ก็จะมาเฝ้าด้วยกันกับภรรยา เพื่อดูสุริยอุปราคา ณ ตำบลหว้ากอด้วย จึงต้องเตรียมการเสด็จไปครั้งนั้นผิดกับครั้งอื่นแต่หนหลัง ถ้าว่าฉะเพาะแต่ที่ตัวฉันจำได้ ตั้งแต่รู้ว่าทูลกระหม่อมได้ทรงเลือกตัวฉันให้ไปตามเสด็จด้วย ก็ยินดีเหลือล้น เพราะนิสสัยชอบเที่ยวดูเหมือนจะมีขึ้นบ้างแล้ว ทั้งครั้งนั้นได้พระราชทานเครื่องแต่งตัวและการ์ดชื่อพิมพ์ใส่ซองเงินสำหรับรับแขกเมือง

แปลกกับตามเสด็จคราวก่อน ๆ เมื่อตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่งอัครราชวรเดช[๑] เห็นจะเป็นเพราะข้างในห้องแน่นกันนัก ตัวฉันกับเจ้าน้องหญิงแขไขดวง (ซึ่งเป็นธิดาคุณป้าเที่ยง) ถูกส่งตัวออกไปนอนกับคุณตาข้างท้ายเรือ ด้วยในเวลานั้นคุณตาเป็นผู้บัญชาการทหารบก จึงมีหน้าที่คุมทหารรักษาพระองค์ไปในเรือพระที่นั่ง เมื่อเรือแล่นออกทะเลไป ทูลกระหม่อมเสด็จไปที่ดาดฟ้าตอนท้ายเรือเยี่ยมพระองค์มาตรัสถามฉันกับองค์แขว่าเมาคลื่นหรือไม่เมา ต่างกราบทูลว่าไม่เมาทั้ง ๒ คน (พวกผู้ใหญ่เขาว่าที่แท้นั้นตัวฉันมีอาการเมาคลื่นอยู่บ้าง แต่หากแข็งใจทูลไปว่าไม่เมา) อย่างไรก็ดีทราบว่าในลายพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานมากรุงเทพ ฯ ทรงติเตียนคนตามเสด็จที่ไปเมาคลื่น ตรัสอ้างว่าแต่เด็ก ๆ เช่นฉันกับองค์แขยังไม่เมา แต่ที่จริงคลื่นก็เห็นจะไม่มีเท่าใดนัก ด้วยเป็นฤดูลมตะวันตกเฉียงใต้พัดออกมาจากฝั่ง ถึงกระนั้นผู้ที่แพ้คลื่นทะเลในสมัยนั้นยังมีมาก เป็นต้นว่าสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ได้เคยตามเสด็จไปถูกคลื่นครั้งหนึ่งแล้วก็ไม่เสด็จไปทะเลอีก ตามเสด็จคราวนี้ก็สู้ทรงช้างตั้งแต่เมืองเพชรบุรี เดินบกลงไปจนถึงตำบลหว้ากอ ทูลกระหม่อมเสด็จไปแวะประพาสที่บางแห่งในระยะทางมีที่แหลมเขาตะเกียบเป็นต้น ฉันจำได้ว่าตามเสด็จขึ้นบก พวกเด็กชาอุ้มไป ๆ พบว้วฝูงของชาวบ้านเขาต้อนมา กลัวว้วมันจะชนนี่

---

๑. เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๑๖ วัน

กะไร ไปถึงภูเขาแห่งหนึ่งมีอ่างหินขังน้ำฝนไว้ในนั้น ทูลกระหม่อมไปประทับที่ริมอ่าง แล้วทรงตักน้ำมาทำน้ำมนต์ประพรมเจ้าลูกเธอ ภูเขาที่ว่านี้มิใช่อื่นคือ "เขาลาด" นั่นเอง ทุกวันนี้ก็ยังงามดีเป็นที่เที่ยวแห่ง ๑ ของผู้ที่มาหัวหิน อ่างหินนั้นก็ยังปรากฏอยู่ที่เชิงเขาเสด็จขึ้นบกอีกแห่ง ๑ ที่คุ้งมะนาว (อันเป็นที่ตั้งสาขากรมอากาศยานบัดนี้) อยู่ข้างใต้อ่าวเกาะหลักอันเป็นที่ตั้งเมืองประจวบคีรีขันธ์ ทูลกระหม่อมทรงม้าพระที่นั่ง ตัวฉันขี่คอเด็กชาตามเสด็จไปจนถึงพลับพลาที่หว้ากอ ระยะทางสัก ๒๐๐ เส้น พลับพลาตั้งต่อชายหาดที่ริมทะเล เขาว่าที่ตรงนั้นเป็นดงตะเคียน[๑] จึงเป็นเหตุให้เกิดเจ็บไข้ เมื่อมาคิดดูในชั้นหลังก็ชอบกล ทางโคจรของดวงอาทิตย์ที่จะเห็นสุริยอุปราคามืดหมดดวงได้ในครั้งนั้น คงมีเขตต์ออกไปทั้งข้างเหนือข้างใต้ของเส้นศูนย์กลางที่อยู่ตรงตำบลหว้ากอ[๒] ถ้าหากตั้งพลับพลาที่อ่าวมะนาว ซึ่งอยู่เหนือหว้ากอขึ้นมาเพียง ๒๐๐ เส้น ก็จะพ้นที่มีความไข้ และคงเห็นสุริยอุปราคามืดหมดดวงได้เหมือนกัน ก็แต่ในสมัยนั้น ทางชายทะเลปักษ์ใต้ยังมิใคร่มีใครได้ไปเที่ยวเตร่รู้เห็นภูมิลำเนา เพราะทางคมนาคมยังลำบาก จึงเอาแต่คดีทางโหรา-

---

๑. เมื่อฉันว่าการมหาดไทย ได้ให้ไปตรวจว่าจะมีสิ่งสำคัญอันใดเหลืออยู่บ้างหรือไม่ ได้รับรายงานว่ามีฐานก่ออิฐถือปูน (เห็นจะเป็นที่ตั้งกล้องส่อง) เหลืออยู่แห่ง ๑ ฉันได้สั่งให้รักษาไว้

๒. เช่นสุริยอุปราคาคราว พ.ศ. ๒๔๗๖ เส้นศูนย์กลางอยู่ที่ตำบลหัวหิน แต่อาจจะเห็นหมดดวงได้ตั้งแต่เขาทะโมนแขวงจังหวัดเพ็ชรบุรี ลงไปจนถึงเมืองประจวบคีรีขันธ์

ศาสตร์เลือกที่ตั้งพลับพลาที่ตำบลหว้ากอ ความทรงจำในเวลาเมื่ออยู่ที่หว้ากอครั้งนั้น นึกหาเรื่องอะไรที่เป็นแก่นสารไม่ได้ด้วยเป็นเด็ก จำได้แต่ว่าชอบวิ่งเล่นกับเจ้านายพี่น้องที่ลานหน้าพลับพลา และจำได้ว่าได้ไปยืนเข้าแถวรับเซอร์แฮร์ออดกับภรรยาเมื่อเข้าไปเฝ้าข้างในได้จับมือกับฝรั่งเป็นครั้งแรก และเซอร์แฮร์ออดให้รูปฉายาลักษณ์ของตนแผ่น ๑ ยังรักษามาอีกช้านาน ส่วนเรื่องสุริยอุปราคานั้น เกือบไม่ได้เอาใจใส่ทีเดียว จำได้แต่ว่ามีโรงตั้งกล้องส่องที่หน้าพลับพลา กล้องส่องจะเป็นอย่างไรก็จำไม่ได้[๑] พวกฉันได้แจกแต่กะจกสีคล้ำแผ่นเล็ก ๆ สำหรับให้ส่องดูดวงอาทิตย์ และจำได้ว่าเมื่อหมดดวงนั้นมืดถึงแลเห็นดาวในท้องฟ้า แต่ฟังตามที่เล่ากันว่าทูลกระหม่อมทรงปีติยินดีมาก ด้วยได้จริงดังทรงคำนวณหมดทุกอย่าง และพวกโหรบรรดาที่ตามเสด็จไป (ซึ่งเชื่อตำราว่าจะหมดดวงไม่ได้นั้น) ก็พากันพิศวงงงงวย นัยว่าถึงพระยาโหราธิบดี (เถือน) เมื่อเป็นหลวงโลกทีป พอเห็นหมดดวงก็ร้อง "พลุบ" ออกไปดัง ๆ โดยลืมว่าอยู่ใกล้ที่ประทับ

เมื่อเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้สัก ๗ วัน มีงานสมโภชพระแก้วมรกต ฉันจำได้ว่าตามเสด็จทูลกระหม่อมไปทอดพระเนตรโขน ณ พระที่นั่งไชยชุมพล ได้เห็นทูลกระหม่อมเป็นครั้งที่สุดในวัน

---

๑. เพิ่งมาเห็นกล้องส่องนั้นตระหนักที่วังไกลกังวล เมื่อเอาไปตั้งถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรสุริยอุปราคาเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ด้วยตรัสบอกว่า "กล้องของทูลกระหม่อมปู่"

นั้น พอกลับมาก็ล้มเจ็บเป็นไข้ป่าด้วยกันทั้งแม่และตัวฉัน แต่เห็นจะไม่เป็นอย่างแรง ถึงกระนั้นก็ต้องนอนแซ่วอยู่กับเรือนเกือบเดือน ได้รู้แว่ว ๆ ว่าทูลกระหม่อมประชวร พออาการพ้นขนทูลกระหม่อมก็เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เมื่อรู้ข่าวพากันตกใจสิ้นสติอารมณ์แม้แต่จะร้องไห้ก็ไม่ออก จนเขาพาขึ้นไปสรงน้ำพระบรมศพจึงได้ร้องไห้ ได้ยินเขาเล่าให้ฟังเมื่อภายหลังว่าในเวลาเมื่อทูลกระหม่อมประชวรอยู่นั้น ตรัสห้ามไม่ให้พระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์เข้าไปให้ทอดพระเนตรเห็น เพื่อจะทรงระงับความอาดูรด้วยห่วงใย ถึงกระนั้นก็ปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องประชวรว่าทรงเป็นห่วงพระเจ้าลูกเธอมาก ถึงมีพระราชดำรัสฝากฝัง ปรากฏในจดหมายเหตุดังคัดมาลงต่อไปนี้

"ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๓๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลาโมงเช้า ดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษ ฯ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก เข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสว่าเห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนี้ ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาลจะถึงพระองค์แล้ว ขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดาอย่าให้มีภัยอันตรายหรือเป็นที่ขัดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ขอแต่ชีวิตไว้ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่ง

แก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด ท่านทั้ง ๓ เมื่อได้ฟังก็พากันร้องไห้สะอื้นอาลัย จึงดำรัสห้ามว่าอย่าร้องไห้ ความตายไม่เป็นอัศจรรย์อันใด ย่อมมีย่อมเป็นเหมือนกันทุกรูปทุกนาม ผิดกันแต่ที่ตายก่อนและตายทีหลังแต่ก็อยู่ในต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาลมาถึงพระองค์เข้าแล้วจึงได้ลาท่านทั้งหลาย"

ข้างฝ่ายพระราชโอรสธิดาทั้งปวง ก็รู้สึกกันมาแต่ยังทรงพระเยาว์จนเติบใหญ่ทุกพระองค์ ว่าในความรักลูกแล้วจะหาผู้ใดที่รักยิ่งกว่าทูลกระหม่อมเห็นจะไม่มี เพราะฉะนั้นความรักทูลกระหม่อมจึงตรึงอยู่ในพระหฤทัยด้วยกันทั้งนั้น จะยกตัวอย่างดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ทั้งสองพระองค์นี้ ทูลกระหม่อมทรงใช้ชิดติดพระองค์อยู่เป็นนิจ เมื่อถึงรัชชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ ณ ที่ใด ๆ ในห้องที่บรรทมคงมีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เคยมีพระราชดำรัสแก่ฉันว่า "ถ้าขาดไปไม่สบายใจ" ฉันจึงทราบว่าพระองค์ทรงติดทูลกระหม่อมถึงปานนั้น กรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ก็เป็นท่านองเดียวกัน เมื่อเสด็จออกไปอยู่ที่วังวรดิศก็มีพระบรมรูปทูลกระหม่อมไว้กับพระองค์เสมอ ทูลถามเรื่องแต่ก่อนมา ถ้าเป็นเรื่องเนื่องด้วยทูลกระหม่อมแล้ว ทรงจำได้แม่นยำกว่าเรื่องอื่น เคยมีผู้ถามฉันว่าจำทูลกระหม่อมได้หรือไม่ ข้อนี้ตอบยากอยู่สักหน่อย เพราะพระบรมรูปทูลกระหม่อมมีมาก

ได้เห็นจนชินตา แต่ฉันนึกว่าจำได้ ด้วยเมื่อเสด็จสวรรคตอายุของฉันเข้า ๗ ขวบแล้ว ทั้งได้ตามเสด็จและรับใช้ใกล้พระองค์อยู่ถึง ๓ ปี เป็นแต่ไม่ได้มีโอกาสสนองพระเดชพระคุณทูลกระหม่อมเมื่อยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่มากเหมือนอย่างเจ้าพี่ท่านเป็นชั้นใหญ่

เมื่อเขียนถึงตรงนี้นึกขึ้นถึงคำราชทูตฝรั่งคนหนึ่งซึ่งเอาใจใส่ศึกษาพงศาวดารประเทศทางตะวันออกนี้ เคยแสดงความเห็นแก่ฉันว่า สังเกตตามเรื่องที่ฝรั่งมาทำหนังสือสัญญาเมื่อรัชชกาลที่ ๔ นั้น เมืองไทยใกล้จะเป็นอันตรายมากทีเดียว ถ้าหากไม่ได้อาศัยพระสติปัญญาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไข ประเทศสยามก็อาจจะไม่เป็นอิสสระสืบมาได้ คำที่เขาว่านี้พิเคราะห์ในพงศาวดารก็สมจริง ในชั้นนั้นมีประเทศที่เป็นอิสสระอยู่ทางตะวันออกนี้ ๕ ประเทศด้วยกัน คือ พะม่า ไทย ญวน จีน และญี่ปุ่น นอกจากเมืองไทยแล้วต้องยอมทำหนังสือสัญญาด้วยถูกฝรั่งเอากำลังบังคับทั้งนั้น ที่เป็นประเทศเล็กเช่นพะม่าและญวนก็เลยตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเมื่อปลายมือ แม้ที่เป็นประเทศใหญ่หลวงเช่นเมืองจีนก็จลาจลและลำบากยากเข็ญสืบมาจนทุกวันนี้ กลับเอาตัวรอดได้แต่ประเทศญี่ปุ่น เพราะเขามีคนดีมากและมีทุนมากด้วย ถึงกระนั้นก็ต้องรบราฆ่าฟันกันเองแล้วจึงตั้งตัวได้ มีประเทศสยามประเทศเดียวที่ได้ทำหนังสือสัญญากับฝรั่งโดยฐานเป็นมิตร และบ้านเมืองมิได้เกิดจลาจลเพราะทำหนังสือสัญญา แต่น่าอนาถใจ

อยู่ที่ทุกวันนี้ผู้รู้พระคุณของทูลกระหม่อมมีตัวน้อยลงทุกที ถึงมีเสียงคนชั้นสมัยใหม่ (แต่มีน้อยคน) กล่าวว่าหนังสือสัญญาที่ทำเมื่อรัชชกาลที่ ๔ เสียเปรียบฝรั่งเพราะไทยในสมัยนั้นไม่รู้เท่าถึงการ เมื่อคิดต่อไปในข้อนี้ ดูเป็นโอกาสที่ฉันจะสนองพระเดชพระคุณทูลกระหม่อมได้อีกบ้างเมื่อแก่ชรา ด้วยแถลงความจริงให้ปรากฏ เพราะเมื่อฉันเป็นนายกกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร และเป็นนายกราชบัณฑิตยสภาต่อมา ได้อ่านหนังสือเก่าทั้งที่รวบรวมฉะบับได้ในประเทศนี้และที่ได้มาจากต่างประเทศ พบอธิบายเรื่องเนื่องในพระราชประวัติของทูลกระหม่อม ซึ่งยังมีใครมีใครทราบหรือทราบแต่เรื่องไม่รู้ถึงต้นเหตุมีอยู่มาก ฉันจึงพยายามแต่งเรื่องพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยอาศัยหนังสือพระราชพงศาวดารรัชชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กับเทศนาพระราชประวัติ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ เป็นโครงเรื่อง แถลงผลความตามอธิบายที่ฉันได้มาทราบเมื่อภายหลัง ไว้ในตอนที่ ๒ และที่ ๓ ของหนังสือนี้.

ตอนที่ ๒

เรื่องพระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์

พ.ศ. ๒๓๔๗ - ๒๓๙๔

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสมภพในรัชชกาลที่ ๓ เมื่อปีชวด วันพฤหัสบดีที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ในเวลานั้นสมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี ด้วยกันกับสมเด็จพระ (ศรีสุริเยนทร) บรมราชชนนี ซึ่งเป็นเจ้าฟ้าฝ่ายในด้วยเป็นพระธิดาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระยศเป็น สมเด็จเจ้าฟ้าหลานเธอ มาตั้งแต่ประสูติจนสิ้นรัชชกาลที่ ๓ เมื่อพระชันษาได้ ๖ ปี ในระหว่างนั้นได้เฝ้าและทรงจำพระบรมอัยกาธิราชพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อทรงสร้างพระมหาสถูปองค์ที่ ๔ ที่วัดพระเชตุพน ฯ จึงมีพระราชดำรัสสั่งไว้ว่าพระเจ้าแผ่นดินภายหลังไม่ต้องทรงถือเป็นแบบอย่าง เพราะพระเจ้าแผ่นดิน ๔ พระองค์นั้นได้เคยทรงเห็นกันและกัน ดังนี้

ถึงรัชชกาลที่ ๒ เสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ประทับที่ตำหนักแดง (อยู่ตรงที่สร้างตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาล

มารศรี) อันสมเด็จกรมพระศรีสุดารักษ์กับสมเด็จพระชนนีเคยเสด็จอยู่มาแต่ก่อน[๑] ทรงพระยศเป็น สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คนทั้งหลายเรียกกันว่า "ทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่" แต่มักเรียกกันโดยสะดวกปากว่า "ทูลกระหม่อมใหญ่" มิฉะนั้นก็เรียกว่า "เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่" หรือ "เจ้าฟ้าใหญ่" เรียกกันอย่างนี้สืบมาจนเสวยราชย์[๒]

จะกล่าวถึงเรื่องพระราชทานพระนามแทรกลงตรงนี้สักหน่อย ด้วยมีผู้แต่งหนังสือเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระนามว่า "เจ้าฟ้ามงกุฎ" มาแต่แรกประสูติ ความจริงจะเป็นอย่างนั้นไม่ได้ ด้วยประเพณีการพระราชทานพระนามเจ้าฟ้ามีมาแต่โบราณ พระราชทานต่อเมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี (หรือมิฉะนั้นก็เมื่อโสกันต์) มีพิธีสำหรับการนั้นโดยฉะเพาะ คำที่เรียกเมื่อก่อนได้พระราชทานพระนามเป็นแต่คนทั้งหลายเรียกกันโดยสมมต เช่นเรียกว่า เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ และ พระองค์น้อย เป็นต้น บางทีก็ใช้คำแปลกออกไปตามเหตุ ยกตัวอย่างในครั้งกรุงศรีอยุธยา เช่น

---

๑. เมื่อสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์โปรด ฯ ให้รื้อตำหนักหลังที่เสด็จประทับไปสร้างเป็นตึกในบริเวณนั้น พระราชทานนามว่า พระที่นั่งมูลมณเฑียร เดี๋ยวนี้ย้ายไปปลูกเป็นโรงเรียนอยู่หน้าวัดเขมาภิรตาราม

๒. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเรียกว่า "ท่านฟ้าใหญ่" ฝรั่งเรียกว่า Chow fa yai เจ้าฟ้าใหญ่

เรียกว่า เจ้าฟ้าเพ็ชร เจ้าฟ้าพร เจ้าฟ้ากุ้ง และเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ[๑] เป็นต้น ประเพณีพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีจดหมายเหตุปรากฏชัด เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ มีพระราชโอรสธิดาเป็นเจ้าฟ้า ๔ พระองค์ ที่ทรงพระเจริญวัยแล้วพระราชทานพระนามเป็นกรมทีเดียว ๓ พระองค์ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรพระองค์ ๓ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์พระองค์ ๓ เจ้าฟ้าหญิงกรมขุนศรีสุนทรเทพพระองค์ ๓ เจ้าฟ้าพระราชธิดาพระองค์น้อยยังทรงพระเยาว์ พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้าประภาวดี[๒] ภายหลังจึงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี ต่อมาเมื่อเสวยราชย์แล้วมีเจ้าฟ้าพระราชธิดาอีกพระองค์ ๓ พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี เมื่อรัชชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้าเมื่อก่อนเสวยราชย์ ๒ พระองค์ และมามีพระราชโอรสเมื่อเสวยราชย์แล้วเป็นเจ้าฟ้าอีก ๓ พระองค์ เจ้าฟ้า ๕ พระองค์นั้นเจริญพระชันษาทันรับพระราชทานพระนามในรัชชกาลที่ ๒ แต่ ๓ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้รับพระราชทานพระ-

---

๑. สันนิษฐานว่า เจ้าฟ้าเพ็ชร (คือพระเจ้าท้ายสระ) และเจ้าฟ้าพร (คือพระเจ้าบรมโกศ) เห็นจะเรียกตามพระนามเดิมเมื่อก่อนเป็นเจ้า เจ้าฟ้ากุ้งนั้นอาจจะมาแต่นิมิตต์ในปีที่ประสูติเช่นกุ้งชุมผิดปกติ เหมือนอย่างเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อมาแต่นิมิตต์ด้วยประสพเวลาต้นมะเดื่อออกดอก อันเป็นของประหลาดมิใคร่จะมี

๒. ในหนังสือบางเรื่องว่า ประไพวดี

นามเมื่อทำพิธีลงสรงพระองค์ ๓ ต่อนั้นมาพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์ ๓ กับเจ้าฟ้าอาภรณ์อีกพระองค์ ๓ แต่เจ้าฟ้าอีก ๒ พระองค์ยังทรงพระเยาว์ไม่ทันได้รับพระราชทานพระนามในรัชชกาลที่ ๒ เรียกพระนามแต่ว่าเจ้าฟ้ากลาง (คือสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์) กับเจ้าฟ้าปิ่ว ๆ สิ้นพระชนม์เสียในรัชชกาลที่ ๓ เหลือแต่เจ้าฟ้ากลางมาจนถึงรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานพระนามว่า เจ้าฟ้ามหามาลา พิเคราะห์ตามเยี่ยงอย่างที่ปรากฏดังกล่าวมา เห็นได้ว่าการพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าแต่แรกประสูตินั้น เมื่อรัชชกาลที่ ๓ ยังหามีธรรมเนียมไม่ ที่จริงประเพณีพระราชทานพระนามแต่เมื่อแรกประสูติ (ได้เดือนหนึ่ง) เพิ่งมาเกิดขึ้นในรัชชกาลที่ ๔ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะให้คนสมมตเรียกกันตามชอบใจ เช่นเรียกเจ้าฟ้ากุ้งและเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ จึงพระราชทานนามแต่แรกประสูติ ถึงกระนั้นก็ยังไม่พ้นคนเรียกตามสมมต เช่นว่าทูลกระหม่อมใหญ่และทูลกระหม่อมเล็กเป็นต้น ด้วยถือกันว่าเป็นการเคารพ ที่ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีข้อค้านอีกข้อหนึ่ง ด้วยเจ้าฟ้าชายพระเชษฐาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระองค์หนึ่ง พระองค์นั้นเป็น "หัวปี" ก็มิได้พระราชทานพระนาม และไม่มีพระนามปรากฏ

เพราะสิ้นพระชนม์เสียแต่เมื่อยังทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เรียกพระนามว่า "เจ้าฟ้าราชกุมาร" อธิบายที่กล่าวมาเป็นหลักฐานให้เห็นว่าที่อ้างว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ นั้นหามีมูลไม่ ยังมีข้ออื่นอีกซึ่งกล่าวในหนังสือเฉลิมพระเกียรตินั้น ข้อหนึ่งว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรด ฯ ให้เอาเศวตฉัตรไปแขวนตรงที่ประสูติ ข้อนี้ก็เกิดด้วยคนแต่งเป็นไพร่ ไม่รู้คำอธิบายของคำที่พูดกันว่าเจ้านายประสูติ "ในเศวตฉัตร" หรือ "นอกเศวตฉัตร" อันที่จริงหมายความเพียงว่าประสูติเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสวยราชย์แล้วหรือประสูติเมื่อก่อนเสวยราชย์เท่านั้นเอง ประเพณีเอาเศวตฉัตรไปแขวนสำหรับให้เจ้านายประสูติในร่มเงาหามีไม่ อีกข้อหนึ่งซึ่งว่าเมื่อสมเด็จพระศรีสุริเยนทรประชวรพระครรภ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จไปประทับอยู่ที่ตำหนักแพ ให้ข้าหลวงคอยสืบพระอาการมากราบทูล ข้อนี้ก็เห็นได้ว่าเป็นความเท็จไม่มีมูล ด้วยสมเด็จพระศรีสุริเยนทรเคยมีพระราชโอรสแล้ว หามีเหตุที่จะทรงวิตกไม่ แม้จะมีเหตุถึงต้องทรงพระวิตกถ้าทรงวิตกมากก็คงเสด็จไปเยี่ยมถึงวัง ถ้าไม่ถึงเช่นนั้นก็คงเป็นแต่โปรด ฯ ให้ข้าหลวงไปสืบพระอาการมากราบทูลที่ในพระราชวัง เหตุใดจึงจะเสด็จไปประทับให้สืบพระอาการอยู่ครึ่งทางที่ตำหนักแพ ข้อความเหล่านี้เป็น

ของผู้ที่ไม่รู้ราชประเพณีคิดประดิษฐ์ขึ้นในหนังสือที่ตนแต่ง หวังจะให้คนชมว่ารู้มาก แต่น่าอนาถใจที่มีบุคคลชั้นสูงอันควรจะรู้ว่าเป็นเท็จยอมเชื่อถึงคัดเอามาลงในหนังสือที่ตนแต่งพิมพ์ในภายหลัง ฉันได้เคยต่อว่าก็แก้แต่ว่า ว่าถึงไม่จริงนักก็เป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉันเห็นว่าแต่งหนังสือเฉลิมพระเกียรติควรกล่าวแต่ที่เป็นความจริง ถ้าเอาความเท็จมากล่าวหาเป็นพระเกียรติไม่ หนังสือเฉลิมพระเกียรติด้วยความเท็จที่ว่ามามีฉะบับพิมพ์แพร่หลายอยู่ ดูเหมือนผู้ที่หลงเชื่อกันว่าจริงก็มีมาก ฉันจึงเห็นควรบอกไว้ให้ทราบ

การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระเยาว์ได้เริ่มเรียนอักขรสมัยในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลก ฯ (ร่วมกันกับอาจารย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) แต่ยังเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังเดิม ครั้นเสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ก็ทรงศึกษาวิชาความรู้สำหรับพระราชกุมารต่อมา พึงสันนิษฐานได้ว่าวิชาความรู้อย่างใดที่นิยมกันในสมัยนั้นว่าสมควรแก่ขัตติยราชกุมารอันสูงศักดิ์ คงได้ศึกษาต่อผู้เชี่ยวชาญวิชาการนั้น ๆ ทุกอย่าง ข้อนี้เห็นปรากฏในสมัยเมื่อเสวยราชย์ แม้ได้เสด็จไปทรงผนวชอยู่ถึง ๒๗ พรรษา ยังทรงม้าและยิงปืนไฟได้ไม่ลืม ถ้าว่าโดยย่อ วิชาความรู้อย่างใดซึ่งตามคติโบราณ

นิยมว่าพระราชกุมารอันสูงศักดิ์ควรทรงศึกษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงได้ทรงศึกษาสมบูรณ์ทุกอย่าง เพราะมีโอกาสในรัชชกาลที่ ๒ เป็นเวลาถึง ๓๖ ปี

ในเวลาเมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระราชโอรสอยู่นั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถได้โปรด ฯ ให้มีการพระราชพิธีเฉลิมพระเกียรติหลายครั้ง เป็นต้นแต่เมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี มีการพระราชพิธีลงสรง ซึ่งทำเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๕๕ พระราชทานพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติเทววงศ์ พงศ์อิศวรกษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร" ต่อการพิธีลงสรงมาถึงปีกุน พ.ศ. ๒๓๕๘ พวกมอญมณฑลเมาะตมะเป็นขบถต่อพะม่าแล้วพากันอพยพครอบครัวหนีมาขออาศัยอยู่ในประเทศสยาม เหมือนอย่างพวกพระยาเจ่งเคยอพยพมาแต่ก่อน มอญที่อพยพมาคราวนี้ สมิงสอดเบา (ซึ่งได้มาเป็นที่พระยารัตนจักร) เป็นหัวหน้า มีจำนวนคนราว ๔๐,๐๐๐ อพยพมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ แขวงจังหวัดกาญจนบุรีทาง ๓ ทางด่านแม่สอด แขวงจังหวัดตากทาง ๓ ทางจังหวัดอุทัยธานีก็มาบ้าง แต่จำนวนไม่มากเหมือนทางจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดตาก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรด ฯ ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จไปทรงตั้งเมืองประทุมธานีเป็นที่อยู่ของมอญที่อพยพมาคราวนี้ (เรียกกันว่า มอญใหม่ เรียกพวกมอญที่อพยพ

มากับพระยาเจ่ง (คชเสนี) เมื่อครั้งกรุงธนบุรีว่า "มอญเก่า") และโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก คุมกำลังและสะเบียงอาหารขึ้นไปรับครัวมอญที่เมืองตาก ส่วนทางด่านพระเจดีย์สามองค์นั้นโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นพระชันษาได้เพียง ๓๒ ปี มีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นพระอภิบาลเสด็จคุมกำลังและสะเบียงอาหารไปรับครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรี การที่ต้องมีคนสำคัญคุมกำลังรีพลออกไปรับพวกชาวต่างประเทศที่อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น มีความจำเป็นด้วยอาจจะมีกองทัพข้างฝ่ายโน้นยกติดตามจับพวกครอบครัวล่วงเลยเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ หรือมิฉะนั้นพวกครัวที่อพยพมานั้นเองเพราะมากด้วยกันอาจจะมากำเริบเบียดเบียฬประชาชน จึงต้องแต่งกำลังไปป้องกันเหตุร้ายทั้ง ๒ สถาน และมีสะเบียงอาหารไปแจกจ่ายแก่พวกครัวมิให้เดือดร้อน เหตุใดจึงโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเป็นนายกไปในครั้งนั้น พิเคราะห์ดูเหมือนจะมีพระราชประสงค์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โอกาสทรงศึกษากระบวนทัพศึก ทำนองเดียวกับที่พระองค์เองได้เคยเริ่มทรงศึกษาด้วยตามเสด็จสมเด็จบรมชนกนาถไปในการทำสงครามกับพะม่ามาแต่ยังทรงพระเยาว์ อีกสถานหนึ่งจะให้ปรากฏถึงเมืองพะม่าว่าโปรด ฯ ให้สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสด็จออกไปรับข้าศึกจะได้ครั่นคร้าม และพวกมอญที่เข้ามาสวามิภักดิ์ก็จะได้อุ่น

ใจ ส่วนทางการนั้นให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นผู้บังคับบัญชา

ต่อมาอีกปีหนึ่งถึงปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙ พระชันษา ๑๓ ปี มีการพระราชพิธีโสกันต์ ทำเต็มตามตำราโสกันต์เจ้าฟ้า คือปลูกเขาไกรลาสและที่สรงสนานเป็นต้น แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ ประทับอยู่วัดมหาธาตุ ฯ ๗ เดือนแล้วจึงลาผนวช กล่าวกันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรนั้น สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) เป็นพระอาจารย์ถวายศีล แต่พิเคราะห์ตามเหตุการณ์น่าจะกลับกันกับที่กล่าว คือ สมเด็จพระญาณสังวรเป็นพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระอาจารย์ถวายศีล เพราะสมเด็จพระญาณสังวรเป็นผู้มีพรรษาอายุมากนงหนาสมเด็จพระสังฆราช (มี) ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของพระราชวงศ์มาแต่ในรัชชกาลที่ ๑ แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เป็นศิษย์ของสมเด็จพระญาณสังวรมาแต่ก่อน[๑] น่าจะได้เป็นพระอุปัชฌาย์ และยังมีหลักฐาน

---

๑. ที่สมเด็จพระญาณสังวรไม่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชมาแต่ก่อน เพราะท่านทรงคุณทางวิปัสสนาธุระ ไม่ได้เป็นเปรียญ แต่เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวรเป็นสมเด็จพระสังฆราช เฉลิมพระราชศรัทธาเมื่ออายุท่านถึง ๙๐ ปี เรียกกันว่า "สังฆราชไก่เถื่อน" เพราะท่านเชี่ยวชาญวิปัสสนาธุระ นัยว่าถึงอาจให้ไก่เถื่อนเชื่องได้ด้วยอำนาจพรหมวิหารของท่าน รูปหล่อสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้กับฐานจำหลักลายเป็นรูปไก่เถื่อนมีอยู่ในวัดมหาธาตุ ฯ

ประกอบอีกอย่างหนึ่ง ด้วยถึงรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้สร้างพระเจดีย์ขึ้น ๒ องค์เป็นคู่กันอยู่ที่ลานหน้าวัดราชสิทธาราม (อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระญาณสังวร) องค์หนึ่งทรงขนานนามว่า "พระสิราสนเจดีย์" ทรงอุทิศในพระนามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกองค์หนึ่งมีนามว่า "พระสิรจุมภตเจดีย์" เป็นพระบรมราชูทิศในพระนามของพระองค์เองยังปรากฏอยู่ ตรัสว่าเพราะได้เคยเป็นศิษย์สมเด็จพระญาณสังวรมาด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์

เมื่อลาผนวชสามเณรแล้วเสด็จมาประทับในบริเวณพระราชวังข้างฝ่ายหน้า จะสร้างตำหนักขึ้นใหม่หรือจะใช้สถานอันใดที่มีอยู่แล้วจัดเป็นตำหนัก ข้อนี้หาทราบไม่ ปรากฏแต่ว่าที่เสด็จประทับอยู่ข้างด้านหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ใกล้ประตูสุวรรณบริบาล คงอยู่ตรงที่สร้างโรงกระษาปณ์ใหม่ในรัชชกาลที่ ๕ ซึ่งเรียกว่า "หอราชพิธกรรม" ในบัดนี้ สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรด ฯ ให้ทรงบัญชาการกรมมหาดเล็ก ทั้งรับราชการอย่างอื่นอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เป็นนิจทรงฝึกสอนราชศาสตร์พระราชทานเอง และในตอนนี้คงทรงศึกษาวิชาวิสามัญต่าง ๆ สำหรับพระราชกุมารด้วย เสด็จประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังจนถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ ครั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ จึงได้พระราชทานพระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี ให้เสด็จออกอยู่ต่างวังเมื่อพระชันษาได้ ๓๘ ปี แต่

ได้ทรงครอบครองพระราชวังเดิมไม่ถึง ๓ ปี พอปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ พระชันษาถึง ๒๑ ปี เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณี พอทรงผนวชได้ ๑๕ วันก็เผอิญเกิดวิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เริ่มประชวรเมื่อเดือน ๘ แรม ๔ ค่ำ (ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗) แต่แรกรู้สึกพระองค์ว่าเมื่อยมึน ไปเสวยพระโอสถข้างที่ไม่ถูกโรค เลยเกิดพระอาการเชื่อมซึมจนไม่สามารถจะตรัสได้ แก้อย่างไรก็ไม่พ้น ประชวรอยู่ ๘ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ก็เสด็จสวรรคต ไม่ได้ดำรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้านายพระองค์ใดให้เป็นทรัชชทายาท พระราชวงศ์กับเสนาบดีหัวหน้าข้าราชการทั้งปวงจึงต้องประชุมปรึกษากันตามธรรมเนียมโบราณ ว่าจะควรเชิญเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเสวยราชย์ครอบครองบ้านเมือง ในเวลานั้นถ้าว่าตามนิตินัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ในฐานสมควรจะได้รับราชสมบัติ เพราะเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าราชโอรสองค์ใหญ่อันเกิดด้วยพระอัครมเหสี แต่เผอิญในเวลานั้นมีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพระองค์เจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจริญพระชันษากว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๑๗ ปี ได้ทรงบังคับบัญชาราชการต่างพระเนตรพระกรรณเมื่อตอนปลายรัชชกาลที่ ๒ ผู้คนยำเกรงนับถืออยู่โดยมาก

ที่ประชุมเห็นว่าควรถวายราชสมบัติแก่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ จึงอาศัยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ ให้ไปทูลถามว่าจะทรงปรารถนาราชสมบัติหรือจะทรงผนวชต่อไป ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบกิตติศัพท์อยู่แล้ว ว่าคิดกันจะถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพิจารณาเห็นว่าถ้าพระองค์ปรารถนาราชสมบัติในเวลานั้น พระราชวงศ์คงแตกสามัคคีกัน อาจจะเลยเกิดเหตุร้ายขึ้นในบ้านเมือง ตรัสปรึกษาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ซึ่งเป็นพระเจ้าน้าพระองค์น้อย ทูลแนะนำว่าควรจะคิดเอาราชสมบัติตามที่สิทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นชอบด้วย ไปทูลปรึกษากรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระบิดาซึ่งทรงผนวชอยู่ กับทั้งกรมหมื่นเดชอดิศรพระเชษฐาซึ่งทรงนับถือมาก ทั้งสองพระองค์นั้นตรัสว่าไม่ใช่เวลาควรจะปรารถนาอย่าหวงราชสมบัติดีกว่า เพราะฉะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังคำถาม จึงตรัสตอบว่ามีพระประสงค์จะทรงผนวชอยู่ต่อไป ก็เป็นอันสิ้นความลำบากในการที่จะถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่ถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งนั้น เมื่อพิจารณาในเรื่องพงศาวดารดูก็ไม่น่าพิศวง ด้วยในรัชชกาลที่ ๒ นั้น มีเจ้านายเป็นหลักราชการมาแต่แรก ๓ พระองค์

คือสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ พระองค์ ๓ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระอนุชาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระองค์ ๓ และพระองค์เจ้าทับ พระเจ้าลูกยาเธอองค์ใหญ่ซึ่งทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร พระองค์ ๓ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรด ฯ ให้กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงกำกับราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไป โปรด ฯ ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงกำกับกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงวัง และโปรด ฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทรทรงกำกับกระทรวงพระคลัง เป็นเช่นนั้นมา ๘ ปี ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ กรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคต ต่อนั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีก็เป็นหัวหน้าในราชการต่อมาอีก ๕ ปี ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ เหลือแต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร ก็ได้รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณต่อมาถึง ๓ ปี ในเวลาเมื่อสิ้นรัชชกาลที่ ๒ กรมหมื่นเจษฎาบดินทรได้ทรงบังคับบัญชาราชการอยู่โดยมาก ถ้าถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เหมือนถอดถอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจากอำนาจที่มีอยู่แล้ว ถ้าไม่ทรงยอมจะทำอย่างไร พฤติการณ์เป็นเช่นนี้ จึงต้องถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เรื่องนี้มีกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกอย่างหนึ่ง เคยตรัสปรารภ

ว่าซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงรับราชสมบัติในครั้งนั้น ที่จริงกลับเป็นคุณแก่ประเทศสยาม เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาความรู้แต่ตามแบบโบราณ การงานในบ้านเมืองก็ทรงทราบเพียงเท่ากับเจ้านายพระองค์อื่น ถ้าได้รับราชสมบัติในเวลานั้น พระบรมราโชบายในการปกครองบ้านเมือง ก็น่าจะเป็นทางเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง ที่ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชชกาลที่ ๓ ได้มีโอกาสเสด็จไปเที่ยวชุดงค์ ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศและทรงทราบความสุขทุกข์ของราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองกับทั้งได้โอกาสทรงศึกษาวิชาความรู้และภาษาฝรั่ง พอทันเวลาที่ฝรั่งจะเริ่มแผ่อำนาจมาถึงประเทศสยาม พิเคราะห์ดูราวกับชาตาบ้านเมืองบันดาลให้เสด็จรอมาเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อเมื่อมีความสามารถจะอำนวยรัฐาภิปาลโนบายได้ตามความต้องการของบ้านเมือง กระแสพระราชปรารภที่ว่ามานี้ ถ้าพิจารณาในเรื่องพงศาวดารรัชชกาลที่ ๔ ดูก็เป็นอัศจรรย์จริง

จะเล่าเรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวช จะต้องชี้แจงให้ผู้อ่านทราบลักษณะการที่เจ้านายออกทรงผนวชเสียก่อน ตามประเพณีมีสืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ระเบียบการศึกษาของพระราชกุมาร เมื่อเรียนอักขรสมัยเบื้องต้นตลอดแล้ว พอพระชันษาถึง ๑๔ ปีต้องออกทรงผนวชเป็น

สามเณร เพื่อศึกษาศีลธรรมครั้งหนึ่ง และเมื่อเจริญพระชันษาถึง ๒๓ ปี ต้องทรงผนวชเป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาพระศาสนาและวิชาชั้นสูง (ทำนองเดียวกับเข้ามหาวิทยาลัย) อีกครั้งหนึ่ง จึงนับว่าสำเร็จการศึกษาแต่นั้นไป เจ้านายที่ออกทรงผนวชนั้น บางพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณรแล้วเกิดนิยมการเล่าเรียนในสำนักสงฆ์เลยทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ แม้ที่สุดบางพระองค์เลยอยู่ในสมณเพศต่อไปจนตลอดพระชนมายุก็มี แต่โดยมากนั้นทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่เพียงพรรษาหนึ่งหรือสองพรรษาแล้วก็ลาผนวชกลับมาศึกษาวิชาการทางฝ่ายฆราวาสจนพระชันษาถึง ๒๓ ปี จึงออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณี แต่ทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียวแล้วก็ลาผนวชมารับราชการบ้านเมือง ก็การเล่าเรียนสำหรับผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุนั้นมีเป็น ๒ อย่าง เรียกว่า "คันถธุระ" คือเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยพยายามอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัยอย่างหนึ่ง เรียกว่า "วิปัสสนาธุระ" คือเรียนวิธีที่จะพยายามชำระใจของตนเองให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลสอย่างหนึ่ง การเรียนคันถธุระต้องเรียนหลายปีเพราะต้องเรียนภาษามคธก่อน ต่อรู้ภาษามคธแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้ เจ้านายที่ทรงผนวชแต่พรรษาเดียวไม่มีเวลาพอจะเรียนคันถธุระ จึงมักเรียนวิปัสสนาธุระอันเป็นการภาวนา อาจเรียนได้ด้วยไม่ต้องรู้ภาษามคธ และถือกันอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเรียนวิปัสสนาธุระชำนาญแล้ว อาจ

จะทรงคุณวิเศษในทางวิทยาคม เป็นประโยชน์อย่างอื่นตลอดจนวิชาพิชัยสงคราม เพราะฉะนั้นเจ้านายซึ่งทรงผนวชแต่พรรษาเดียวจึงมักทรงศึกษาวิปัสสนาธุระมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชในรัชชกาลที่ ๑ ก็ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรด ฯ ให้ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวช ทรงรับอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วเสด็จไปประทับ ณ ตำหนักในวัดมหาธาตุ ฯ ทำอุปัชฌายวัตร ๓ วัน แล้วเสด็จไปจำพรรษาทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ ณ วัดสมอราย (ซึ่งพระราชทานนามว่า วัดราชาธิวาส เมื่อรัชชกาลที่ ๔)

เมื่อแรกทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เห็นจะจำนงทรงศึกษาวิปัสสนาธุระเหมือนเช่นที่เจ้านายทรงผนวชเคยศึกษากันมาแต่ก่อน หรืออย่างว่า "พอเป็นกิริยาบุญ" เพราะจะทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียว แต่เมื่อเกิดเหตุวิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ ส่วนพระองค์จะต้องทรงเพศเป็นสมณะต่อไปไม่มีกำหนด ทรงพระดำริเห็นว่าฐานะของพระองค์ไม่ควรจะเกี่ยวข้องกับการบ้านเมือง จึงเปลี่ยนเจตนาไปจำนงจะทรงศึกษาพระพุทธศาสนาให้รอบรู้ตามสมควรแก่หน้าที่ของพระภิกษุ ก็ในเวลานั้นได้เริ่มทรงศึกษาวิปัสสนาธุระมาแล้วแต่แรกทรงผนวช จึงตั้งพระ

หฤทัยขะมักเขม้นจะเรียนให้ได้ความรู้วิปัสสนาธุระอย่างถ่องแท้ ไม่ช้าเท่าใดก็ทรงทราบสิ้นตำราที่พระอาจารย์เคยสอนเจ้านายมาแต่ก่อน ความข้อใดในตำราที่ทรงสงสัย ตรัสถามพระอาจารย์ก็ไม่สามารถชี้แจงถวายให้สิ้นสงสัยได้ ทูลแต่ว่าครูบาอาจารย์เคยสอนมาเพียงเท่านั้น ก็เกิดท้อพระหฤทัยในการที่ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ พอออกพรรษาจึงเสด็จกลับลงมาประทับ ณ วัดมหาธาตุ ฯ ตั้งต้นเรียนค้นถธุระหมายจะให้สามารถอ่านพระไตรปิฎกศึกษาหาความรู้ได้โดยลำพังพระองค์ ได้ยินว่าพระวิเชียรปรีชา (ภู่) เจ้ากรมราชบัณฑิตย์ซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่งในสมัยนั้น เป็นพระอาจารย์สอนภาษามคธถวาย ทรงขะมักเขม้นเรียนอยู่ ๓ ปีก็รอบรู้ภาษามคธผิดกับผู้อื่นเป็นอย่างอัศจรรย์ จนกิตติศัพท์เลื่องลือทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันหนึ่งมีพระราชดำรัสถามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าจะแปลพระปริยัติธรรมถวายทรงฟังได้หรือไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระพรรับว่าจะสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์

ก็ประเพณีการสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสมัยนั้น กำหนดหลักสูตรเป็น ๙ ประโยค[๑] ผู้ที่เข้าสอบความรู้ต้องสอบได้ตั้งแต่ ๓

---

๑. ประเพณีเดิมกำหนดแต่ว่าถ้าแปลพระสุตตันตปิฎกได้ได้เป็นเปรียญตรี ถ้าแปลพระวินัยได้ด้วยได้เป็นเปรียญโท ถ้าแปลได้ทั้งพระสุตตันตปิฎกพระวินัยและพระปรมัตถ์ได้เป็นเปรียญเอก ถึงรัชชกาลที่ ๒ แก้วิธีสอบพระปริยัติธรรมเป็น ๙ ประโยค สันนิษฐานว่าสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นผู้คิดจัดระเบียบใหม่ ด้วยปรารภว่าวิธีอย่างเดิมหละหลวม ผู้มีความรู้ต่ำสามารถจะเป็นเปรียญได้ จึงจัดหลักสูตรให้กวดขันขึ้น

ประโยคขึ้นไปจึงนับว่าเป็นเปรียญ ถ้าได้เพียง ๓ ประโยคเทียบชั้นเปรียญตรี ถ้าได้ตั้งแต่ ๔ ถึง ๖ ประโยคเทียบชั้นเปรียญโท ถ้าได้ตั้งแต่ ๗ ประโยคขึ้นไปเทียบชั้นเปรียญเอก แต่เจ้านายที่ทรงผนวชแม้ทรงผนวชอยู่นาน และได้เรียนคันถธุระ เช่นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นต้น แต่ก่อนมาหาเคยมีพระองค์หนึ่งพระองค์ใดได้เข้าสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสนามไม่ ถ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ตรัสชวน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คงไม่เข้าสอบ เหตุใดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชประสงค์จะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้าสอบความรู้เป็นเปรียญพระปริยัติธรรม ข้อนี้เมื่อคิดดู เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใฝ่พระหฤทัยศึกษาพระศาสนานั้นเป็นความดีอันสมควรจะทรงอุดหนุน จะได้เป็นกำลังช่วยทำนุบำรุงทางฝ่ายพุทธจักร และเป็นพระเกียรติแก่พระราชวงศ์โดยไม่ขัดขวางทางการฝ่ายอาณาจักร ด้วยเหตุนี้จึงตรัสชวนให้เข้าสอบความรู้ เพื่อจะให้ปรากฏพระปรีชาสามารถให้สงฆมณฑลนับถือ ฝ่ายข้างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะทรงพระดำริเป็นทำนองเดียวกัน จึงรับเข้าแปลพระปริยัติธรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปลพระปริยัติธรรมนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ประชุมคณะ

พระมหาเถระผู้สอบในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และเสด็จออกทรงฟังแปลทุกวัน[๑] วันแรกแปลคัมภีร์ธรรมบท ซึ่งเป็นหลักสูตรสำหรับสอบความรู้ชั้นประโยค ๑ ประโยค ๒ และประโยค ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปลพักเดียวได้ตลอดประโยค ไม่มีพลาดพลั้งให้พระมหาเถระต้องทักท้วงเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินดี ดำรัสว่าเห็นความรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ธรรมบทแล้ว ไม่ต้องแปลคัมภีร์ธรรมบทส่วนประโยค ๒ และประโยค ๓ ต่อไปก็ได้ ให้แปลคัมภีร์มงคลทีปนีสำหรับประโยค ๔ ทีเดียวเถิด วันที่ ๒ เสด็จเข้าแปลประโยค ๔ และวันที่ ๓ แปลคัมภีร์บาลีมุตสำหรับประโยค ๕ ก็ทรงสามารถแปลได้โดยสะดวกอีกทั้ง ๒ คัมภีร์ แต่ในวันที่ ๓ นั้นเมื่อเสร็จการแปลแล้ว ปรากฏว่ากรมหมื่นรักษ์รณเรศร (ที่เรียกกันภายหลังว่า หม่อมไกรสร) ซึ่งเป็นผู้กำกับกรมธรรมการ ถามพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลกฯ อันเป็นผู้มีชื่อเสียงว่าเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและได้นั่งเป็นผู้สอบอยู่ด้วย ว่า "นี่จะปล่อยกันไปถึงไหน" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบก็น้อยพระหฤทัย ให้นำความขึ้นกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันนั้น ว่าที่เข้าแปลพระปริยัติธรรม ทรงเจตนาแต่จะสนองพระเดชพระคุณ หาได้ปรารถนายศศักดิ์ลาภสักการอย่างใดไม่ ได้แปลถวายทรงฟัง ๓ วันเห็นว่าพอ

---

๑. การแปลพระปริยัติธรรมตามปกติ แปล ณ วัดที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช

เฉลิมพระราชศรัทธาแล้ว ขออย่าให้ต้องแปลต่อไปเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบความขุ่นหมองที่เกิดขึ้น ก็ทรงบัญชาตามพระหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยคให้ทรงถือเป็นสมณศักดิ์ต่อมา

เหตุที่หม่อมไกรสรเข้าไปเกี่ยจกันครั้งนั้นเนื่องมาจากเรื่องเปลี่ยนรัชชกาล ด้วยหม่อมไกรสรอยู่ในพวกเจ้านายที่ประสงค์จะให้ราชสมบัติพลัดจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปได้แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อการเป็นได้ดังประสงค์แล้ว เจ้านายพระองค์อื่นก็กลับสมครสมานอย่างเดิม แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงรังเกียจกันแหนงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงอุดหนุนเพื่อจะให้เจริญพระเกียรติทางฝ่ายพุทธจักรดังกล่าวมาแล้ว แต่หม่อมไกรสรยังมีทิษฐิถือว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจจะเป็นศัตรูราชสมบัติ คอยแกล้งเกียจกันด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อจะมิให้ผู้คนนิยมนับถือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงถูกหม่อมไกรสรเป็นตัวมารคอยใส่ร้ายต่าง ๆ ต่อมาในรัชชกาลที่ ๓ จนผลกรรมบันดาลให้ตัวต้องราชภัยเป็นอันตรายไปเอง

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาค้นถธุระผิดกับผู้อื่น ด้วยตั้งพระหฤทัยจำนงแต่จะเรียนพระพุทธศาสนาให้

รอบรู้อย่างถ่องแท้ มิได้หมายจะมีตำแหน่งฐานันดรอย่างใดในสังฆมณฑล เพราะฉะนั้นเมื่อทรงทราบภาษามคธถึงสามารถจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าพระหฤทัยได้โดยลำพังพระองค์ ก็ทรงพยายามพิจารณาหลักฐานพระพุทธศาสนาต่อมา เมื่อทรงพิจารณาถึงพระวินัยปิฎกปรากฏแก่พระญาณว่าวัตรปฏิบัติเช่นที่พระสงฆ์ไทยประพฤติกันเป็นแบบแผนผิดพระวินัยที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติอยู่มาก

ยิ่งทรงพิจารณาไปก็ยิ่งเห็นวิปลาสคลาดเคลื่อนมาช้านานแล้ว ก็เกิดวิตกขึ้นในพระหฤทัยว่าหรือสมณวงศ์ที่สืบเนื่องมาจากพระอริยสาวกของพระพุทธเจ้าจะศูนย์เสียแล้ว แต่อย่างไรก็ดีการที่พระองค์ทรงผนวช ได้สมาทานว่าจะประพฤติตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า ถ้าทรงประพฤติวัตรปฏิบัติต่อไปในทางที่ผิดพระพุทธบัญญัติเห็นว่าลาผนวชออกเป็นแต่อุบาสกจะดีกว่า ในขณะเมื่อกำลังทรงพระวิตกดังว่ามาและยังไม่เห็นทางที่จะแก้ไข ได้กิตติศัพท์ทราบถึงพระกรรณว่ามีพระเถระมอญองค์ ๑ (ชื่อซาย นามฉายาว่า พุทธวงศ) บวชมาแต่เมืองมอญ มาอยู่วัดบวรมงคลได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี เป็นผู้ชำนาญพระวินัยปิฎกและประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด จึงเสด็จไปทรงทำวิสสาสะสนทนากับพระสุเมธมุนี ๆ ทูลอธิบายระเบียบวัตรปฏิบัติของพระมอญคณะ (กัลยาณี) ที่ท่านอุปสมบทให้ทรงทราบโดยพิสดาร ทรงพิจารณาเห็นไม่ห่างไกลจากพระพุทธบัญญัติเหมือนอย่างวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์สยามก็ทรง

ยินดี ด้วยตระหนักในพระหฤทัยว่าสมณวงศ์ไม่ศูนย์เสียแล้วเหมือนอย่างทรงพระวิตกอยู่แต่ก่อน ก็ทรงเลื่อมใสใคร่จะประพฤติวัตรปฏิบัติตามแบบพระมอญ แต่มีความขัดข้องด้วยเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ฯ อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช จะทรงประพฤติให้ผิดกับระเบียบแบบแผนของพระสงฆ์ในวัดนั้นก็จะเป็นการละเมิด และคนทั้งหลายอาจจะเกิดความเข้าใจผิดต่อไป จึงเสด็จย้ายไปประทับ ณ วัดสมอรายเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ เหมือนอย่างเคยเสด็จประทับเมื่อพรรษาแรกทรงผนวช เวลานั้นมีพระภิกษุหนุ่มเป็นเจ้าบ้าง เป็นลูกผู้ดีบ้าง ที่ได้ถวายตัวเป็นสานุศิษย์ศึกษาอยู่ในสำนักและเลื่อมใสในพระดำริอีกราว ๖ รูป ตามเสด็จอยู่วัดสมอรายก็มี อยู่วัดอื่นเป็นแต่ไปประชุม ณ วัดสมอรายก็มี จึงเริ่มเกิดเป็นคณะสงฆ์ซึ่งแสวงหาสัมมาปฏิบัติ อันมาได้นามในภายหลังว่า "ธรรมยุติกา" แต่นั้นเป็นต้นมา[๑]

ตรงนี้จะกล่าวถึงเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยในสมัยนั้นแทรกลงสักหน่อย มีเรื่องตำนานเล่ากันมาแต่โบราณ (จะเป็นตำนานเกิดขึ้นในเมืองมอญ หรือในเมืองไทยหาทราบไม่) ว่าเมื่อพระสงฆ์ลังกาวงศ์เชิญพระไตรปิฎกมาจากลังกาทวีปนั้น เรือมาถูกพายุพัดพลัดกันไป เรือลำที่ทรงพระวินัยปิฎกพลัดไปเมืองมอญ และเรือที่ทรงพระสุตตันตปิฎกพลัดมาเมืองไทย ตำนานนี้อาจจะเป็น

---

๑. ว่าตามพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือเรื่องวัดสมอราย หน้า ๓๒

อุปมาไม่มีมูลทางพงศาวดาร แต่มีความจริงประหลาดอยู่ที่พระสงฆ์ในเมืองมอญถือพระวินัยปิฎกเป็นสำคัญ ฝ่ายพระสงฆ์ทางเมืองไทยถือพระสุตตันตปิฎกเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้นพระสงฆ์ไทยชำนาญการแสดงธรรม แต่มีใครเอาใจใส่ในการปฏิบัติพระวินัยเคร่งครัดนัก เป็นเช่นนั้นมาแต่โบราณ ใช่ว่าพระสงฆ์ไทยจะเป็นอลัชชีหรือไม่มีความรู้นั้นหามิได้ แต่มามีเสียอยู่อย่างหนึ่งที่พระสงฆ์ไทยเชื่อถือคติปัญจอันตรธานในบริเฉทท้ายคัมภีร์ปฐมสมโพธิ[๑] เกินไป ในบริเฉทนั้นอ้างว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่าเมื่อถึงกลียุค (คือยุคปัจจุบันนี้) พระพุทธศาสนาจะเสื่อมลงเรื่อยไป สติปัญญาและความศรัทธาอุตสาหะของคนทั้งหลายก็จะเลวลงทุกที จนไม่สามารถรักษาพระธรรมวินัยไว้ได้ ที่สุดเมื่อพุทธศักราชใกล้จะถึงห้าพันปีแม้พระสงฆ์ก็จะมีแต่ผ้าเหลืองคล้องคอหรือผูกข้อมือไว้พอรู้ว่าเป็นพระเท่านั้น คติตามคัมภีร์นี้เป็นเหตุให้เชื่อกันว่าพระพุทธศาสนาที่เราถือกันมีแต่จะเสื่อมไปเป็นธรรมดา พ้นวิสัยที่จะคิดแก้ไขให้คืนดีได้ เมื่อเช่นนั้นก็พยายามรักษาพระธรรมวินัยมาแต่เพียงเท่าที่สามารถ จนเกิดคำพูดว่า "ทำพอเป็นกิริยาบุญ" ด้วยเชื่อคติที่กล่าวมานี้[๒] แม้ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าได้มีการ "ฟื้นพระศาสนา" มาเป็นครั้งเป็นคราว เช่นทำสังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อรัชชกาลที่ ๑

---

๑. เป็นคัมภีร์แต่งในลังกาทวีป

๒. ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ ได้เคยสนทนากับพระมหาเถระที่เชื่อถือคติปัญจอันตรธานอย่างว่าหลายองค์

นั่นก็ดี การพ้นพระศาสนาที่ทำมานั้นเป็นแต่พ้นหาความรู้ หาได้พ้นถึงการปฏิบัติไม่ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกา จึงเป็นการพ้นพระศาสนาส่วนที่บกพร่องของพระสงฆ์สยามมาแต่โบราณ หรือว่าอีกนัยหนึ่งก็คือทรงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยให้สมบูรณ์ทั้งพระธรรมและพระวินัย เพราะฉะนั้นคติธรรมยุติกาที่ทรงตั้งขึ้น จึงดีกว่าคติเดิมทั้งที่พระมอญและพระไทยถือกันมาแต่ก่อน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับไปอยู่วัดราชาธิวาสนั้น พระสงฆ์ซึ่งถือวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกามีจำนวนเพียงสัก ๒๐ รูป ตามเสด็จไปอยู่วัดราชาธิวาสบ้าง คงอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ฯ หรืออยู่วัดอื่นบ้าง แต่เมื่อพระเกียรติคุณที่ทรงเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและพระปฏิภาณในการแสดงพระธรรมเทศนาเลื่องลือแพร่หลาย ก็มีพระภิกษุสามเณรมหานิกายพากันไปถวายตัวเป็นศิษย์แล้วเลยบวชเป็นธรรมยุติกามากขึ้น และมีพวกคฤหัสถ์พากันเลื่อมใสไปถือศีลฟังธรรมมากขึ้นโดยลำดับ จนที่วัดราชาธิวาสเกิดเป็นสำนักคณาจารย์อันหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชาคณะ[๑] ถึง

---

๑. ทรงตั้งเมื่อปีใดไม่ทราบแน่ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ท่านเล่าว่า วันหนึ่งเสด็จเข้าไปถวายเทศน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า "ชีต้นบวชมานานแล้ว ควรเป็นราชาคณะได้" แล้วพระราชทานพัดแฉกพื้นตาดให้ทรงถือเป็นพัดยศต่อมา

กระนั้นที่ทรงทำความเจริญให้เกิดขึ้น ณ วัดราชาธิวาสก็เป็นเหตุให้พวกศัตรูมีจิตริษยายิ่งขึ้น ถึงกล่าวแสดงความสงสัยว่าที่คนพอใจไปวัดราชาธิวาสกันมากนั้น เพราะประสงค์จะยกย่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทางการเมือง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงระแวงสงสัยในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่รำคาญพระราชหฤทัยที่เกิดกล่าวกันเช่นนั้นแพร่หลาย จึงตรัสปรึกษาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน ๆ กราบทูลความเห็นว่าถ้าโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่เสียใกล้ ๆ ความสงสัยนั้นก็จะระงับไปเอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เผื่อญัมกรณีเหมาะแก่พระราชประสงค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชาคณะแต่ยังไม่ได้ครองวัด และเวลานั้นพระราชาคณะตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศน ฯ ซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างใหม่ที่ในพระนครว่างอยู่ จึงโปรด ฯ ให้เลื่อนสมณศักดิ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสมอเจ้าคณะรอง[๑] แล้วเชิญเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศน ฯ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๗๙ เวลานั้นพระชันษาได้ ๓๒ ปี ทรงผนวชได้ ๓๒ พรรษา[๒]

---

๑. เข้าใจว่าเสมอกันกับกรมหมื่นนุชิตชิโนรส คือมีฐานานุกรม ๗ รูป และลำดับยศอยู่ต่อพระพิมลธรรม

๒. ถ้านับตั้งแต่ทรงผนวชแปลงได้ ๑๑ พรรษา จึงทรงเป็นอุปัชฌาย์ได้ตั้งแต่เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ

ก่อนที่จะเล่าเรื่องพระราชประวัติตอนเสด็จอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ จะย้อนไปกล่าวถึงเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเที่ยวธุดงค์ในสมัยเมื่อยังประทับอยู่วัดราชาธิวาสเสียก่อน เพราะการที่เสด็จเที่ยวธุดงค์มามีผลเป็นคุณแก่บ้านเมืองเมื่อภายหลังหลายสถาน คือในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนั้น ประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสหัวเมืองห่างจากกรุงเทพ ฯ ถึงต้องประทับแรม แม้เพียงเสด็จไปทรงบูชาพระพุทธบาท หรือไปทรงทอดกฐินหลวงถึงพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น หยุดมาตั้งแต่รัชชกาลที่ ๒ นับเวลากว่า ๓๐ ปี เมื่อไม่มีการเสด็จพระราชดำเนิน เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ก็ไม่มีใครเสด็จออกไปเที่ยวหัวเมืองไกล นอกจากจำเป็นต้องไปในเวลามีราชการ เพราะเห็นเป็นการผ่าผืนพระราชปฏิบัติเกรงจะระแวงผิดทางการเมือง จึงอยู่กันแต่ในกรุงเทพ ฯ เป็นพื้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพื้นพระศาสนา ใคร่จะศึกษาธุดงควัตรให้บริบูรณ์ ทรงพระราชดำริว่าพระองค์ทรงเพศเป็นสมณะ ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง จึงถวายพระพรลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปบูชามหาเจดีย์สถานตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็โปรด ฯ พระราชทานอนุญาตไม่ขัดขวาง จึงได้เสด็จไปตามหัวเมืองมณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลอยุธยา และมณฑลนครสวรรค์ ตลอดขึ้นไปจนมณฑลพิษณุโลกทางฝ่ายเหนือ ได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิ

ดำเนาและทรงทราบความทุกข์สุขของราษฎรในหัวเมืองเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง เป็นเหตุให้ทรงทราบตระหนักมาแต่เมื่อเสด็จขุดงค์นั้นว่ารัฐบาลในกรุงเทพ ฯ มิใคร่ทราบความเป็นไปในบ้านเมืองตามที่เป็นจริง อีกสถานหนึ่งได้ทรงทราบอัชฌาสัยใจคอของราษฎรชาวหัวเมืองที่เสด็จไป และคนเหล่านั้นเมื่อรู้จักพระองค์ก็พากันชอบพระอัธยาศัย เกิดนิยมนับถือแพร่หลายในเหล่าประชาชนมาแต่ชั้นนั้น ยังอีกสถานหนึ่งซึ่งเป็นประโยชน์สำคัญเกิดขึ้นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปขุดงค์ คือ เมื่อได้ไปทอดพระเนตรเห็นโบราณวัตถุเช่นศิลาจารึกเป็นต้น กับทั้งโบราณสถานที่มีแบบอย่างต่าง ๆ กันตามสมัย ก็เกิดใฝ่พระหฤทัยในการศึกษาโบราณคดีของประเทศสยามโดยทางวิทยาศาสตร์ เหมือนอย่างทรงนำทางให้ผู้อื่นทั้งไทยและฝรั่งนิยมศึกษาตามเสด็จต่อมา ความรู้โบราณคดีของประเทศสยามจึงได้เจริญแพร่หลาย แม้จนทุกวันนี้ใครจะศึกษาโบราณคดีของประเทศสยามก็ยังได้อาศัยพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้แทบทุกคน

เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ นั้น ดูทรงระวังมากที่จะมิให้โทมนัสน้อยพระหฤทัย เป็นต้นว่าเมื่อแห่เสด็จมาจากวัดราชาธิวาสตามประเพณีแห่พระราชาคณะไป

ครองวัดนั้น โปรด ฯ ให้จัดกระบวนเหมือนอย่างแห่เสด็จพระมหาอุปราช แล้วโปรด ฯ ให้สร้างตำหนัก (หลังที่เรียกว่า "พระปั้นหยา") กับท้องพระโรงให้เสด็จอยู่เป็นผาสุก และทรงทำนุบำรุงด้วยประการอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก[๑] ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพอพระหฤทัย ที่ได้เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ ด้วยเหตุหลายสถาน เพราะเมื่อเสด็จประทับอยู่ที่วัดราชาธิวาส วัดนั้นมีพระราชาคณะและพระสงฆ์มหานิกายปกครองมาแต่เดิม ทรงจัดวางระเบียบธรรมยุติกาได้สะดวกเพียงวัตรปฏิบัติส่วนตัวพระภิกษุ แต่จะจัดต่อขึ้นไปถึงระเบียบสงฆ์เช่นทำสังฆกรรมเป็นต้นยังขัดข้อง เพราะอยู่ปะปนกับพระสงฆ์ต่างสังวาสกัน ที่สุดพระธรรมยุติกาที่มีขึ้นก็ยังต้องแยกกันอาศัยอยู่ตามวัดต่าง ๆ เพราะเสนาสนะไม่พอจะอยู่ที่วัดราชาธิวาสได้หมด เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ ได้ทรงครองวัดสามารถรับพระสงฆ์ธรรมยุติกามาอยู่ในวัดเดียวกัน ทั้งพระที่บวชใหม่ก็บวชเป็นธรรมยุติกาทั้งนั้น ในไม่ช้าพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน ฯ ก็เป็นธรรมยุติกาทั้งหมด จึงทรงจัดวางระเบียบการคณะสงฆ์และการปกครองวัด ตลอดจนการสั่งสอน

---

๑. กล่าวกันมาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามวัดบวรนิเวศน ฯ ในครั้งนั้นด้วย เพื่อให้เป็นพระเกียรติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้เห็นว่าจะพระราชทานมาก่อนแล้ว เพราะเป็นวัดที่สถิตของพระราชาคณะผู้ใหญ่แต่ก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาครอง

สัปบุรุษ ให้บริบูรณ์ตามคติธรรมยุติกาได้ดังพระประสงค์ แต่ความเดือดร้อนรำคาญก็เกิดขึ้นหลายอย่าง เพราะเสด็จเข้ามาอยู่ใกล้ถูกหม่อมไกรสรพยายามทำร้ายหนักขึ้น จนถึงหาเหตุให้สึกพระสุเมธมุนีที่เป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเบียดเบียนด้วยประการต่าง ๆ แม้จนแกล้งใส่บาตรพระธรรมยุติกาด้วยข้าวต้มให้ร้อนมือที่อุ้มบาตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงรับความเจ็บช้ำระกำพระหฤทัยมาตลอดอายุของหม่อมไกรสร แต่ก็ไม่ทรงยอมหย่อนพระอุตสาหะในการฟื้นพระศาสนาด้วยทรงเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อยู่ จึงสามารถแสดงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกาได้โดยเปิดเผย

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศน ฯ พอทรงวางระเบียบนิกายธรรมยุติกาสำเร็จแล้ว ก็ทรงพยายามฟื้นการศึกษาพระปริยัติธรรมต่อมา ทรงพระราชดำริแก้ไขวิธีเรียน ซึ่งแบบเดิมให้เรียนภาษามคธกับพระธรรมวินัยไปด้วยกันตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับสอบเป็นลำดับขึ้นไป ทรงเปลี่ยนเป็นให้เรียนเป็น ๒ ชั้น ๆ ต้นเรียนแต่ไวยากรณ์ขึ้นไปจนจบคัมภีร์มงคลทีปนี กวดขันให้รู้ภาษามคธแตกฉานเสียก่อน แล้วจึงให้ศึกษาหาความรู้พระธรรมวินัยด้วยอ่านคัมภีร์อื่น ๆ ต่อไปเป็นชั้นหลัง ด้วยใช้วิธีนักเรียนสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ จึงรู้ภาษามคธเชี่ยวชาญถึง

สามารถพูดภาษานั้น[๑] และใช้หนังสืออรรถเทศน์ได้โดยสะดวก เมื่อเข้าแปลพระปริยัติธรรมก็ได้เป็นเปรียญประโยคสูงมากกว่าสำนักอื่น ๆ เล่ากันมาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานพระกฐิน ทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน ฯ เป็นเปรียญมาก ตรัสปราศรัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ถ้าวัดของชีต้นเป็นเปรียญทั้งวัดก็จะดีทีเดียว" เพราะเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถจัดบำรุงการเล่าเรียนได้รุ่งเรืองเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้มีตำแหน่งในคณะมหาเถระผู้สอบพระปริยัติธรรมในสนามหลวง แต่เผอิญไปเกิดโต้แย้งกับพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก ฯ (องค์ที่ออกนามมาในตอนที่ทรงแปลพระปริยัติธรรม) ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่แต่ก่อน เรื่องที่เกิดโต้แย้งนั้นเล่ากันมาว่า พระมหาผ่อง (ภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่พระธรรมภาณพิลาศ อยู่วัดประยูรวงศ์) แปลความแห่งหนึ่งว่า "**ตุมฺเห** อันว่าท่านทั้งหลาย **นิสีทถ** จงนั่ง **อาสเน** ในอาสนะ" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดที่แปลศัพท์ **อาสเน** ว่า "ในอาสนะ" พระมหาผ่อง

---

๑. ในจดหมายรายงานหม่อมราโชทัย เรื่องทูตไทยไปยุโรปเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ว่าเมื่อไปถึงเมืองลังกามีพระสงฆ์มาปราศรัยเป็นภาษามคธ เจ้าหมื่นสรรเพทภักดีเป็นผู้พูดตอบ เจ้าหมื่นสรรเพท นั้น (ภายหลังเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง) เคยเป็นเด็มหาดเล็กข้าหลวงเดิมอยู่ที่วัดบวรนิเวศน ฯ เพียงนั้นยังพอพูดภาษามคธได้บ้าง ส่อให้เห็นว่าคงจะพูดภาษามคธกันได้แพร่หลายในวัดบวรนิเวศน ฯ เมื่อครั้งนั้น

แปลใหม่ว่า **อาสเน** "เหนืออาสนะ" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด แต่พระพุทธโฆษาจารย์ติว่า ไม่ถูก พระมหาผ่องก็ไม่รู้ที่จะแปลว่ากะไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าพระมหาผ่องจะตก จึงตรัสขึ้นว่า "นั่งในอาสนะนั้น นั่งอย่างไร จะฉีกอาสนะออกแล้วเข้าไปนั่งในช่องที่ฉีกหรือ หรือจะเอาอาสนะขึ้นคลุมตัวไว้ในนั้น" พระพุทธโฆษาจารย์โกรธ บังอาจกล่าวคำหยาบช้าต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กริ้ว ตรัสสั่งห้ามมิให้นิมนต์พระพุทธโฆษาจารย์เข้าราชการอีก และทรงมอบการสอบพระปริยัติธรรมเป็นสิทธิขาดแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่นั้นมาจนตลอดรัชชกาล[๑] แต่เรื่องเนื่องด้วยพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ยังไม่หมดเพียงนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยราชย์ พระพุทธโฆษาจารย์เกรงว่าจะถูกถอดจากพระราชาคณะด้วยทรงอาฆาต ถึงเตรียมตัวจะกลับไปอยู่เมืองเพชรบุรีที่ถิ่นเดิม แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้พ้นโทษ ตรัสยกย่องว่าพระพุทธโฆษาจารย์ชำนาญพระปริยัติธรรมมาก ให้เลื่อนฐานันดรขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ตำแหน่งเจ้าคณะกลางมาครองวัดมหาธาตุ ฯ สมเด็จพระพุทธโฆษา

---

๑. เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสปราศรัยกับเรื่องที่กล่าวนี้ พระสารสาสน์พลขันธ์ (สมบุญ) ซึ่งเมื่อบวชเป็นพระครูสมุหฐานานุกรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่าให้ฟัง

จารย์ (ฉิม) ก็เกิดเลื่อมใสในพระคุณธรรมที่ไม่ทรงพยาบาทว่าพระองค์ทรงเป็นบัณฑิตโดยแท้ จึงแต่งคาถาถวายพรอันขึ้นด้วยบทว่า "ยํ ยํ เทวมนุสฺสานํ มงฺคลตฺถาย ภาสิตํ" ถวายสนองพระเดชพระคุณ[๑] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชอบพระราชหฤทัยจึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์สวดคาถานั้นข้างท้ายพระปริต ยังสวดมาจนทุกวันนี้

ความเจริญที่เกิดขึ้นในสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ ครั้งนั้น กิตติศัพท์ระบือไปถึงลังกาทวีป ว่าพระวชิรญาณ[๒] มหาเถระ อันเป็นพระอนุชาของสมเด็จพระธรรมิกราชพระเจ้าแผ่นดิน ได้ฟื้นพระธรรมวินัยให้รุ่งเรืองขึ้นในประเทศสยาม ถึงคณะสงฆ์ในลังกาแต่งสมณทูตให้เข้ามาสืบข่าวพระศาสนา[๓] พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมอบการรับสมณทูตลังกาครั้งนั้น ให้เป็นพระธุระของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาศัยเหตุที่ทรงวิสสาสะกับพระสงฆ์ลังกาที่เข้ามาครั้งนั้น ทรงทราบเบาะแสซึ่งจะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกอันขาดฉะบับอยู่เมื่อครั้งทำสังคายนาในรัชชกาลที่ ๓ จึงทูลความแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรด ฯ ให้ทรงจัด

---

๑. การที่แต่งถวายนั้น พิเคราะห์ดูเหมือนจะแต่งถวายพรท้ายเทศนา เพราะมีคำในคาถาแห่งหนึ่งว่า อิมินา ธมฺมทาเนน เป็นอธิษฐานอ้างอานิสงส์ธรรมทานที่แสดง

๒. เป็นพระนามฉายา ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เมื่อรัชชกาลที่ ๒ เคยแต่งสมณทูตไทยไปสืบข่าวพระศาสนาในลังกาทวีป ครั้งนี้กลับกัน ฝ่ายลังกามาสืบ

สมณทูต มีพระปลัดสังข์ วัดบวรนิเวศน ฯ (ซึ่งมีนามฉายาว่า สุภูติ) กับพระปลัดเกิด วัดบรมนิวาศ (ซึ่งมีนามฉายาว่า อมโร) อันเป็นเปรียญธรรมยุติกา ๙ ประโยคทั้ง ๒ องค์เป็นหัวหน้า[๑] ออกไปยังลังกาทวีปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เป็นการไปเยี่ยมตอบและไปเสาะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกครั้งหนึ่ง ต่อมาให้พระปลัดสังข์ออกไปหาพระไตรปิฎกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ อีกครั้งหนึ่ง ได้คัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งยังขาดฉะบับมาเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก พระไตรปิฎกในประเทศสยามจึงมีบริบูรณ์แต่นั้นมา ตั้งแต่มีสมณทูตเข้ามาแล้ว ต่อมาก็มีชาวลังกาทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์ไปมาติดต่อกับสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ มิใคร่ขาด จนที่สุดเมื่อถึงรัชชกาลที่ ๔ ชาวลังกาทูลขอให้ส่งคณะสงฆ์ออกไปอุปสมบทตั้งวงศ์ธรรมยุติกาที่ในลังกาทวีป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้พระอโนมมุนี (ศรี ซึ่งภายหลังได้เป็นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ อยู่วัดประทุมคงคา) นำคณะสงฆ์ออกไปลังกาทวีปอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ แต่การที่จะตั้งวงศ์ธรรมยุติกาหาสำเร็จตามประสงค์ไม่ เพราะพระสงฆ์ลังกาเกิดเกี่ยงแย่งกันเองด้วยพวกนิกายอุบาลีวงศ์ (เรียกในลังกาอีกอย่างหนึ่งว่า สยามวงศ์) อ้างว่าเป็นวงศ์ของพระสงฆ์ไทยอยู่แล้ว ฝ่ายพวกนิกายพะม่าซึ่งเรียกว่ามรัมวงศ์ ก็อ้างว่าพระสงฆ์ธรรมยุติการับอุปสมบทจากนิกายรามัญร่วมสมณวงศ์กับตนอยู่แล้ว ทั้งสองฝ่ายไม่ปรองดองกัน การที่จะ

---

๑. พระปลัดสังข์ ภายหลังเป็นที่พระพรหมมุนี พระอมโร เป็นที่พระอมราภิรักขิต ราชาคณะทั้ง ๒ องค์

ตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุติกาในลังกาทวีปจึงไม่สำเร็จ[๑]

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาภาษาฝรั่ง ปรากฏว่าเริ่มทรงศึกษาภาษาละตินก่อน ด้วยเมื่อเสด็จประทับอยู่วัดราชาธิวาส เขตต์วัดติดต่อกับวัด คอนเซปชั่น Immaculate Conception Church ของพวกโรมันคาทอลิก และเวลานั้นสังฆราชปาลกัวต์ยังเป็นบาดหลวงอธิการของวัดนั้น ชอบไปเฝ้าทูลถามความรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมไทยเนือง ๆ จนทรงคุ้นเคย จึงโปรด ฯ ให้สอนภาษาละตินถวายเป็นทำนองแลกเปลี่ยนความรู้กัน จะได้ทรงศึกษาอยู่ตลอดเวลาสักเท่าใดและถึงเพียงไหนไม่ปรากฏ แต่สังเกตในพระราชหัตถเลขาเมื่อเสวยราชย์แล้ว มักทรงใช้ศัพท์ภาษาละตินเนือง ๆ เห็นได้ว่าทรงทราบไวยากรณ์ของภาษานั้น แต่การที่ทรงศึกษาภาษาละตินคงหยุดเมื่อเสด็จย้ายจากวัดราชาธิวาส แต่ภาษาอังกฤษนั้นเสด็จกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ แล้วหลายปี จึงได้เริ่มทรงศึกษาต่อมิชชั่นนารีอเมริกัน

พวกมิชชั่นนารีอเมริกันกับพวกบาดหลวงฝรั่งเศส แม้เจตนามาสอนคริสตศาสนาอันเดียวกันก็ดี ถือคติต่างกันเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง พวกบาดหลวงถือลัทธิโรมันคาทอลิก วางตัวเป็น " พระ "

---

๑. ถึงรัชกาลที่ ๕ มีพระสงฆ์ลังกาฝ่ายมรัมวงศ์ พระเถระที่เป็นหัวหน้าชื่อ สิริสุมนติสสะ รูป ๑ ชื่อปัญญาเสขร รูป ๑ เข้ามาขอบวชแปลงเป็นธรรมยุติกาที่ในกรุงเทพ ฯ ได้แปลงตามปรารถนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ (แต่ดูเหมือนจะกลับไปตั้งคณะธรรมยุติกาไม่สำเร็จอีก)

พยายามบำรุงศาสนาด้วยตั้งบริษัท และอุปถัมภ์บำรุงฝึกสอนคนที่เข้ารีตเป็นสำคัญ ฝ่ายพวกมิชชันนารีอเมริกันถือลัทธิโปรเตสตันส์ (ซึ่งแตกไปจากโรมันคาทอลิก) วางตัวเป็น "ครู" นำทั้งศาสนาและอารยธรรม Civilization มาสอนชาวต่างประเทศทั่วไปไม่เลือกหน้า ชอบใช้วิธีทำให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ เช่นรักษาโรคและสอนวิชาความรู้เป็นต้น ให้คนทั้งหลายเลื่อมใสเป็นปัจจัยต่อไปถึงการสอนศาสนา เพราะฉะนั้นพวกมิชชันนารีอเมริกันจึงเข้ากับไทยได้ผิดกันกับพวกบาดหลวง ในครั้งนั้นมีไทยที่สูงศักดิ์เป็นชั้นหนุ่ม (เช่นเรียกกันในปัจจุบันนี้ว่า "คนสมัยใหม่") ปรารถนาจะศึกษาวิชาอย่างฝรั่งหลายคน จะกล่าวแต่ผู้ที่มาปรากฏเกียรติคุณในชั้นหลังคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ใคร่จะทรงศึกษาวิชาทหารพระองค์ ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยังเป็นกรมหมื่น ใคร่จะทรงศึกษาวิชาแพทย์อย่างฝรั่งพระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่หลวงนายสิทธิ ใคร่จะศึกษาวิชาต่อเรือกำปั่นคน ๑ ได้ศึกษาวิชาเหล่านั้นต่อพวกมิชชันนารีอเมริกัน แต่ว่าสอนกันด้วยภาษาไทย ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงคุ้นเคยกับพวกมิชชันนารีอเมริกันตั้งแต่เสด็จอยู่วัดราชาธิวาส แต่หาปรากฏว่าได้ทรงศึกษาวิชาอันใดจากพวกมิชชันนารีอเมริกันในชั้นนั้นไม่

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษา

อังกฤษ พิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดารส่อให้เห็นว่าน่าจะเป็นเพราะทรงปรารภถึงการบ้านเมืองตั้งแต่จีนรบแพ้อังกฤษ ต้องทำหนังสือสัญญายอมให้อังกฤษกับฝรั่งต่างชาติเข้าไปมีอำนาจในเมืองจีน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เวลานั้นไทยโดยมากยังเชื่อตามคำพวกจีนกล่าวว่าแพ้สงครามด้วยไม่ทันเตรียมตัว รัฐบาลจึงต้องทำหนังสือสัญญาพอให้มีเวลาตระเตรียมรบพุ่งต่อไป แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริเห็นว่าถึงคราวโลกยวิสัยจะเกิดการเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้นทางตะวันออกนี้ และประเทศสยามอาจจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นในวันหน้า จึงเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษ มิสเตอรแคสเวล[๑] มิชชันนารีอเมริกัน (ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียกในหนังสือแสดงกิจจานุกิจว่า "หมอหัศกัน") เป็นผู้สอนถวาย เล่ากันมาว่า มิสเตอรแคสเวล ไม่ยอมรับค่าจ้าง ทูลขอแต่โอกาสให้สอนคริสตศาสนาได้ที่วัดบวรนิเวศน ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กล้าประทานอนุญาตให้สอนที่ศาลาหน้าวัดหลัง ๆ ตามประสงค์ เป็นทำนองเหมือนท้าให้พิสูจน์ความศรัทธาของพุทธบริษัทวัดบวรนิเวศน ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับมิสเตอรแคสเวล จนสามารถจะอ่านเขียนและตรัสภาษาอังกฤษได้สะดวกดียิ่งกว่าใคร ๆ ที่เป็นไทยด้วยกันในสมัยนั้นทั้งสิ้น ข้อนี้มีหลักฐานปรากฏเมื่อรัฐบาลอังกฤษให้ เซอร

---

๑. มิสเตอร แคสเวล เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒

เจมส์ บรุ๊ค เป็นทูตเข้ามาเมื่อตอนปลายรัชชกาลที่ ๓ หนังสือที่มีไปมากับไทยใช้ภาษาอังกฤษเป็นคราวแรก เวลานั้นข้างฝ่ายไทยไม่มีผู้ชำนาญภาษาอังกฤษ ต้องอาศัยมิชชันนารีอเมริกันชื่อ มิสเตอร์โจนส์ (เรียกกันว่า "หมอยอนส์") คน ๑ กับฝรั่งครึ่งชาติชื่อเจมส์เฮส์ (เรียกกันว่า "เสมียนยิ้ม") อีกคน ๑ ซึ่งไม่ชำนาญภาษาไทย เป็นผู้แปลและแต่งภาษาอังกฤษ แล้วให้ส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เรียกในจดหมายเหตุว่า "ทูลกระหม่อมพระ") ทรงตรวจทุกฉะบับ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษในสมัยนั้นอีกพระองค์ ๑ แต่คงเป็นเพราะไม่ทรงทราบลึกซึ้งถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงไม่ปรากฏว่าได้มีหน้าที่ช่วยตรวจหนังสือที่มีไปมากับ เซอร์ เจมส์ บรุ๊ค มิสเตอร์แคสเวลถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๖ ก็มีเวลาสอนอยู่ ๖ ปี แต่สันนิษฐานว่าเห็นจะทรงศึกษาต่อมิสเตอร์แคสเวลไม่นานถึง ๖ ปี พอทรงสามารถอ่านภาษาอังกฤษเข้าพระหฤทัยได้ความโดยสะดวกแล้ว ก็ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองต่อมา วิธีเรียนอย่างว่านี้ยังใช้กันมาจนในรัชชกาลที่ ๕ เช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ดี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จกรมพระยาเทววงศวโรปการก็ดี ตลอดมาจนตัวผู้แต่งหนังสือนี้เอง ก็เรียนต่อครูเพียงสัก ๓ ปี

แล้วเรียนเอาเองต่อมาทั้งนั้น แต่กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นประหลาดกว่าเพื่อน ด้วยไม่มีครู ทรงพากเพียรเรียนแต่โดยลำพังพระองค์ ทรงทราบทั้งภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส อาจอ่านหนังสือ ๒ ภาษานั้นเข้าพระหฤทัยได้สะดวก เป็นแต่ตรัสและเขียนไม่ได้

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาทราบภาษาอังกฤษ พระเกียรติคุณก็แพร่หลายไปถึงนานาประเทศ ด้วยพวกมิชชันนารีและฝรั่งที่เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ บอกเล่ากันต่อ ๆ ไป จนมีนักเรียนชาวประเทศอื่นทั้งที่ใกล้เคียงและห่างไกลไปจนยุโรปและอเมริกาเขียนจดหมายมาถวาย ทูลถามหาความรู้ต่าง ๆ อันเกี่ยวกับประเทศสยาม ก็มีพระราชหัตถเลขาตอบตามประสงค์ ลายพระราชหัตถเลขาครั้งนั้นยังปรากฏอยู่มาก มักทรงแต่งตามโวหารภาษาไทย ขอนเมอ เซอร จอน เบาริง เป็นราชทูตเข้ามาเวลาเสด็จเสวยราชย์แล้ว ยกเหตุที่ประเทศอื่น ๆ ทางตะวันออกนี้ไม่มีเจ้านายประเทศใดได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษ ทูลแนะนำให้มีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภความขัดข้อง ว่าไม่สามารถจะทรงแต่งสำนวนให้เหมือนคนอังกฤษได้ เซอร จอน เบาริง ทูลว่า ถึงพระราชนิพนธ์ไม่เหมือนสำนวนคนอังกฤษแต่ง ใครอ่านก็เข้าใจความตามพระราชประสงค์ได้ชัดเจน อย่าให้ทรงพระวิตกเลย จึงมีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย

วิชาความรู้ต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาจากตำราภาษาอังกฤษจะมีอย่างใดบ้าง ข้อนี้มีหลักฐานปรากฏแต่ว่าได้ทรงศึกษาวิชาคณนาวิธีอย่าง ๑ วิชาโหราศาสตร์อย่าง ๑ ประวัติศาสตร์อย่าง ๑ กับการเมืองด้วยอีกอย่าง ๑ การที่ได้ทรงศึกษาวิชาคณนาวิธีและโหราศาสตร์ปรากฏในเรื่องสุริยอุปราคาที่กล่าวมาแล้วในตอนก่อน การที่ทรงศึกษาประวัติศาสตร์ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ปรากฏอยู่ในหนังสือ เซอร จอน เบาริง แต่ง ว่าเมื่อจะเป็นอัครราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีใน พ.ศ. ๒๓๙๘ นั้น เกรงไทยจะรับรองไม่สมศักดิ์ ด้วยทูตอังกฤษที่เคยเข้ามากรุงเทพ ฯ แต่ก่อน เป็นแต่ทูตของอุปราชในอินเดีย หรือทูตของรัฐบาลอังกฤษ แต่ เซอร จอน เบาริง เป็นอัครราชทูตเชิญพระราชสาส์นมาต่างพระองค์สมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย จะต้องให้รับผิดกัน เซอร จอน เบาริง ค้นหาแบบอย่างที่ไทยเคยรับราชทูตของพระเจ้าแผ่นดิน พบในหนังสือเก่าเล่าเรื่องสมเด็จพระนารายน์มหาราชรับ เชวเลีย เดอโชมอง ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๘ เอารายการในหนังสือนั้นเตรียมมาเปรียบเทียบ ข้างฝ่ายไทยในเวลานั้นไม่มีใครรู้แบบแผน เพราะตำราศูนย์เสียแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระองค์เดียว เพราะได้ทรงหนังสือพงศาวดารการเกี่ยวข้องในระหว่างไทยกับฝรั่งที่ฝรั่งแต่งไว้แต่โบราณ ทรงคาดใจ เซอร จอน

เบาริง ว่าคงปรารถนาจะให้รับรองผิดกับทูตอังกฤษที่มาแล้วแต่ก่อน จึงโปรด ฯ ให้เอาแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายน์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศสมาใช้เป็นระเบียบ ก็ถูกใจ เซอร จอน เบาริง ไม่มีทางที่เกี่ยงงอนได้

เรื่องทรงศึกษาการเมืองที่เกี่ยวกับต่างประเทศนั้น พึงสันนิษฐานได้ว่าคงทรงหนังสือข่าวที่ฝรั่งพิมพ์ในเมืองจีนและสิงคโปร์ปีนัง เป็นต้น กับทั้งที่ได้ทรงสนทนาสมาคมกับฝรั่ง ทรงทราบประวัติการณ์ที่ฝรั่งมาทำทางตะวันออกนี้และความเห็นของฝรั่งอยู่เสมอ เมื่อครั้งทรงตรวจหนังสือที่ไทยโต้ตอบกับ เซอร เจมส บรุ๊ค คงตระหนักแน่พระหฤทัยตามที่ทรงคาดไว้แต่ก่อน ว่าอังกฤษคงจะมาเกี่ยวถึงเมืองไทย เหตุการณ์ที่ปรากฏในชั้นหลังส่อให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระดำริเห็นมาแล้วแต่ยังทรงผนวช ว่าไทยคงต้องทำหนังสือสัญญากับอังกฤษด้วยจำเป็น ข้อนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็อาจจะทรงพระราชดำริเช่นนั้นเหมือนกัน แต่เห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่อังกฤษปรารถนา จะเกิดความฉิบหายในบ้านเมือง และบางทีจะยังเชื่อคำพวกจีนว่าอังกฤษมีกำลังมากแต่ในท้องทะเล ถ้ารักษาปากน้ำให้มั่นคงอย่าให้เรือรบขึ้นมาถึงพระนครได้ก็จะปลอดภัย จึงไม่ยอมทำหนังสือสัญญากับเซอร เจมส บรุ๊ค ว่าตามหลักฐานที่ปรากฏครั้งนั้น มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์

เดียวที่ทรงพระดำริเห็นว่าประเทศสยามจะปลอดภัยในอนาคตได้แต่ด้วยทำให้ฝรั่งนับถือ แต่ในเวลานั้นทรงผนวช ไม่มีกิจเกี่ยวข้องในราชการบ้านเมือง ก็นิ่งอยู่

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราชสมบัตินั้น พิเคราะห์ความตามเรื่องพงศาวดารรัชชกาลที่ ๓ ดูเหมือนเมื่อตอนแรกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์ จะยังมิได้ทรงพระราชดำริถึงเรื่องรัชชทายาท ด้วยยังไม่แน่พระราชหฤทัยว่าราชการบ้านเมืองจะเรียบร้อยหรือจะเป็นอย่างไร เพราะผู้ที่เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมควรได้รับราชสมบัติก็มีมาก จึงทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นศักดิพลเสพ ซึ่งมีกำลังมากเพราะได้กำกับราชการกระทรวงกลาโหม และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยยิ่งกว่าเจ้านายพระองค์อื่น เป็นพระมหาอุปราช ถ้าหากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในตอนนั้น กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพก็คงจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พฤติการณ์เป็นเช่นนั้นมาจนกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ จึงเริ่มมีเค้าเงื่อนว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรารภถึงเรื่องรัชชทายาท ด้วยครั้งนั้นพวกข้าเจ้าต่างกรมหลายพระองค์คาดกันว่าเจ้านายของตนจะได้เป็นพระมหาอุปราชเหมือนอย่างกรมหมื่นศักดิพลเสพ พากันเตรียมตัวจะเป็นขุนนางวังหน้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง

เจตนาจะไม่ตั้งพระมหาอุปราช จึงตรัสปรึกษาเสนาบดีบางคน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน์ ฯ กราบทูลว่าถ้าโปรด ฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านายเหล่านั้นขึ้นเสียสักชั้นหนึ่ง ให้ปรากฏว่าทรงเจตนาจะให้มีพระยศแต่เพียงเท่านั้น พวกข้าในกรมเจ้านายก็คงจะไม่ทะเยอทะยานต่อไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรด ฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านายขึ้นเป็นกรมหลวง กรมขุน หลายพระองค์[๑] พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงรับกรมเป็น "กรมขุนอิศเรศรังสรรค์" ในครั้งนั้นด้วย ประหลาดอยู่ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเว้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ ไม่โปรด ฯ ให้ทรงรับกรม จะเป็นเพราะเหตุใด จะว่าขัดข้องเพราะทรงผนวชเป็นพระภิกษุก็มิใช่ ด้วยเมื่อกรมหมื่นนุชิตชิโนรสทรงรับกรมก็เป็นพระภิกษุมีเป็นตัวอย่างอยู่ ข้อนี้น่าสันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นรัชชทายาท ไม่สมควรแก่เจ้านายพระองค์อื่นนอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ทรงผนวชอยู่ จะทรงตั้งเป็นพระมหาอุปราชก็ขัดข้องทางฝ่ายพระศาสนา จะให้ทรงรับกรมก็ไม่เข้ากับเหตุที่เลื่อนกรมเจ้านายในครั้งนั้น จึงได้งดเสีย ต่อมามีกรณี

---

๑. เลยเป็นประเพณีสืบมา เมื่อพระมหาอุปราชสวรรคต คงมีการเลื่อนกรมเจ้านายแม้ไม่มีเหตุเหมือนรัชชกาลที่ ๓

หลายอย่างที่ส่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจำนงพระราชหฤทัยจะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นรัชชทายาท เช่นโปรด ฯ ให้แห่เสด็จอย่างพระมหาอุปราชเมื่อย้ายมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศน ฯ ดังกล่าวมาแล้ว ต่อมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อจะยกยอดพระปรางค์วัดอรุณ ฯ เดิมทำเป็นยอดนภศูลตามแบบพระปรางค์โบราณ ครั้นใกล้จะถึงวันฤกษ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ยืมมงกุฎที่หล่อสำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องที่จะเป็นพระประธานวัดนางนอง มาติดต่อบนยอดนภศูล (ดังปรากฏอยู่บัดนี้) จะเป็นด้วยทรงพระราชดำริอย่างไรจึงทำเช่นนั้น หาได้ตรัสให้ใครทราบไม่ และการที่เอามงกุฎขึ้นต่อบนยอดนภศูลก็ไม่เคยมีแบบอย่างที่ไหนมาแต่ก่อน คนในสมัยนั้นจึงพากันสันนิษฐานว่ามีพระราชประสงค์จะให้คนทั้งหลายเห็นเป็นนิมิตว่าสมเด็จเจ้าฟ้า "มงกุฎ" จะเป็นยอดของบ้านเมืองต่อไป[๑] แม้เรื่องสำเร็จโทษหม่อมไกรสรนั้น เมื่อคิดดูก็เห็นเหมือนหนึ่งจะทรงป้องกันอันตรายมิให้มีแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะความผิดข้อใหญ่ของหม่อมไกรสรอยู่ที่มาดหมายจะเอาราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชชกาลที่ ๓

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรในปีจอ

---

๑. เรื่องนี้ เจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ และท่านผู้อื่นที่ทันรับราชการในสมัยนั้นเล่าให้ฟังหลายคน

พ.ศ. ๒๓๙๓ ก่อนจะเสด็จสวรรคต โปรด ฯ ให้เขียนกระแสรับสั่งไปยังเสนาบดีสภาเมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ว่า ผู้ที่จะปกครองแผ่นดินต่อไปนั้น จะทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์ใดตามชอบพระราชอัธยาศัย ถ้าไม่ชอบใจผู้อื่นโดยมากก็จะเสียสามัคคีรสเกิดร้าวฉาน อาจจะเสียเป็นอุปัทวันตรายเดือดร้อนแก่บ้านเมือง เพราะฉะนั้นให้เสนาบดีกับข้าราชการทั้งปวงปรึกษากัน ถ้าเห็นว่าพระราชวงศ์พระองค์ใดสมควรจะปกครองแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นเถิด ในจดหมายเหตุปรากฏว่า ในวันต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หาพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ผู้เป็นบุตรและเป็นที่ปรึกษาของเจ้าพระยาพระคลังหัวหน้าเสนาบดี เข้าไปเฝ้า ดำรัสถามว่าที่มีกระแสรับสั่งไปเมื่อวันก่อนนั้นเสนาบดีทำอย่างไร พระยาศรีสุริยวงศ์กราบทูลว่า เสนาบดีเห็นว่าพระอาการประชวรไม่ถึงตัดรอน ยังไม่ควรจะปรึกษาถึงเรื่องผู้รับราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ผู้ซึ่งจะรับราชสมบัตินั้น ทรงพระราชดำริเห็นสมควรแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็มีข้อที่ทรงรังเกียจอยู่ทั้ง ๒ พระองค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ถืออย่างมอญถ้าได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินขึ้นก็จะให้พระสงฆ์ห่มผ้าเป็นมอญเสียหมดทั้งแผ่นดินดอกกะมัง" ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

นั้นก็ทรงรังเกียจที่ "ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงมิได้ทรงอนุญาต กลัวเจ้านายข้าราชการเขาจะไม่ชอบใจ"[๑] แต่ก็คงทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า เสนาบดีคงปรึกษากันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแน่ ต่อมาอีกวันหนึ่งจึงโปรด ฯ ให้เขียนพระราชปรารภให้กรมขุนเดชอดิศรนำความไปทูลกรมหมื่นนุชิตชิโนรสซึ่งเป็นเจ้าคณะสงฆ์ เพราะทรงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคารพนับถือมากทั้ง ๒ พระองค์ ว่าทรงรำคาญพระราชหฤทัยอยู่ที่พระสงฆ์ไทยพากันไปเลื่อมใสห่มผ้าตามพระมอญ ดูเสียเกียรติยศของบ้านเมือง ถ้าหากสมเด็จพระบรมชนกนาถยังเสด็จอยู่ เห็นจะไม่พอพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง ขอให้ท่านทั้ง ๒ ช่วยปลดเปลื้องความรำคาญพระราชหฤทัยด้วย

ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยลงสักหน่อย ตามเรื่องตำนานการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งนิกายสงฆ์ธรรมยุติกาชั้นเดิมเมื่อทรงผนวชแปลงเป็นรามัญนิกาย ทรงร่วมสังวาสแต่ฉะเพาะกับพระมอญในคณะของพระสุเมธมุนี มิได้ร่วมสังวาสกับพระมอญทั้งปวงทั่วไป เป็นแต่ทรงครองแหวกอย่างพระมอญ ครั้นต่อมาเมื่อทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุติกา ทรง

---

๑. ตรงนี้กล่าวตามคำในจดหมายเหตุ ซึ่งมีอยู่ในพงศาวดารรัชชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

ถือพระวินัยตามพระไตรปิฎกเป็นหลักวัตรปฏิบัติ อย่างใดที่พระสงฆ์สยาม (มหา) นิกายหรือพระสงฆ์รามัญนิกายประพฤติ ถ้าทรงสอบสวนเห็นว่าถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติก็คงไว้ ถ้าเห็นว่าผิดก็เลิกหรือทรงแก้ไขไปตามที่ทรงพระดำริว่าถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นนิกายธรรมยุติกา เพราะวัตรปฏิบัติผิดกับพระมหานิกายและพระรามัญนิกาย เป็นแต่ห่มผ้าเหมือนพระมอญ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดระเบียบพระสงฆ์ธรรมยุติกาอย่างไร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบ ไม่ได้ทรงรังเกียจ "ในทางธรรม" คือวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกา ข้อนี้พึงเห็นได้ด้วยทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกาเป็นพระราชาคณะมาแต่ก่อนก็หลายรูป ในกระแสรับสั่งทรงอ้างข้อรังเกียจแต่ "ในทางโลก" คือที่ห่มผ้าเป็นพระมอญ แต่ข้อใหญ่ใจความที่ทรงพระราชวิตกนั้น เห็นจะเป็นด้วยทรงเกรงว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชย์ จะใช้พระราชานุภาพให้แปลงพระสงฆ์มหานิกายเป็นธรรมยุติกาทั้งบ้านทั้งเมือง จึงร้อนพระราชหฤทัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ ก็เข้าพระหฤทัยในพระราชวิตก จึงทรงเขียนคำสารภาพถวายว่า ที่ทรงจัดการต่าง ๆ มามีพระประสงค์แต่จะประพฤติพระธรรมวินัยให้ถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ โดยทรงเห็นว่าไม่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง เมื่อทราบว่ามีการบางอย่างที่ไม่ชอบพระราชอัธยาศัย

ก็จะไม่ผ่าผืน แล้วตรัสสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุติกากลับห่มคลุมอย่างมหานิกายตามเดิม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พอพระราชหฤทัย มิได้แสดงความรังเกียจต่อไป

เมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรอยู่นั้น มีเรื่องเนื่องกับเหตุที่จะเปลี่ยนรัชชกาลเกิดขึ้นหลายเรื่อง ด้วยเมื่อตอนปลายรัชชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงตั้งเสนาบดี ปล่อยให้ตำแหน่งว่างอยู่หลายกระทรวง ตรัสว่า พระเจ้าแผ่นดินต่อไปจะได้ตั้งตามพระราชอัธยาศัย ทางฝ่ายเจ้านายในตอนนั้น ตั้งแต่สำเร็จโทษหม่อมไกรสรแล้ว ก็ไม่มีต่างกรมพระองค์ใดมีกำลังและอำนาจมาก ทั้งพากันหวาดหวั่นเกรงจะต้องหาว่ามักใหญ่ใฝ่สูงอยู่แทบทั้งนั้น อำนาจในราชการบ้านเมืองเมื่อตอนปลายรัชชกาลที่ ๓ จึงตกอยู่ในเจ้าพระยาพระคลัง[๑] ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีว่าการกระทรวงกลาโหมและกระทรวงพระคลังคน ๑ กับพระยาศรีพิพัฒน ฯ[๒] ผู้เป็นน้องเจ้าพระยาพระคลังอีกคน ๑ เมื่อตอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกประชวร[๓] แม้รู้กันอยู่ว่าจะไม่กลับคืนดีได้ ท่านทั้ง ๒ ก็ยังไม่ปรารภถึงกรณีที่จะเปลี่ยนรัชชกาล เพราะเกรงพระราชอาญา ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

๑. ซึ่งเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เรียกกันว่า "สมเด็จองค์ใหญ่" ในรัชชกาลที่ ๔

๒. ถึงรัชชกาลที่ ๔ เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เรียกกันว่า "สมเด็จองค์น้อย"

๓. ประชวรอยู่ถึง ๖ เดือนจึงเสด็จสวรรคต

ยังว่าราชการแผ่นดินอยู่ แต่การที่ท่านผู้ใหญ่ทั้ง ๒ นิ่งเฉยอยู่นั้น ต่อมาเป็นเหตุให้เกิดระแวงหวาดหวั่นกันไปต่าง ๆ ถึงกรมขุนพิพิธภูเบนทร์เรียกระดมพวกข้าในกรมเข้ามารักษาพระองค์ ด้วยเกรงจะถูกจับเหมือนหม่อมไกรสร เจ้าพระยาพระคลังทราบความจึงปรึกษากับพระยาศรีสุริยวงศ์[๑] ซึ่งเป็นบุตรคนใหญ่และเป็นผู้เฉียบแหลมในราชการยิ่งกว่าผู้อื่นในเวลานั้น พระยาศรีสุริยวงศ์รับจัดการแก้ไขให้ไปเอาทหารบรรทุกเรือขึ้นมาจากปากน้ำ แล้วไปทูลกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ให้ปล่อยข้าในกรมไปเสียให้หมด กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็ต้องทำตาม เล่ากันมาว่า พระยาศรีสุริยวงศ์ กับ จมื่นราชามาตย์[๒] บุตรของเจ้าพระยาพระคลังอีกคน ๑ ซึ่งเฉียบแหลม เป็นผู้ตักเตือนบิดาให้ดำริเตรียมการเรื่องเปลี่ยนรัชชกาล พอเจ้าพระยาพระคลังได้กระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงพระราชปรารภให้ทราบว่าจะเสด็จสวรรคต และพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศ์กับเสนาบดีเลือกรัชชทายาทดังกล่าวมาแล้ว ก็ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลให้ทรงทราบว่าเสนาบดีปรึกษากันจะเชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยทรงศึกษาโหราศาสตร์ ทรง

---

๑. ในรัชชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าพระยาฯ ที่สมุหพระกลาโหม ถึงรัชชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

๒. เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศในรัชชกาลที่ ๔

เชื่อตำราพยากรณ์ยยู่มาก ตรัสว่าถ้าจะถวายราชสมบัติแก่พระองค์ ขอให้ถวายแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ด้วย เพราะสมเด็จพระอนุชาดวงพระชาตาดีวิเศษถึงฐานที่จะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าถวายราชสมบัติแก่พระองค์เกรงจะเสด็จอยู่ไม่ได้เท่าใด เจ้าพระยาพระคลังก็ลงเรือไปเฝ้าเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ที่พระราชวังเดิม ทูลความตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภนั้นให้ทรงทราบ[๑] ความที่กล่าวมานี้เป็นมูลเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระมหาอุปราชให้ทรงศักดิ์พิเศษเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สอง Second King ทรงพระนามว่า "พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" เทียบเยี่ยงอย่างสมเด็จพระเอกาทศรถครั้งรัชชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่เมื่อคนทั้งหลายทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราชสมบัติ ก็พากันยินดี ระงับความหวาดหวั่นสงบได้ในทันที

ครั้นถึงวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระราชวงศ์และเสนาบดีจึงประชุมกันพร้อมด้วยพระราชาคณะผู้ใหญ่ในสงฆมณฑล ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าควรถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ กับเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทั้ง ๒ พระองค์ วันรุ่งขึ้นจึงเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากวัด

---

๑. เรื่องนี้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ผู้เล่าให้ฟัง ได้ยินเจ้าพระยาพระคลัง บิดาของท่านทูลเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

บวรนิเวศน ฯ แห่เสด็จโดยกระบวนเรือมาขึ้นที่ท่าตำหนักแพ[๑] (ซึ่งขนานนามใหม่ในรัชชกาลที่ ๔ ว่า "ท่าราชวรดิษฐ์") รับเสด็จทรงพระราชยานแห่เข้าพระราชวังหลวง[๒] เสด็จขึ้นไปยังพระมหามณเฑียร ถวายน้ำสรงพระบรมศพสมเด็จพระเชษฐาธิราชแล้วไปประทับที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เจ้านายและเสนาบดีเข้าเฝ้ากราบทูลเชิญเสด็จผ่านพิภพ จึงลาผนวชเมื่อวันที่ ๖ เวลา ๓ นาฬิกา นับเวลาทรงผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา เมื่อลาผนวชแล้วเสด็จประทับอยู่ในพระอุโบสถนั้นคืน ๓ แล้วเสด็จไปประทับพลับพลาซึ่งสร้างขึ้นในบริเวณโรงแสงต้น[๓] จนถึงฤกษ์ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเฉลิมพระราชมณเฑียร บรรยายพระราชประวัติเมื่อก่อนเสด็จเสวยราชย์หมดความเพียงนี้

---

๑. ที่เรียกว่า "ตำหนักแพ" เพราะเดิมตำหนักที่ริมท่าเสด็จลงเรือทำเป็นอย่างเรือนแพ คือปักเสาลอยที่ชายเลนแล้วตั้งตำหนักบนนั้น

๒. ในรัชชกาลที่ ๔ โปรดให้เรียกว่า "พระบรมมหาราชวัง" เป็นคู่กับ "พระบวรราชวัง" อันเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อล่วงรัชชกาลที่ ๔ แล้วเลิกชื่อพระบวรราชวัง กลับเรียกว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" อย่างเดิม

๓. อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งบรมพิมาน ในสวนศิวาลัย

เรื่องพระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสวยราชย์แล้ว

พ.ศ. ๒๓๙๕ - ๒๔๓๓

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระชันษาได้ ๔๗ ปี การที่ทรงสร้างสมพระบารมีมาในเวลาก่อนเสวยราชย์ ถ้าเอาระยะพระชันษาตั้งเป็นวินิจฉัยประกอบรายการที่ปรากฏ ตอนพระชันษาก่อน ๒๐ ปีคงได้ทรงรับความอบรมพระจริยาและศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ เช่น อักษรศาสตร์ ราชประเพณี และประวัติศาสตร์ เป็นต้น สำหรับพระราชกุมารชั้นสูงศักดิ์ตามแบบโบราณครบทุกอย่าง แต่พระปรีชาญาณอันปรากฏในหนังสือต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสวยราชย์แล้ว ลึกซึ้งเกินกว่าหลักสูตรการศึกษาของพระราชกุมารมาก จึงเข้าใจว่าคงทรงศึกษาต่อมาในสมัยเมื่อทรงผนวชจนทรงสามารถรอบรู้ถึงปานนั้น ถึงตอนพระชันษาระวาง ๒๐ จน ๓๐ ปีทรงศึกษาภาษามคธจนเชี่ยวชาญ เป็นเหตุให้ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกหาผู้เสมอเหมือนมิได้ ข้อนี้ถ้าหาตัวอย่างในพงศาวดารมาเปรียบเทียบ เคยมีพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์พระร่วงพระองค์ ๑ พระนามเดิมว่า "พญาลิไทย" เมื่อเสวยราชย์ ณ กรุงสุโขทัยใช้พระนามว่า "พระมหาธรรมราชา" (ที่ ๑)

ในพงศาวดารเหนือเรียกว่า "พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก"[๑] เพราะปรากฏพระเกียรติว่าทรงเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกหาผู้เสมอมิได้ในสมัยนั้น ได้ทรงแต่งหนังสือ "ไตรภูมิ" ไว้เรื่อง ๑ ยังมีฉะบับที่จะพิสูจน์ได้ ในประเทศอื่นที่ใกล้เคียงมีพระเจ้าแผ่นดินมอญอีกพระองค์ ๑ เมื่อครองกรุงหงสาวดีใช้พระนามว่า "พระเจ้ารามาธิบดี" แต่ในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า "พระเจ้าธรรมเจดีย์" เพราะปรากฏพระเกียรติว่าเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกไม่มีผู้อื่นเสมอเหมือน และมีหนังสือซึ่งพระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงแต่งเรื่องประวัติพระพุทธศาสนาในเมืองมอญจารึกไว้ เรียกชื่อว่า "จารึกกัลยาณี" ยังปรากฏอยู่พอพิสูจน์ได้เหมือนกัน พิเคราะห์ความในหนังสือไตรภูมิ (พระร่วง) และในจารึกกัลยาณี ส่อให้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์นั้นแม้ทรงทราบพระไตรปิฎกมากก็จริง แต่ไม่ถึงสามารถจะชี้วินิจฉัยผิดชอบในคัมภีร์อัตถกถาฎีกาได้เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สุดแต่โบราณาจารย์ว่าไว้อย่างไรก็ทรงถือแต่อย่างนั้น จึงผิดกัน ถึงตอนพระชันษาระวาง ๓๐ จน ๔๐ ปีทรงจัดการพิมพ์พระพุทธศาสนา และบางทีจะเป็นในตอนนี้ที่ทรงศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ ของไทยเพิ่มเติมจนรอบรู้ลึกซึ้งถึงขั้นสูงสุด โบราณคดีก็เห็นจะทรงศึกษาในตอนนี้ เพราะเสด็จไปเที่ยวธุดงค์ตามหัวเมือง ได้พบศิลาจารึก

---

๑. ผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือ สำคัญผิดไปว่าเดิมครองเมืองเชียงแสนเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ ที่ถูกนั้นเดิมครองเมืองศรีสัชนาลัยเมื่อราว พ.ศ. ๑๙๐๐

และทอดพระเนตรโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ อยู่เนือง ๆ ถึงตอนพระชันษาระหว่าง ๔๐ กับ ๔๗ ปีเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับทั้งวิชาความรู้ต่าง ๆ ของฝรั่ง เลยเป็นปัจจัยให้เอาพระหฤทัยใส่สอดส่องการบ้านเมืองที่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศในตอนนี้ ถ้าว่าโดยย่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างสมพระบารมีสมบูรณ์มาแล้วตั้งแต่ก่อนเสวยราชย์ ขาดอย่างเดียวแต่ที่มิได้เคยทรงบัญชาการทัพศึกเหมือนอย่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน ๓ รัชชกาลแต่ก่อนมาเพราะไม่มีโอกาส ถึงกระนั้นเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ก็ได้รับความนิยมนับถือของคนทั้งหลาย ว่าเป็นนักปราชญ์ทรงพระปรีชาญาณผิดกับพระเจ้าแผ่นดินที่ปรากฏมาในพงศาวดารโดยมาก ข้อนี้ถึงบุคคลชั้นหลังที่ไม่ทันได้เห็นพระองค์ ใครได้อ่านหนังสือพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นพระบรมราชาธิบายและพระบรมราชวินิจฉัยที่รวบรวมพิมพ์ไว้ ก็จะเห็นได้ว่าในบรรดากิจการและเรื่องต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์นั้น ทรงรอบรู้ลึกซึ้งเชื่อได้ว่าในสมัยนั้นไม่มีผู้อื่นเสมอเหมือน นอกจากนั้นถ้าสังเกตในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ต่อไปถึงพระราชอัธยาศัยว่าไม่มีความประมาท เช่นจะทรงพระราชดำริกิจการอันใดย่อมอาศัยหลักฐานและคิดถึงใจผู้อื่นเสมอ ข้อนี้พึงเห็นได้ในพระราชบัญญัติและประกาศสั่งการต่าง ๆ ทรงชี้แจงให้คนทั้งหลายเข้าใจพระราชดำริและพระราชวินิจฉัยแจ่มแจ้งเป็นนิจ

จึงเป็นเหตุให้คนทั้งหลายไว้วางใจในพระคุณธรรมมาตั้งแต่แรกเสวยราชย์จนตลอดรัชชกาล

เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพนั้น ภายในประเทศสยามบ้านเมืองเป็นปกติเรียบร้อยกว่าเมื่อเปลี่ยนรัชชกาลก่อน ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะคนทั้งหลายนิยมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันหมด แต่ทางภายนอกมีเหตุเป็นข้อวิตกอยู่ ด้วยเมื่อใกล้จะสิ้นรัชชกาลที่ ๓ รัฐบาลอังกฤษให้มาขอทำหนังสือสัญญาใหม่ แต่ข้างฝ่ายไทยไม่ยอมทำ เพราะเห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่อังกฤษปรารถนา จะเกิดความเสียหายในบ้านเมือง ทูตอังกฤษขัดใจกลับไป จึงระแวงกันอยู่ว่าอังกฤษจะกลับมาอีก และคราวนี้จะมาดีหรือมาร้ายก็เป็นได้ทั้ง ๒ สถาน ก็ในเวลานั้นผู้ใหญ่ในราชการ มีสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ทั้ง ๒ องค์เป็นต้น ยังนิยมในทางรัฏฐาภิปาลโนบายอย่างครั้งรัชชกาลที่ ๓ อยู่โดยมาก ผู้ที่มีความเห็นเป็นชั้นสมัยใหม่เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีน้อยตัว ที่ชื่อเสียงปรากฏมีแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๑ แต่เมื่อบวรราชาภิเษกแล้วก็เอาพระองค์ออกหาก ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง ด้วยเกรงจะเป็นแข่งพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงมีแต่กรมหลวงวงศาธิราชสนิทพระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อเป็นเจ้าพระยาว่าที่สมุหพระกลาโหมองค์ ๑ กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นผู้ช่วยในการ

ต่างประเทศคน ๓ ความเห็นในเรื่องทำหนังสือสัญญาจึงต่างกันเป็น ๒ อย่าง ข้างพวกสมัยเก่าเห็นว่าถ้าอังกฤษลดหย่อนผ่อนผันข้อความที่ปรารถนาลง อย่าให้ขัดกับประเพณีบ้านเมืองก็ควรทำ มิฉะนั้นก็ไม่ควรยอมทำหนังสือสัญญา เพราะยังเชื่อตามคำพวกจีนอยู่ว่าอังกฤษมีฤทธิ์เดชแต่ในท้องทะเล ฝ่ายพวกชั้นสมัยใหม่เห็นว่าโลกยวิสัยทางตะวันออกนี้ถึงเวลาเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้น จนเป็นประเทศใหญ่อังกฤษยังบังคับได้ ไทยเป็นประเทศน้อยที่ไหนจะยอมตามใจไทย อย่างไร ๆ ไทยก็คงต้องทำหนังสือสัญญาใหม่กับอังกฤษ ผิดกันแต่เวลาช้าหรือเร็ว ถ้าไม่ยอมทำก็คงเกิดภัยอันตรายแก่บ้านเมือง ในพวกสมัยใหม่คิดเห็นกันอย่างนี้ทั้งนั้น แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นการไกลกว่าผู้อื่น ทรงพระราชดำริว่า ทางที่จะให้ปลอดภัยมีทางเดียว แต่ต้องรับทำหนังสือสัญญาโดยดีให้เกิดมีไมตรีจิตต่อกัน แล้วจึงชี้แจงกันฉันมิตรให้ลดหย่อนผ่อนผันในข้อสัญญา อย่าให้เกิดยุคเข็ญแก่บ้านเมือง ใช่แต่เท่านั้นทรงพระราชดำริต่อไปว่าประเทศทั้งหลายทางตะวันออกนี้ ต่อไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฏฐาภิปาลโนบายของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอริยธรรม ก็อาจจะไม่ปลอดไปได้มั่นคง คงทรงพระราชดำริเช่นว่ามาแต่ยังทรงผนวชอยู่ เพราะฉะนั้นพอเสด็จผ่านพิภพตั้งแต่ก่อนทำพิธีราชาภิเษก ก็ทรงแก้ไขขนบ

ธรรมเนียมเก่า เริ่มด้วยดำรัสสั่งให้เลิกประเพณีเข้าเฝ้าตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ให้เจ้านายและข้าราชการใส่เสื้อเข้าเฝ้าต่อไปเป็นนิจ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสให้ใส่เสื้อดังว่ามา คนในสมัยนั้นได้ฟังเล่าอาจจะเห็นขัน ด้วยเข้าใจว่าเป็นการเล็กๆน้อยๆ ขี้ประติ๋วไม่น่าจะยกขึ้นกล่าว ต่อไปได้อ่านหนังสือจดหมายเหตุเก่าจึงเห็นว่าแม้เป็นการเพียงเท่านั้นก็ไม่สำเร็จได้โดยง่าย ข้อนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ เซอร จอน เบาริง ราชทูตอังกฤษแต่งเล่าเรื่องที่เข้ามากรุงเทพ ฯ ภายหลังมาอีก ๓ ปี ว่าเมื่อไปหาสมเด็จเจ้าพระยา ฯ องค์ใหญ่ครั้งแรกจัดรับอย่างเต็มยศ เห็นสมเด็จเจ้าพระยา ฯ องค์ใหญ่แต่งตัวนุ่งจีบคาดเข็มขัดเพชร แต่ตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ความที่กล่าวส่อให้เห็นต่อไปว่า ขุนนางผู้น้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่ในที่นั้น ก็คงไม่ใส่เสื้อเหมือนกันทั้งนั้น เพราะถือกันว่าต้องใส่เสื้อในเวลาเข้าเฝ้า เวลาอื่นยังมีเสรีภาพที่จะรับแขกหรือไปไหนตัวเปล่าได้เหมือนอย่างเดิม เพราะทางประเทศตะวันออกนี้ ไม่ใช่แต่ในประเทศสยามประเทศเดียว ถือกันมาแต่โบราณว่าต้องรักษาประเพณีที่มีมาแต่ก่อนมิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมักกล่าวว่า "รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง" หรือ "ทรงประพฤติตามโบราณราชประเพณี" แม้จนในกลอนคำเทียบเรื่อง พระชัยสุริยา ของสุนทรภู่ก็ยกเหตุว่าเพราะพวกข้าเฝ้าเจ้าเมืองลาวัตถี "ดัดจริตผิดโบราณ"

บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย เมื่อคนทั้งหลายเชื่อถือกันเช่นนั้นโดยมาก การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมที่เคยนิยมกันมาช้านานจึงเป็นการยาก เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงค่อยทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่าแต่เพียงที่จะทำให้สำเร็จได้เป็นอย่าง ๆ โดยลำดับ แม้เรื่องที่โปรด ฯ ให้ใส่เสื้อก็ยังใส่กันแต่ในเวลาเข้าเฝ้ามาจนคนสมัยเก่าหมดตัวไป พวกชั้นสมัยใหม่ชอบใส่เสื้อก็มีมากขึ้น จึงได้ใส่เสื้อกันแพร่หลาย

เมื่อถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ประเพณีเก่าอีกอย่างหนึ่งในวันเสด็จออกมหาสมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้วยพระราชทานบรมราชานุญาตให้พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ เข้าเฝ้าด้วย เรื่องนี้ในเวลานั้นก็ไม่มีใครเห็นเป็นการแปลกประหลาดนัก เพราะเป็นแต่มีฝรั่งสัก ๑๐ คน เข้าไปยืนเฝ้าอยู่ข้างหลังแถวที่ขุนนางหมอบ แต่การนั้นมีผลมาก (ถึงมาเป็นประโยชน์ในการเมืองภายหลัง ดังจะเล่าในที่อื่นต่อไป) เพราะฝรั่งเหล่านั้นพากันเขียนบอกข่าวออกไปถึงนานาประเทศ ว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์ใหม่ทรงเปลี่ยนขนบธรรมเนียมหันเข้าหาอริยธรรมอย่างฝรั่ง ผิดกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ทางตะวันออก ฝรั่งตามต่างประเทศพากันพิศวง เริ่มเกิดไมตรีจิตต่อประเทศสยามผิดกว่าแต่ก่อน แม้ด้วยทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีเดิมเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีเดิมตั้งแต่แรกเสวยราชย์อีกเรื่องหนึ่ง ด้วยทรงทราบแต่ยังทรงพนวชว่าในสมัยนั้นราษฎรถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงชุกชุม เรื่องนี้ที่จริงราชประเพณีก็มีมาแต่โบราณ อนุญาตให้บรรดาผู้มีความทุกข์ร้อนถวายฎีกาต่อพระเจ้าแผ่นดินได้ทั่วหน้าเสมอกันหมด แต่วิธีที่ถวายฎีกาตามแบบเก่าต้องเข้าไปตีกลองที่ทิมดาบกรมวัง ให้พระเจ้าแผ่นดินทรงได้ยินเสียงกลองก็โปรด ฯ ให้มารับฎีกา จึงเรียกกันว่า "ตีกลองร้องฎีกา" ครั้นนานมาผู้มีอำนาจกีดกันมิให้ราษฎรเข้าถึงกลอง ก็ถวายฎีกายากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงปรารภในพระราชนิพนธ์แห่งหนึ่งว่า พระเจ้าแผ่นดินเหมือนเป็นพระประธานอยู่ในโบสถ์ ลืมพระเนตรอยู่ก็ไม่เห็นอะไร พอเสด็จเสวยราชย์บรมราชาภิเษกแล้ว ก็ทรงตั้งประเพณีเสด็จออกรับฎีการาษฎรด้วยพระองค์เองทุกวันโกนเดือนละ ๔ ครั้ง เวลาเสด็จออกให้เจ้าพนักงานตีกลองวินิจฉัยเภรี[๑] เป็นสัญญาให้ราษฎรเข้าถวายฎีกาได้เป็นนิจ ก็มีผลเห็นประจักษ์ทันที ด้วยผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงราษฎรเช่นฉุดลูกสาวหรือจับผู้คนจองจำตามอำเภอใจ ไม่มีใครกล้าทำดังแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นเป็นประโยชน์จึงโปรด ฯ ให้ประกาศขยายพระบรมราชานุญาตต่อออกไปถึงผู้ไม่สามารถจะมาถวายฎีกาได้เอง เช่นถูกกักขังเป็น

---

๑. กลองวินิจฉัยเภรี เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน

ต้น ให้ฝากฎีกาให้ญาติพี่น้องหรือมูลนายถวายต่างตัวได้ แต่ในการที่รับฎีกาของราษฎรนั้น ถ้าปรากฏว่าใครเอาความเท็จมากราบทูลเพื่อจะให้ผู้อื่นเสียหายโดยไม่มีมูล ก็ให้ลงพระราชอาชญาแก่ผู้ถวายฎีกาตามประเพณีเดิม ป้องกันผู้ไม่มีผิดมิให้เดือดร้อน นอกจากเสด็จออกรับฎีกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงติดต่อกับตัวราษฎรอีกอย่างหนึ่ง ด้วยดำรัสสั่งให้เลิกประเพณีโบราณ (อย่างเมืองจีน) ที่ห้ามมิให้ราษฎรเข้าใกล้ชิดหนทางเมื่อเวลาเสด็จประพาส และบังคับให้ปิดประตูหน้าต่างบ้านเรือนที่อยู่ทั้ง ๒ ข้างทาง โปรด ฯ พระราชทานอนุญาตให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าได้ใกล้หนทาง และให้เปิดประตูหน้าต่างได้ตามชอบใจ หากเจ้าของบ้านเรือนมีประสงค์จะแสดงความเคารพ ก็ให้แต่งเครื่องบูชาที่หน้าบ้าน แล้วคอยเฝ้าอยู่ที่เครื่องบูชานั้น จึงเกิดประเพณีตั้งเครื่องบูชารับเสด็จแต่นั้นมา ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนประเพณีเดิมในเรื่องรับฎีการาษฎร และโปรด ฯ อนุญาตให้ราษฎรเฝ้าแหนได้สะดวกกว่าแต่ก่อนดังกล่าวมา ก็เป็นเหตุให้ราษฎรพากันนิยมในพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแพร่หลายอีกอย่างหนึ่ง

นอกจากเรื่องที่เล่ามาเป็นอุทาหรณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมเดิมและทรงสถาปนาการต่าง ๆ ขึ้นเป็นแบบแผนในรัชชกาลที่ ๔ อีกหลายอย่าง

ถ้าพรรณนาเป็นรายเรื่องหนังสือนี้จะยืดยาวนัก จึงจะรวมความกล่าวตามประเภทของการที่ทรงจัด โดยประสงค์จะให้เห็นเหตุและผลของการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้นเป็นสำคัญ ถ้าตั้งเป็นปัญหาอย่างที่เรียกในสำนวนแปลในหนังสือจีนว่าเป็น "คำกลาง" ถามว่าเพราะเหตุใดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเปลี่ยนขนบธรรมเนียมต่าง ๆ อธิบายข้อนี้เมื่อพิจารณาดูเห็นว่าเป็นด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่าง ๑ ดังได้กล่าวมาแล้วว่าเพราะทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่ารัชชกาลของพระองค์ประจวบเวลาโลกยวิสัยทางตะวันออกนี้เปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้นจะต้องเปลี่ยนรัฏฐาภิปาลโนบายหันเข้าหาอริยธรรมอย่างฝรั่ง บ้านเมืองจึงจะพ้นภยันตราย แต่การต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้น ที่ไม่เกี่ยวกับอริยธรรมของฝรั่ง แต่เป็นการสำคัญในขนบธรรมเนียมไทยก็มีมาก เห็นได้ว่ามีเหตุอื่นอีกและเหตุนั้นเกิดแต่พระอุปนิสสัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ทำการให้ถูกต้องเป็นแก่นสาร ไม่ทรงนิยมทำตามคติที่ถือกันว่าเคยทำมาแต่โบราณอย่างไรต้องทำอย่างนั้นจึงจะเป็นการ "รักษาราชประเพณี" เพราะเมื่อพระองค์ทรงผนวชได้มีโอกาสพิจารณาตำหรับตำราต่าง ๆ มากทั้งทางฝ่ายพุทธศาสตร์และราชศาสตร์ เห็นประเพณีต่าง ๆ ที่ทำกันมาผิดหลักเดิมหรือยังบกพร่องมีอยู่มาก จึงทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสาร ใช่จะโปรดเปลี่ยน

แปลงอะไร ๆ ให้เป็นอย่างใหม่ไปทั้งนั้นหามิได้ พระอุปนิสสัยเช่นว่านี้พึงเห็นได้แต่ในพระราชประวัติตอนทรงผนวช พอทรงสอบสวนพระไตรปิฎกทราบว่าพระสงฆ์ไทยปฏิบัติพระวินัยเคลื่อนคลาดจากพระพุทธบัญญัติมากนัก ก็ทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสารดังเล่าเรื่องมาแล้วในตอนก่อน ครั้นเสด็จเสวยราชย์ทรงพิจารณาเห็นขนบธรรมเนียมอันใดเคลื่อนคลาดเค้ามูลหรือว่ายังบกพร่อง ก็ทรงพระราชดำริแก้ไขขึ้นเป็นลำดับมาจนตลอดรัชชกาล สมัยเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมของประเทศสยาม จึงกำหนดในพงศาวดารว่าเกิดแต่ในรัชชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา

แต่นี้จะกล่าวอธิบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ขนบธรรมเนียมตามประเภทต่าง ๆ ต่อไป

การศาสนา

ในตอนที่ ๒ ของหนังสือนี้ ได้เล่ามาแล้วถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นพระพุทธศาสนา และทรงตั้งนิกายพระสงฆ์ธรรมยุติกา และที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรทรงทักท้วงเนื่องต่อการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุติกากลับห่มคลุมอย่างพระมหานิกายมาจนสิ้นรัชชกาลที่ ๓ ได้ยินว่าในครั้งนั้นพระเถระธรรมยุติกาบางรูป มีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) เมื่อยังเป็นที่พระ

อริยมุนีเป็นต้นไม่ทำตามรับสั่งก็มี ครั้นถึงรัชชกาลที่ ๔ พระเถระธรรมยุติกาทั้งปวง เข้าชื่อกันยื่นฎีกาต่อเสนาบดีขอให้นำความกราบทูลว่าที่ต้องถูกบังคับขืนใจให้ครองผ้าตามแบบอย่างซึ่งไม่เลื่อมใสมีความเดือดร้อน ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระสงฆ์ธรรมยุติกากลับครองแหวกเหมือนอย่างเดิม ก็เกิดความลำบากพระราชหฤทัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะจะดำรัสให้ห่มผ้าอย่างพระมหานิกายต่อไป ก็ผิดกับคติซึ่งพระองค์เองได้ทรงตั้ง ทั้งจะทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกายิ่งรู้สึกเดือดร้อนหนักขึ้น ถ้าหากกลับครองแหวกตามอำเภอใจจะทรงทำอย่างไรก็ยากอยู่ แต่จะพระราชทานพระบรมราชานุญาตเล่า ก็ผิดกับที่ได้ทูลรับไว้ต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉะเพาะมีทางที่จะระงับความลำบากนั้นได้ด้วยฐานะของพระองค์เมื่อก่อนเสวยราชย์เป็นแต่สมณคณาจารย์ เมื่อทรงรับฎีกาของพระมหาเถระ ฐานะของพระองค์เป็นพระราชามหากษัตริย์ จึงพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยว่าการปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็นกิจของพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติ มิใช่ราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงสั่งให้ทำประการใด เมื่อมีพระบรมราชวินิจฉัยเช่นนั้น พระสงฆ์ธรรมยุติกาก็พากันกลับห่มแหวกตามเดิม แต่เรื่องที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ธรรมยุติกายังมีขึ้นต่อมาอีก ด้วยเมื่อในรัชชกาลที่ ๓ คนที่เลื่อมใสต่อคติธรรมยุติกาอย่างเปิดเผยก็มี ที่เลื่อมใสแต่ไม่กล้าแสดงโดยเปิดเผย เพราะเกรงจะไม่พอพระราช

หฤทัยในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มี ที่ไม่เลื่อมใสก็มี ตั้งแต่เปลี่ยนรัชชกาลใหม่ทรงสังเกตเห็นมีคนแสดงความเลื่อมใสในคติธรรมยุติกามากขึ้นรวดเร็ว เป็นเหตุให้ทรงพระราชวิจารณ์กว้างขวางออกไป ทรงพระราชดำริว่าถ้าทรงขวนขวายเผยแผ่นิกายสงฆ์ธรรมยุติกาให้แพร่หลายด้วยพระราชานุภาพจะเกิดโทษแก่บ้านเมืองมากกว่าเป็นคุณ เพราะจะทำให้พุทธบริษัททั้งพระและคฤหัสถ์ที่นับถือคติเกิดรังเกียจกัน และพระมหานิกายก็จะพากันหวาดหวั่นว่าจะถูกบังคับให้แปลงเป็นธรรมยุติ เหมือนเช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก และที่สุดพระธรรมยุติกาเองถ้ามีจำนวนมากนัก การปฏิบัติพระธรรมวินัยก็อาจจะเสื่อมทรามลงเพราะเหตุที่กล่าวมา จึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์ธรรมยุติกาคงขึ้นอยู่ในคณะกลางตามเดิม มิได้แยกย้ายเป็นคณะหนึ่งต่างหาก และดำรัสสั่งในราชการให้ถือว่าพระสงฆ์ ๒ นิกายนั้นเป็นอย่างเดียวกัน เป็นต้นว่าในการพิธีพระสงฆ์ก็ให้นิมนต์รวมกันทั้ง ๒ นิกาย การที่ทรงตั้งพระราชาคณะก็เลือกแต่ด้วยพรรษาอายุและคุณธรรม ไม่ถือว่าจะเป็นนิกายไหนเป็นประมาณ ใช่แต่เท่านั้น ทางฝ่ายฆราวาสสกุลไหนแม้ไม่ใช่พระราชวงศ์ เคยบวชเรียนในนิกายไหนก็ตรัสขอให้คงอย่างเดิม แต่การพิพนพระศาสนาก็ไม่ทรงทอดทิ้ง เป็นแต่เปลี่ยนพระบรมราโชบายมาเป็นทางสมาคมกับพระราชาคณะมหานิกาย เป็นต้นว่าพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทูลถามอธิบายพระธรรมวินัยที่ใคร่จะ

ทราบหรือที่ยังสงสัยได้ตามประสงค์ และทรงชแจงพระบรมวินิจฉัยพระราชทานโดยมิได้รังเกียจ พระบรมราโชบายเช่นว่ามีผลทำให้พระสงฆ์มหานิกายแก้ไขวัตรปฏิบัติดีขึ้นเป็นลำดับมา และการสงฆ์มณฑลก็มิได้แตกร้าวตลอดรัชชกาลที่ ๔ ด้วยพระสงฆ์พากันเลื่อมใสในพระปรีชาญาณทั่วไปทั้ง ๒ นิกาย

พระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องด้วยศาสนายังมีต่อไปถึงศาสนาอื่น ๆ อีก แต่ก่อนนอกจากพระสงฆ์กับพราหมณ์ นักบวชในศาสนาอื่นเช่นศาสนาคริสตังก็ดี หรือศาสนาอิสลามก็ดี แม้จนพระญวนที่ถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็ดี หาได้รับความยกย่องอย่างใดไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช ได้ทรงสมาคมกับพวกบาดหลวงและพวกมิชชันนารีอเมริกันเนื่องในการทรงศึกษาภาษาฝรั่ง และทรงสมาคมกับพระญวนด้วยใคร่จะทรงทราบคติมหายาน คุ้นเคยอยู่แล้ว เมื่อเสวยราชย์แล้วก็ทรงรักษามิตรภาพสืบต่อมาด้วยทรงยกย่องและพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ต่าง ๆ ยกเป็นอุทาหรณ์ดังเช่นเมื่อสังฆราชปาลกัวต์ถึงมรณภาพ โปรด ฯ พระราชทานเครื่องแห่ศพเหมือนอย่างขุนนาง และพระราชทานที่ดินให้สร้างวัดโปรเตสตันต์ กับทั้งทรงสร้างวัดญวนด้วย[๑] การที่ทรงอุปการดังกล่าวมานี้เป็นเหตุให้พวกบาดหลวงและมิชชันนารีอเมริกัน เข้ารับช่วยราช-

---

๑. ที่วัดโปรเตสตันต์ซึ่งพระราชทาน อยู่ริมอู่บางกอก ถึงรัชชกาลที่ ๕ วัดนั้นเล็กไป พระราชทานที่ใหม่ให้สร้างวัด Christ Church ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ วัดญวนนั้นสร้างค้างมาสำเร็จในรัชชกาลที่ ๕ จึงพระราชทานนามว่า วัดอุภัยราชบำรุง อยู่ริมถนนเจริญกรุงที่ตลาดน้อย

การต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์ และยังยกย่องพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกันอยู่จนทุกวันนี้ พระญวนก็เริ่มได้ทำพิธีกงเต๊กในงานหลวงเมื่อรัชชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ส่วนพวกถือศาสนาอิสลามนั้น พวกถือลัทธิเซียะ (พวกเจ้าเซน) ได้รับพระบรมราชานุเคราะห์เป็นประเพณีมาแต่รัชชกาลก่อน ๆ แล้วก็โปรด ฯ พระราชทานตามเคย แต่พวกลัทธิสุหนี่เป็นคนหลายชาติหลายภาษา แยกย้ายกันอยู่ตามตำบลต่าง ๆ มีสุเหร่าและนักบวชชาติของตนเอง เข้ากับพลเมืองเป็นปกติอยู่แล้ว จึงไม่มีกิจที่จะต้องพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ผิดกับแต่ก่อนประการใด

การพิธีสำหรับบ้านเมือง

การพิธีต่าง ๆ ที่ทำเป็นประเพณีของประเทศสยามนี้ แต่เดิมมาถ้าเป็นพิธีในทางธรรมปฏิบัติ ทำตามคติพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นพิธีในทางโลก ทำตามคติไสยศาสตร์ของพราหมณ์ จึงเกิดคำพูดว่า "พุทธกับไสยอาศัยกัน" มาแต่โบราณ ถ้าทำพิธีตามพระพุทธศาสนาเช่นบวชนาคเป็นต้น เรียกว่าพิธีสงฆ์ พราหมณ์ไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง ถ้าทำพิธีไสยศาสตร์ เช่นยกทัพจับศึกเป็นต้น เรียกว่าพิธีพราหมณ์ พระสงฆ์ก็ไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง จำเนียรกาลนานมาเมื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเจริญขึ้น ผู้ทำพิธีปรารถนาสวัสดิมงคลตามคติพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น ก็มักคิดอ่านให้มีพิธีสงฆ์ด้วยกันกับพิธีพราหมณ์

จะยกตัวอย่างเช่นพิธีบรมราชาภิเษกพระเจ้าแผ่นดิน เดิมเป็นแต่พิธีพราหมณ์ ภายหลังมาให้มีพิธีสงฆ์เพิ่มเข้าในส่วนการ "เฉลิม (คือเสด็จขึ้นอยู่) พระราชมณเฑียร" จึงเกิดการพิธีซึ่งทำทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์ด้วยกันหลายพิธี แต่ที่ทำแยกกันอย่างเดิมยังมีมากถึงรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้หมดตัวพราหมณ์ที่ทรงพระเวทเสียแล้ว ยังเหลือแต่เชื้อสายที่สืบสกุลมาโดยกำเนิด แม้จะหาผู้ใดเข้าใจความในคัมภีร์พระเวทก็ไม่ได้ ด้วยไม่ใคร่ได้เรียนภาษาสันสกฤต การทำพิธีพราหมณ์เป็นแต่ทำตามเคย ไม่เป็นแก่นสารเหมือนเช่นเดิม แต่จะเลิกเสียก็ไม่ควรเพราะเป็นพิธีสำหรับบ้านเมืองและราชประเพณีมาช้านาน จึงทรงแก้ไขระเบียบพิธีพราหมณ์ซึ่งเคยทำมาแต่โดยลำพังเช่นพิธีแรกนาเป็นต้น ให้มีพิธีสงฆ์ด้วยทุกพิธี ที่สำคัญนั้นคือทรงแก้ระเบียบพิธีถือน้ำพิพัฒนสัตยาซึ่งเป็นพิธีสงฆ์กับพราหมณ์ทำด้วยกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พิธีสงฆ์มีสวดมนต์เลี้ยงพระให้เป็นสวัสดิมงคลก่อน แล้วทำพิธีพราหมณ์อ่านโองการแช่งน้ำสาบานและชุบพระแสงต่อไป ข้าราชการกระทำสัตย์ถือน้ำต่อหน้าพระสงฆ์ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้าไปเฝ้าถวายบังคมพระเจ้าอยู่หัวที่ในท้องพระโรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ประเพณีเดิม เสด็จออกไปประทับเป็นประธานให้ข้าราชการถือน้ำกระทำสัตย์และถวายบังคมที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

และพระองค์เองก็เสวยน้ำพระพิพัฒนสัตยา ทรงปฏิญาณความซื่อตรงของข้าราชการทั้งปวงด้วย ระเบียบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ทรงแก้ไขให้เป็นพิธีสงฆ์เป็นพื้น คงทำตามพิธีพราหมณ์แต่สรงมุรธาภิเษกทรงรับพระราชอาณาจักรและรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์เป็นสำคัญ การพิธีสำหรับบ้านเมืองจึงเป็นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ไขให้เป็นแก่นสารขึ้นอีกประเภทหนึ่งดังพรรณนามา

ระเบียบยศศักดิ์

พอทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงแก้ไขระเบียบยศศักดิ์ ด้วยมีเหตุที่จะต้องทรงพระราชดำริในการนั้น เบื้องต้นแต่ทรงตั้งแบบเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินในรัชชกาลก่อน อธิบายข้อนี้ ตามประเพณีโบราณพระนามพระเจ้าแผ่นดินที่จารึกสุพรรณบัฏถวายเมื่อราชาภิเษกมักใช้พระนามเดียวกันต่อ ๆ มาด้วยถือว่าเป็นสวัสดิมงคล คนทั้งหลายจึงไม่เรียกพระนามตามที่จารึกนั้น เรียกพระเจ้าแผ่นดินที่เสวยราชย์อยู่แต่ว่า "ขุนหลวง" หรือ "พระพุทธเจ้าอยู่หัว" หรือ "พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ" แต่เมื่อมีจำนวนพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงไปแล้วมากขึ้น ก็เรียกพระนามตามพอใจสมมตกันต่าง ๆ เอาพระนามเมื่อก่อนเสวยราชย์มาเรียกเช่น "สมเด็จพระเพทราชา" บ้าง เรียกตามพระอัธยาศัยเช่น "พระเจ้าเสือ" หมายความว่าดุร้ายบ้าง เรียกตามที่

ประทับเช่นว่า "พระเจ้าท้ายสระ" เพราะประทับอยู่พระราชมณเฑียรที่ท้ายสระบ้าง เป็นอย่างนี้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งแต่รัชชกาลที่ ๑ มาจนตลอดรัชชกาลที่ ๓ จารึกพระนามในพระสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี" เหมือนกันทุกพระองค์ เมื่อรัชชกาลที่ ๒ คนทั้งหลายเรียกรัชชกาลที่ ๑ ว่า "แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง" ครั้นมาถึงรัชชกาลที่ ๓ มีพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงแล้วเป็น ๒ พระองค์ คนทั้งหลายจึงมักเรียกรัชชกาลที่ ๑ ว่า "แผ่นดินต้น" เรียกรัชชกาลที่ ๒ ว่า "แผ่นดินกลาง" พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจว่าเป็นอัปมงคล เพราะมีต้นมีกลางก็ต้องมีปลาย รัชชกาลของพระองค์จะเหมือนเป็นสุดท้าย จึงทรงบัญญัติให้เรียก ๒ รัชชกาลก่อนตามนามพระพุทธรูปซึ่งทรงสร้างอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์นั้น ให้เรียกรัชชกาลที่ ๑ ว่า "แผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" และเรียกรัชชกาลที่ ๒ ว่า "แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย" ครั้นถึงรัชชกาลที่ ๔ มีปัญหาเกิดขึ้นอีกว่าจะเรียกรัชชกาลที่ ๓ อย่างไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะวางระเบียบการเรียกนามพระเจ้าแผ่นดินเสียให้เป็นยุติ อย่าให้เกิดปัญหาต่อไป เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกจึงโปรด ฯ ให้เปลี่ยนแบบคำจารึกพระสุพรรณบัฏ เอาพระนามเดิมขึ้นตั้งต้นว่า "สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ" แทนที่เคยขึ้นต้นว่า "สมเด็จพระบรม

ราชาธิราชรามาธิบดี" และให้เพิ่มคำสำหรับเรียกพระเจ้าแผ่นดิน ว่า "พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ลงข้างท้ายสร้อยพระนาม แล้วทรงบัญญัติให้เรียกนามรัชชกาลที่ ๓ ว่า "แผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว" (คำว่าพระนั่งเกล้าและพระจอมเกล้านั้น ทรงอนุโลมตามพระนามเดิมว่า "ทับ" และว่า "มงกุฎ") แล้วทรงบัญญัติให้เรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินในกรุงรัตนโกสินทร์ตามนามแผ่นดินว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อป้องกันมิให้คนภายหลังเรียกกันตามสมมตเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา

ระเบียบยศเจ้านายและข้าราชการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งแบบแผนขึ้นใหม่เนื่องในงานบรมราชาภิเษกนั้นหลายอย่าง คือทรงสถาปนายศ "กรมสมเด็จ" ขึ้นใหม่ให้เป็นชั้นสูงสุดของเจ้านายต่างกรมอย่าง ๓ ทรงสถาปนายศ "สมเด็จเจ้าพระยา" เข้าในทำเนียบให้เป็นชั้นสูงสุดในขุนนางอย่าง ๓ ทรงสถาปนายศเจ้าประเทศราชอย่าง ๓ และทรงสถาปนายศสตรีมบรรดาศักดิ์ชั้น "เจ้าคุณ" เข้าในทำเนียบอีกอย่าง ๓ การที่ทรงสถาปนายศต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ มีอธิบายยศสมเด็จเจ้าพระยาก่อนแต่โบราณยศขุนนางชั้นสูงสุดเป็นเพียงเจ้าพระยา ตามทำเนียบศักดินาข้าราชการในกรุงมีเจ้าพระยาแต่ ๓ คน คือ เจ้าพระยามหา

อุปราชเป็นชั้นพิเศษคน ๓ รองลงมาถึงอัครมหาเสนาบดี ๒ คน คือ เจ้าพระยาจักรี ที่สมุหนายกเป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือนคน ๓ กับเจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหมเป็นหัวหน้าฝ่ายทหารคน ๓ ยศสมเด็จเจ้าพระยาหามีในกฎหมายไม่ มีแต่เรียกในหนังสือพงศาวดาร เช่น "สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก" และในพงศาวดารรัชชกาลที่ ๑ มีว่า พระอุปราชตรัสเอาพระยาพลเทพเดิมให้เป็น "สมเด็จเจ้าพระยา" (วังหน้า) ในพงศาวดารรัชชกาลที่ ๒ ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งเจ้าพระยามหาเสนา (บุ๋น) ที่สมุหพระกลาโหมเป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ไปรับราชการวังหน้า ดูก็เป็นทำนองเดียวกับที่ว่าตั้งพระยาพลเทพเป็นเจ้าพระยาในรัชชกาลที่ ๑ และมีปรากฏในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงแก่อสัญญกรรม พระเจ้าบรมโกศโปรด ฯ ให้เรียกศพว่า "พระศพ" อย่างเจ้า (ตามคำพวกผู้ใหญ่ในสกุลสิงหเสนีก็เล่าว่า ศพเจ้าพระยาอภัยราชา (บุ๋น) ได้พระราชทานเกียรติยศอย่างเจ้า) พิจารณาความที่กล่าวมาเห็นว่าสมเด็จเจ้าพระยานั้น เดิมจะเป็นแต่คำที่เรียกกัน คือเจ้าพระยาคนใดมีความชอบพิเศษ ได้เลื่อนยศสูงขึ้นกว่าเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีเทียบเท่าเจ้าพระยามหาอุปราชในกฎหมายอันมียศบางอย่างเหมือนกับเจ้า ก็เรียกกันว่าสมเด็จเจ้าพระยา ๆ หาใช่ยศในกฎหมายไม่ ถึงรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพูน

บำเหน็จเจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีอยู่แล้ว จึงโปรด ฯ ให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยา และทรงบัญญัติยศสมเด็จเจ้าพระยาเข้าในกฎหมายเป็นชั้นสูงสุดในยศขุนนางแต่นั้นมา บางทีจะเนื่องมาจากที่ทรงตั้งสมเด็จเจ้าพระยานั้นเอง ทรงพระราชดำริต่อไปถึงยศเจ้านายต่างกรม ซึ่งตามแบบโบราณมียศ "กรมพระ" เป็นชั้นสูงสุด จึงทรงเพิ่มยศ "กรมสมเด็จ" ขึ้นอีกชั้นหนึ่ง สำหรับทรงตั้งพระบรมวงศ์ซึ่งมีความชอบเป็นอย่างพิเศษนับเป็นชั้นสูงสุดในยศเจ้านายต่างกรมแต่นั้นมา ที่ทรงแก้ไขระเบียบยศเจ้าประเทศราชนั้น แต่เดิมมารัฐบาลในกรุงเทพ ฯ ยกยศประเทศราชเป็นเจ้าแต่เมืองเวียงจันทร์กับเมืองหลวงพระบาง เพราะสืบสายมาแต่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแต่โบราณ ส่วนประเทศราชในมณฑลพายัพยังให้มียศแต่เป็น "พระยา" เพราะเพิ่งตั้งเป็นประเทศราชขึ้นใหม่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อเจ้าเมืองคนใดมีความชอบมากจึงทรงตั้งให้เป็น "พระเจ้า" ฉะเพาะตัว เช่นพระเจ้าเชียงใหม่กาวิละในรัชชกาลที่ ๑ พระเจ้านครลำปางดวงทิพและพระเจ้านครลำพูนบุญมาในรัชชกาลที่ ๒ แต่ชาวเมืองประเทศราชเหล่านั้นเองตลอดไปจนประเทศราชที่ขึ้นกับพะม่าเช่นเมืองเชียงตุงเป็นต้นนับถือว่าเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าสกุลเจ้าเจ็ดตนที่ได้ครองเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูนกับทั้งสกุลเจ้าเมืองน่าน ได้มีความสามัคคียั่งยืนมา ที่ให้มียศเป็น

แต่เพียงพระยา ต่ำกว่าพวกที่ครองเมืองหลวงพระบางและประเทศราชที่ขึ้นพะม่าหาสมควรไม่ จึงทรงสถาปนาให้มียศโดยปกติเป็นเจ้า ถ้ามีความชอบพิเศษเลื่อนขึ้นเป็น "พระเจ้า" เป็นระเบียบสืบมา

การตั้งกรมเจ้านายและตั้งขุนนางที่ทรงแก้ไขตั้งระเบียบใหม่นั้น ประเพณีเดิมการตั้งกรมหรือเลื่อนกรมเจ้านาย นอกจากอุปราชาภิเษกมหาอุปราช พระเจ้าแผ่นดินเป็นแต่มีพระราชดำรัสสั่งแล้วก็แล้วกัน ไม่ได้ทรงเกี่ยวข้องกับการพิธี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปในการพิธีถึงวังเจ้านายที่รับกรม ทรงรดน้ำจากพระมหาสังข์พระราชทานอย่างอภิเษก และทรงเจิมจุณณ์ให้เป็นสิริมงคล แล้วพระราชทานพระสุพรรณบัฏเอง และเมื่อก่อนพระราชทานพระสุพรรณบัฏให้อาลักษณ์อ่านประกาศพระเกียรติคุณของเจ้านายพระองค์นั้นอันเป็นเหตุให้ได้รับกรมให้ปรากฏด้วย

การตั้งขุนนางผู้ใหญ่ถ้าเป็นชั้นสูงถึงสมเด็จเจ้าพระยา ก็เสด็จไปพระราชทานสุพรรณบัฏท่านองเดียวกับตั้งกรมเจ้านาย ถ้าชั้นรองลงมาเพียงชั้นเจ้าพระยาก็พระราชทานในท้องพระโรง และมีการอ่านประกาศเกียรติคุณเพิ่มขึ้นด้วย การตั้งขุนนางชั้นสามัญแต่ก่อนมาเป็นแต่กรมวังผู้รับสั่งมีหมายบอกตัวเองและบอกไปตามกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ ว่าทรงตั้งคนนั้นเป็นนั่นแล้วก็แล้วกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริให้มีสัญญาบัตรลงพระราชหัตถเลขาปรมาภิไธย และประทับพระราช

ลัญจกรเป็นสำคัญ และให้รับสัญญาบัตรต่อพระหัตถ์เป็นประเพณีสืบมา

อนึ่งยศของสตรีมีบรรดาศักดิ์ชั้น "เจ้าคุณ" แต่ก่อนก็เป็นคำเรียกกัน มักเรียกท่านผู้ใหญ่ในราชินีกุลหรือท้าวนางที่เป็นตัวหัวหน้า และเรียกเจ้าจอมมารดาของเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ แต่ใครจะเรียก ๆ กันพื้นเผือไม่เป็นแบบแผน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติให้ยศ "เจ้าคุณ" เป็นยศในกฎหมาย สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเป็นแบบแผนสืบมา

แก้พระราชานุกิจ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมในประเภทซึ่งเรียกในกฎหมายว่า "พระราชานุกิจ" คือระเบียบเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ก็เป็นการสำคัญอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมาก ตามราชประเพณีมีแต่โบราณมา พระเจ้าแผ่นดินย่อมทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ เป็นระเบียบและตามกำหนดเวลาแน่นอนเสมอ เช่นเสด็จออกขุนนางวันละ ๓ ครั้ง คือเวลาเช้า ๑๐ นาฬิกาเสด็จออกพิพากษาคดี เวลาบ่าย ๑๔ นาฬิกาเสด็จออกที่เฝ้ารโหฐาน เวลาค่ำ ๒๐ นาฬิกาเสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน เป็นต้น พระราชกิจอย่างอื่นก็จัดเข้าระเบียบทรงประพฤติโดยมีกำหนดเวลาเป็นทำนอง

เดียวกัน ข้าราชการผู้มีหน้าที่ในราชกิจอย่างใด ก็เข้าเฝ้าแหนตามกำหนดเวลาทรงปฏิบัติราชกิจอย่างนั้นเสมอไม่ต้องนัดหมาย เห็นสะดวกแก่การงานจึงใช้เป็นตำราราชประเพณีสืบมาช้านาน แต่ระเบียบพระราชานุกิจนั้น สำหรับแต่เวลาเสด็จประทับอยู่ในพระนครราชธานี การที่จะเสด็จไปยังหัวเมืองไม่มีในตำรา แต่ก่อนมาการเสด็จไปหัวเมืองจึงแล้วแต่พระราชอัธยาศัยส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้นตั้งแต่ต่วงรัชชกาลที่ ๓ ไม่มีกิจที่ต้องเสด็จไปทำศึกสงคราม พระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ รัชชกาลต่อมาก็ประทับอยู่แต่ในพระราชวังเป็นพื้น เป็นเหตุให้ทรงห่างเหินกับราษฎร และมิได้ทอดพระเนตรเห็นการที่เป็นไปตามหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชานุกิจอย่างรัชชกาลก่อนยังบกพร่องเป็นข้อสำคัญ พอเสวยราชย์ก็ทรงแก้ไข คงไว้แต่ที่เป็นแก่นสาร เช่นเสด็จออกวันละ ๓ ครั้งเป็นต้น พระราชกิจที่ไม่เป็นการสำคัญเช่นเสด็จลงทรงบาตรและทรงประเคนเลี้ยงพระทุกวันดังเคยมีมาในรัชชกาลก่อนโปรด ฯ ให้เจ้านายทำแทนพระองค์ เอาเวลาไปใช้ในพระราชกิจที่เพิ่มขึ้นใหม่ เช่นเสด็จออกรับฎีการาษฎรและเสด็จประพาสพระนครให้ราษฎรได้เฝ้าเป็นต้นดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นทรงพื้นประเพณีเสด็จประพาสหัวเมืองขึ้นเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาบางพระองค์เคยประพฤติมาแต่ก่อน มีโอกาสเมื่อใด

ก็ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ทางฝ่ายเหนือได้เสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก ทางตะวันออกเสด็จไปถึงเมืองปราจิณกับทั้งหัวเมืองชายทะเลตลอดจนเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ทางฝ่ายใต้เสด็จไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองสงขลา ทางฝ่ายตะวันตกเสด็จไปถึงเมืองนครชัยศรี เมืองกาญจนบุรี เมืองราชบุรีและเมืองเพ็ชรบุรี ได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิลำเนาพระราชอาณาเขตต์และทรงทราบการหัวเมืองยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ปางก่อนโดยมาก ตามหัวเมืองที่เสด็จประพาสนั้นโปรด ฯ ให้สร้างที่ประทับขึ้นใหม่ในวังพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาเคยประทับก็หลายแห่ง เช่นวังบางปะอินของพระเจ้าปราสาททอง วังจันทรเกษมของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช วังเชิงเขาพระพุทธบาทของพระเจ้าทรงธรรม และวังณเมืองลพบุรีของสมเด็จพระนารายน์มหาราช ที่เมืองเพ็ชรบุรีและเมืองนครปฐมก็มีที่พระราชวังโบราณทั้ง ๒ แห่ง แต่โปรด ฯ ให้สร้างวังใหม่ในที่อื่น การที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสตรวจการหัวเมือง จึงเกิดเป็นประเพณีอันมีประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นอันมากแต่ในรัชชกาลที่ ๔ สืบมา

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขพระราชานุกิจดังกล่าวมา เมื่อภายหลังก็เกิดความลำบากแก่พระองค์ในการที่ต้องทรงประพฤติพระราชานุกิจ เพราะในรัชชกาลที่ ๔ มีกิจการต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ ไม่ต้องทรงทำ เกิดเพิ่มขึ้นใหม่

หลายอย่าง เป็นต้นแต่เหตุที่เคยทรงสมาคมและมีหนังสือไปมากับฝรั่งเมื่อยังทรงผนวช ครั้นเสด็จเสวยราชย์พวกฝรั่งต่างประเทศได้ทราบพระเกียรติคุณ พากันเขียนหนังสือมาถวายมากขึ้น เกิดพระราชกิจที่ต้องมีพระราชหัตถเลขาเป็นภาษาอังกฤษถึงชาวต่างประเทศเพิ่มขึ้น อันต้องทรงแต่งเองเขียนเอง เพราะยังไม่มีใครอื่นที่รอบรู้พอจะช่วยพระราชกิจนั้นได้ ต่อมาถึงสมัยเมื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับฝรั่งต่างประเทศแล้ว เกิดกิจซึ่งโต้ตอบกับพวกกงซุลในการต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีก บางทีก็เป็นการสำคัญอันจะกราบทูลหรือปรึกษาโดยเปิดเผยในเวลาเสด็จออกขุนนางเหมือนอย่างแบบเก่าไม่ได้ ก็ต้องส่งหนังสือที่มีมากับทั้งร่างตอบเข้าไปถวายทรงพระราชวินิจฉัย นอกจากนั้นการที่ทรงรับฎีกาของราษฎรก็เพิ่มพระราชกิจที่ต้องทรงพิจารณาฎีกาด้วยอีกอย่างหนึ่ง หรือถ้ารวมว่าโดยย่อ คือเกิดการที่ต้องทรงพระอักษรเป็นส่วนใหญ่เพิ่มขึ้นใหม่ในรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงปฏิบัติการนั้นแทรกเข้าในระเบียบพระราชานุกิจประจำวัน วันไหนมีหนังสือที่เร่งร้อนต้องทรงมาก เวลาเสด็จออกว่าราชการบ้านเมืองเวลาค่ำก็มักเคลื่อนคลาดช้าไปเนือง ๆ เป็นเหตุให้ข้าราชการผู้ใหญ่ติเตียนว่าเวลาพระราชานุกิจไม่แน่นอนเหมือนในรัชชกาลที่ ๓ บางคนก็เลยขาดเฝ้าด้วยอ้างว่าสูงอายุแล้วอยู่ดึกทนไม่ไหว แม้ผู้ที่ยังไม่สูงอายุก็พลอยเอาอย่าง ประเพณีที่เสนาบดี

ต้องเข้าเฝ้าทุกวันก็เลื่อมมา ถ้ามีราชการสลักสำคัญมักเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกที่รโหฐาน ราชการสามัญที่เคยกราบทูลในเวลาเสด็จอยกขุนนางมักให้แต่ปลัดทูลฉลองกราบทูลแทน (เมื่อเริ่มรัชชกาลที่ ๕ ปรึกษากันให้กลับใช้แบบพระราชานุกิจอย่างรัชชกาลที่ ๓ ดังจะปรากฏอธิบายในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า)

ตีเมืองเชียงตุง

ในรัชชกาลที่ ๔ ต้องทำสงครามครั้งเดียว และไม่เหมือนกับสงครามใน ๓ รัชชกาลที่ล่วงแล้ว ด้วยแต่ก่อนพอเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ทั้งรัชชกาลที่ ๓ และที่ ๒ พะม่าข้าศึกก็เข้ามารบรุก เมื่อครั้งรัชชกาลที่ ๓ เจ้าอนุเวียงจันทร์เป็นขบถก็ยกกองทัพลงมารบรุก ไทยเป็นฝ่ายข้างต่อสู้รักษาอาณาเขตต์ทั้ง ๓ คราว แต่คราวนี้ไทยไปตีเมืองเชียงตุงเป็นการรบรุกอาณาเขตต์ของพะม่า จึงผิดกัน ที่จริงเรื่องตีเมืองเชียงตุงเริ่มมาในรัชชกาลที่ ๓ ด้วยเหตุเกิดจลาจลในอาณาเขตต์ลื้อ[๑] สิบสองปันนาอันเป็นประเทศราชของพะม่า แต่ภูมิลำเนาอยู่ต่อแดนทั้งประเทศจีนและประเทศสยาม และเคยยอมขึ้นต่อจีนหรือไทยในเวลาได้ความลำบากมาแต่ก่อน เมื่อก่อนเกิดจลาจลครั้งนี้มีพวกเจ้านายราชวงศ์เมืองเชียงรุ้ง ซึ่งครอบครองสิบสองปันนา

---

๑. ลื้อ เป็นชาติไทยจำพวกหนึ่ง พูดภาษาไทยสำเนียงเหมือนชาวนครศรีธรรมราช

พากันอพยพครอบครัวหนีภัยมาอาศัยอยู่ในแดนเมืองน่านและเมืองหลวงพระบาง (เมื่อยังเป็นอาณาเขตต์สยาม) หลายพวก เจ้าเมืองหลวงพระบางและเมืองน่านส่งตัวนายที่เป็นหัวหน้าลงมายังกรุงเทพฯ เพื่อขอพระบารมีเป็นที่พึ่งและจะทำพะม่ามาขึ้นไทย ก็ในเวลานั้นทางประเทศพะม่าเสื่อมกำลังตั้งแต่รบแพ้อังกฤษ (ครั้งแรก) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าเป็นโอกาสที่จะแผ่พระราชอาณาเขตต์ไปถึงสิบสองปันนา แต่จะต้องตีเมืองเชียงตุงซึ่งพะม่าให้ควบคุมข่มหัวเมืองลื้อให้หมดกำลังเสีย ไทยจึงจะเอาเมืองสิบสองปันนาไว้ได้ ครั้งนั้นพอพวกเจ้าประเทศราชในมณฑลพายัพทราบกระแสพระราชดำริ ก็พากันยินดีรับอาสาตีเมืองเชียงตุงด้วยเห็นแก่ประโยชน์ที่จะได้ชะเลยกับทรัพย์สินเมื่อรบชะนะตามประเพณีการสงครามในสมัยนั้น จึงโปรด ฯ ให้พวกประเทศราชเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง และเมืองนครลำพูน ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง (ครั้งแรก) เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๙๒ แต่กองทัพที่ยกไปไปทำการไม่พร้อมกัน ลงที่สุดขัดสนสะเบียงอาหารก็ต้องเลิกกลับมา พอประจวบเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวร เรื่องตีเมืองเชียงตุงก็คางอยู่เพียงนั้นจนสิ้นรัชชกาลที่ ๓

ถึงรัชชกาลที่ ๔ มีความจำเป็นจะต้องตกลงเป็นยุติว่าจะทำอย่างไรต่อไปทั้งในเรื่องตีเมืองเชียงตุงและเมืองสิบสองปันนา เพราะพวกเจ้านายเมืองเชียงรุ้งต้องคอยพึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถึง ๓ ปี พรรค

พวกครอบครัวที่คอยอยู่ในแขวงเมืองน่านและเมืองหลวงพระบางก็มาก พอประจวบกับได้รับศุภอักษรของเจ้าฟ้าเสนหวีเจ้าเมืองเชียงรุ้งมีมาให้กราบบังคมทูลว่าการที่เกิดจลาจลนั้นระงับเรียบร้อยแล้ว ขอพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายที่มาพึ่งพระบารมีกับพวกบริวารกลับคืนไปบ้านเมือง และเจ้าเมืองเชียงรุ้งจะถวายเครื่องราชบรรณาการ ๓ ปีครั้ง ๑ เหมือนอย่างประเทศราชอื่นต่อไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่าพวกราชวงศ์เมืองเชียงรุ้งกับพวกบริวารหนีภัยมาพึ่งพระบารมีในเวลาบ้านเมืองเป็นจลาจล บ้านเมืองเรียบร้อยแล้วใครประสงค์จะกลับไปบ้านเมืองก็พระราชทานอนุญาตให้กลับไปตามใจสมัคร แต่ส่วนเรื่องการตีเมืองเชียงตุงและเรื่องที่ผูกพันกับเมืองเชียงรุ้งต่อไปอย่างไรนั้น โปรด ฯ ให้เสนาบดีปรึกษากันทำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูล ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงบัญชาหรือตรัสปรึกษาเสนาบดีจะเป็นเพราะเหตุใด ขอนพจารณาดูเห็นว่าคงเป็นเพราะวินิจฉัยเรื่องเมืองเชียงตุงเกี่ยวกับการทำศึกสงครามอันเป็นวิชาซึ่งพระองค์มิได้มีโอกาสทรงศึกษา[๑] ส่วนเรื่องเมืองเชียงรุ้งนั้น คงทรงเห็นการเหมือนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเคยทรงพระราชดำริมาแต่ก่อน ว่าเมืองสิบสองปันนาเคยขึ้นแก่พะม่าและจีน แม้

---

๑. ถ้าใครสังเกตดูรูปฉายาลักษณ์ในรัชชกาลที่ ๔ จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉายพระรูปทรงแต่งพลเรือน แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งเป็นทหารเป็นนิจ

ไทยรับเป็นที่พึ่ง ถ้าพะม่าหรือจีนมาเบียดเบียนเมืองเชียงรุ้ง ก็ยากที่ไทยจะไปช่วยป้องกัน เพราะหนทางไกลและกันดารนัก จะไม่เป็นที่พึ่งแก่พวกไตสิบสองปันนาได้จริง แต่จะตรัสปฏิเสธโดยลำพังพระราชดำริยาก จึงทรงอาศัยเหตุที่เป็นการเกาซึ่งเสนาบดีเหล่านั้นได้เคยพิจารณาบัญชาการมาแล้วเมื่อรัชชกาลที่ ๓ ให้ปรึกษากันอีกครั้งหนึ่งว่าจะควรทำอย่างไรต่อไปในรัชชกาลใหม่ ก็ในปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้นเผอิญประจวบกับอังกฤษมาตีเมืองพะม่าอีก (เป็นครั้งที่ ๒) พะม่ากำลังติดรบพุ่งกับอังกฤษจะไปช่วยเมืองเชียงรุ้งไม่ได้ เป็นโอกาสเกิดเพิ่มขึ้น เสนาบดีจึงพร้อมกันทำความเห็นกราบบังคมทูล เห็นว่าควรจะดำเนินการต่อไปตามพระราชดำริในรัชชกาลที่ ๓ คือให้ไปตีเมืองเชียงตุงอีก เมื่อได้เมืองเชียงตุงแล้วก็คงได้เมืองไตสิบสองปันนาเป็นของไทยโดยไม่ลำบาก แต่การที่จะตีเมืองเชียงตุงคราวนี้ควรให้มีกองทัพกรุงเทพ ฯ ยกขึ้นไปควบคุมกองทัพพวกมณฑลพายัพด้วยจึงจะเป็นการสะดวกและจะเป็นประโยชน์ฝึกฝนข้าราชการในกรุงให้ชำนิชำนาญการศึกสงครามขึ้นด้วย เมื่อเสนาบดีลงมติอย่างนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงบัญชาตาม โปรด ฯ ให้เกณฑ์คนในมณฑลพายัพและหัวเมืองเหนือนอกจากมณฑลนั้นรวมจำนวน ๓๐,๐๐๐ จัดเป็น ๒ กองทัพ ให้เจ้าพระยายมราช (นุช บุนยรัตพันธ์ ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก) คุมกองทัพหน้ายกไปทางเมืองเชียงใหม่ทาง ๓

ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นจอมพลคุมกองทัพหลวงยกไปทางเมืองน่านอีกทาง ๑ ไปสมทบกันตีเมืองเชียงตุง กองทัพที่ยกไปครั้งนั้นตีได้เมืองขึ้นและด่านทางที่พวกเชียงตุงมาตั้งต่อสู้เข้าไปจนถึงตั้งล้อมเมืองเชียงตุง ยังแต่จะหักเข้าเมือง เผอิญสะเบียงอาหารขาดลงก็ต้องถอยทัพกลับมาตั้งอยู่เมืองเชียงแสน ในเวลานั้นประจวบกับจัดทหารอย่างยุโรปขึ้นในกรุงเทพ ฯ เสนาบดีจึงปรึกษาเห็นกันว่าเมืองเชียงตุงก็อ่อนกำลังมากอยู่แล้ว ควรจะเพิ่มเติมกำลังกองทัพทั้งสะเบียงอาหารและเครื่องศัสตราวุธให้มากขึ้น อย่าให้มีความขัดข้องเหมือนเมื่อคราวก่อน แล้วให้ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงในฤดูแล้งปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ อีกครั้งหนึ่ง แต่ในเวลาเตรียมทัพอยู่นั้น ทางเมืองพะม่าเสร็จการสงครามกับอังกฤษ พะม่าส่งกำลังมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุง ทางฝ่ายไทยไม่รู้ ยกขึ้นไปคราวหลังก็เกิดลำบากตั้งแต่เข้าแดนเชียงตุง กองทัพเจ้าพระยายมราชต้องติดขัดไปไม่ทันสมทบกองทัพหลวง กรมหลวงวงศา ฯ เสด็จขึ้นไปพบกองทัพพะม่ามีกำลังมากกว่าก็ต้องถอยทัพกลับมา การตีเมืองเชียงตุงจึงเป็นอันไม่สำเร็จ ถ้าคิดดูว่าเพราะเหตุใดเห็นว่าเพราะไปทำสงครามในดินแดนของข้าศึกซึ่งไทยไม่รู้เบาะแสภูมิลำเนา เสียเปรียบศัตรูอยู่โดยธรรมดาอย่าง ๑ เพราะฝ่ายไทยประมาทไม่ขวนขวายในการสืบสวนให้สมกับกระบวนพิชัยสงครามอย่าง ๑ เป็นข้อสำคัญ แต่ถึงตีเมืองเชียงตุงได้ก็คงรักษาไว้ไม่ได้ ด้วยอยู่ใกล้แดนพะม่ากว่าแดนไทย

จัดทหารบกทหารเรือ

ทหารบกทหารเรือที่ฝึกหัดจัดระเบียบการบังคับบัญชาตามแบบฝรั่ง ก็เกิดขึ้นในรัชชกาลที่ ๔ แต่นั้นมา เมื่อไทยรบกับญวนและระแวงว่าอังกฤษจะย่ำยีเหมือนอย่างเมืองจีน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้สร้างสมเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์และสร้างป้อมรักษาปากน้ำที่สำคัญทุกแห่ง ครั้งนั้นให้เกณฑ์พวกอาสาญวน (เข้ารีต) หัดเป็นทหารปืนใหญ่ ขึ้นอยู่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์พวก ๑ เกณฑ์พวกอาสามอญหัดเป็นพวกทหารปืนเล็กขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้บังคับบัญชาพวก ๑ สำหรับรักษาป้อมที่เมืองสมุทรปราการ ทหารทั้ง ๒ พวกนี้แต่งตัวตามแบบทหารฝรั่ง และปรากฏว่าได้ให้มาตั้งแถวเป็นกองเกียรติยศเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในวันบรมราชาภิเษก[๑] แต่ยังไม่ได้จัดระเบียบการบังคับบัญชา ในปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์นั้น มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษคน ๑ ชื่อ อิมเป (Impey) ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชย์และโปรดขนบธรรมเนียมฝรั่ง จึงเข้ามารับอาสาเป็นครูฝึกหัดจัดระเบียบทหารบก ก็โปรด ฯ ให้จ้างไว้ แล้วเกณฑ์คนกรมอาสาลาวและเขมรเป็นทหารให้นายร้อยเอก อิมเป ฝึกหัด เรียกว่า "ทหารเกณฑ์หัดอย่าง

---

๑. มีในพงศาวดารรัชชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

ยุโรป" จัดเป็นกองร้อยและหมวดหมู่ มีนายร้อย นายสิบ ควบคุมตามแบบฝรั่ง และโปรด ฯ ให้สร้างโรงทหารขึ้นสำหรับพวกทหารผลัดเวรกันอยู่ประจำราชการ การฝึกหัดและจัดระเบียบทหารครั้งนั้นเพราะทำตามแบบฝรั่ง และครูก็ไม่รู้ภาษาไทย จึงใช้คำบอกทหารและชื่อตำแหน่งนายทหารเป็นภาษาอังกฤษมาตลอดรัชชกาลที่ ๔ พอข่าวระบือไปว่านายร้อยเอกอิมเปได้เป็นครูทหารไทย ในไม่ช้าก็มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษชื่อ น็อกส์ (Knox) เข้ามาอาสาอีกคน ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าทหารวังหลวงมีนายร้อยเอกอิมเปเป็นครูอยู่แล้ว จึงโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรับนายร้อยเอกน็อกส์ไปเป็นครูทหารวังหน้า และให้โอนทหารญวน (เข้ารีต) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบังคับบัญชาอยู่แต่ก่อนไปเป็นทหารวังหน้า ส่วนทหารมอญที่เคยขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหมนั้นก็โปรด ฯ ให้คงอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้จัดทหารเรือ ทหารพวกนั้นจึงเปลี่ยนไปเป็นทหารมรีนสำหรับเรือรบ ต่อมาโปรด ฯ ให้จัดกรมรักษาพระองค์เป็นทหารอย่างยุโรปขึ้นอีกกรม ๑ และจัดพวกกรมอาสาญวน (ถือพระพุทธศาสนา ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่รวมคลองผะดุงกรุงเกษม) เป็นทหารปืนใหญ่แทนพวกญวนเข้ารีตที่โอนไปวังหน้าอีกกรม ๑ กรมทหารบกต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้เป็นต้นเดิมของทหารบกที่มีต่อมาจนทุกวันนี้

ทหารบกที่เริ่มจัดขึ้นเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้นทันได้ส่งขึ้นไปเข้ากองทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง

ครั้งหลังในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ จะเป็นจำนวนคนเท่าใดหาทราบไม่ ทราบแต่ว่านายร้อยเอกน๊อกส์คุมไป และได้ช่วยรบครั้งหลังเมื่อกองทัพกรมหลวงวงศา ฯ ถอยลงมา[๑]

ส่วนทหารเรือนั้น เมื่อรัชชกาลที่ ๓ มีเรือรบเป็นกำปั่นใบหลายลำ เกณฑ์พวกแขก (เขมร) กรมอาสาจามลงประจำขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม สำหรับลาดตระเวนในอ่าวสยาม บางทีมีราชการก็ให้ไปถึงเมืองต่างประเทศที่ใกล้เคียง ถึงรัชชกาลที่ ๔ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอัครมหาเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ท่านชำนาญการต่อเรือกำปั่นมาตั้งแต่ยังเป็นหลวงนายสิทธิในรัชชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้จัดทหารเรือและต่อเรือกลไฟเป็นเรือรบและเรือใช้เป็นพาหนะ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดการทหารเรือ ทรงต่อเรือรบและจัดทหารเรือวังหน้าขึ้นด้วย จึงเริ่มมีเรือไฟใช้เป็นเรือรบและเรือพาหนะตั้งแต่ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็นต้นมา[๒] คงใช้พวกอาสาจามเป็นพนักงานเดินเรืออยู่อย่างเดิม เพิ่มพวกมอญเป็นทหารมรีนสำหรับเรือรบ แต่พวกต้นกลนั้นฝึกหัดไทยใช้มาแต่แรก ส่วนการบังคับบัญชาในเรือรบ ในสมัยนั้นยังไม่มีไทยใครชำนาญ จึงต้องจ้างฝรั่งเป็นกัปตันและต้นหนเรือรบมาช้านาน.

---

๑. เรื่องนี้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ในกรมหลวงวงศา ฯ ซึ่งได้ตามเสด็จพระบิดาไปด้วยในครั้งนั้นเล่าให้ฟัง

๒. บัญชีเรือกลไฟในรัชชกาลที่ ๔ มีอยู่ในหนังสือบางกอกคาเลนดาร์ของหมอบรัดเล เล่ม ค.ศ. ๑๘๖๘

ตอนที่ ๓
เรื่องเมื่อเปลี่ยนรัชชกาล

พ.ศ. ๒๔๓๓

เมื่อทูลกระหม่อมสวรรคต ทั้งครัวเรือนของฉันรู้สึกกันเหมือนกับคนเรือแตกกลางทะเล หมดความรู้สึกและสิ้นความคิดที่จะทำอย่างไร พากันงงไปทั้งนั้น เห็นจะเป็นด้วยเหตุนั้นฉันจึงจำอะไรในตอนนั้นมิใคร่ได้ จำได้แต่ขึ้นไปถวายน้ำสรงพระบรมศพดังเล่ามาแล้ว กับจำได้ว่าเห็นแม่และใคร ๆ ทั้งผู้ชายผู้หญิงพากันโกนหัวทั่วไปหมด[๑] แปลกตาจนตกใจ แต่ตัวฉันเองไม่ต้องโกนเพราะเด็กไว้ผมจุกกับจีนไว้ผมเปียไม่ต้องโกนหัวไว้ทุกข์เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต นอกจากนั้นยังจำได้อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อทูลกระหม่อมสวรรคตแล้วไม่ช้านัก มีเจ้าพนักงานพระคลังในมาตรวจสมบัติ ว่าเงินทองที่ทูลกระหม่อมพระราชทานฉันนั้นยังอยู่บริบูรณ์ดีหรืออย่างไร ตรวจเช่นนั้นทุกพระองค์ ปรากฏว่าแม่รักษาสมบัติของฉันไว้บริบูรณ์ครบครัน จนคุณท้าวที่มาตรวจออกปากชม นอกจากที่เล่ามาเรื่องอะไรอีกที่จำได้เองในสมัยนั้นนึกไม่ออก แต่มีเรื่องที่มาได้ยินจากท่านผู้อื่นเมื่อภายหลังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้ฟังเป็นต้น กับทั้งที่ได้อ่านหนังสือจดหมายเหตุ

---

๑. ประเพณีโกนหัวเป็นการไว้ทุกข์ มาเลิกในรัชชกาลที่ ๕

ต่าง ๆ เมื่อเป็นผู้ใหญ่ ได้ทราบเรื่องสำคัญในทางพงศาวดารตอนเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ครั้งนั้นอีกบ้าง คล้ายกับมาจำได้เมื่อภายหลังจึงเขียนลงไว้ในหนังสือเรื่องนี้ด้วย

จะเล่าถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับรัชชทายาทก่อน เมื่อรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ ก็เหมือนกับเป็นรัชชทายาทมาจนเสด็จสวรรคตเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ ตั้งแต่นั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ก็เสด็จขึ้นสู่ฐานะเป็นรัชชทายาทตามราชประเพณี เพราะเป็นสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แต่ในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์พระชันษาได้เพียง ๑๓ ปี จึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก ด้วยพระองค์ทรงพระชราพระชันษากว่า ๖๐ ปีแล้ว ถ้าหากเสด็จสวรรคตไปโดยด่วน สมเด็จพระราชโอรสจะต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดินในเวลายังทรงพระเยาว์เห็นว่าจะเป็นการเสี่ยงภัยใหญ่หลวง ด้วยตัวอย่างที่เคยมีในเรื่องพงศาวดาร พระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสวยราชย์แต่ยังทรงพระเยาว์เป็นอันตรายด้วยถูกชิงราชสมบัติทุกพระองค์ ไม่มีพระองค์ใดที่ได้อยู่ยั่งยืนสักพระองค์เดียว จึงทรงยับยั้งไม่ประกาศสถาปนาสมเด็จพระราชโอรสเป็นที่รัชชทายาท ตั้งพระราชหฤทัยว่าเมื่อสมเด็จพระราชโอรสเจริญพระชันษาครบ ๒๐ ปี (ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณีแล้ว

จะมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์เองจะเสด็จออกเป็น "พระเจ้าหลวง"[๑] เป็นที่ปรึกษาประคับประคองสมเด็จพระราชโอรสไปจนตลอดพระชนมายุของพระองค์ ด้วยเหตุนั้นจึงโปรด ฯ ให้สร้างวังสราญรมย์เพื่อเป็นที่ประทับเมื่อเสด็จออกจากราชสมบัติ และเอาเป็นพระราชภาระทรงฝึกสอนราชศาสตร์แก่สมเด็จพระราชโอรสเองอย่างกวดขันตั้งแต่ปีฉลูมา แต่ในระหว่างนั้นปรากฏความนิยมของคนทั้งปวงแพร่หลาย แม้จนพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศก็ถือว่าสมเด็จพระราชโอรสจะเป็นรัชชทายาท เหตุที่จะเกิดการแย่งชิงราชสมบัติไม่น่าจะเป็นได้เหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงกระนั้นก็ยังทรงพระวิตกด้วยมีความลำบากอย่างอื่นอยู่อีก คือ ถ้าสมเด็จพระราชโอรสต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดินก่อนพระชันษา ๒๐ ปี ทรงว่าราชการบ้านเมืองเองยังไม่ได้ ก็จะต้องมีผู้อื่นถืออำนาจว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ อันไม่เคยมีแบบอย่างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงประมาท จึงทรงพระราชดำริเตรียมการเผื่อจะต้องมีผู้อื่นสำเร็จราชการแผ่นดิน (Regent) ด้วย ก็ในเวลานั้นเห็นชัดว่ามีแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนเดียวซึ่งทรงความสามารถอาจจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ จึงตรัสปรึกษาพระราชปรารภกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ฝ่ายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

---

๑. ทรงบัญญัติว่าคำ "พระพุทธเจ้าหลวง" ใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตแล้ว พระเจ้าแผ่นดินที่ออกจากราชสมบัติ แต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ให้เรียกว่า "พระเจ้าหลวง"

เห็นว่าถ้าตัวท่านต้องเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินก็จะต้องอยู่ในที่ยากอย่างยิ่ง ด้วยจะถูกคนทั้งหลายสงสัยว่าจะชิงราชสมบัติเหมือนอย่างพระเจ้าปราสาททอง เพราะมีเรื่องในหนังสือพงศาวดาร ว่าเมื่อครั้งพระเจ้าทรงธรรมจะสวรรคต (ใน พ.ศ. ๒๓๗๓) ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระเชษฐาธิราช โอรสพระองค์ใหญ่พระชันษาได้ ๑๕ ปี ให้เจ้าพระยากลาโหมศรีวรวงศ์[๑] อันเป็นพระญาติเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน อยู่มาเจ้าพระยากลาโหมทำการปลงศพมารดาที่วัดกุฎี พวกข้าราชการพากันไปช่วยงานจนไม่มีใครเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกท้องพระโรง พวกข้าหลวงเดิมทูลยุยงสมเด็จพระเชษฐาธิราชก็ทรงเชื่อว่าเจ้าพระยากลาโหมคิดกบฏตรัสสั่งให้เรียกตัวจะชำระลงโทษ เจ้าพระยากลาโหมก็เลยเป็นกบฏจับสมเด็จพระเชษฐาธิราชปลงพระชนม์แล้วชิงเอาราชสมบัติ เรื่องเผอิญคล้ายกับพฤติการณ์ในรัชชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงหวาดหวั่น ชั้นแรกถึงกราบทูลขอตัว แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงให้เห็นความจำเป็นไม่อาจปฏิเสธได้ จึงคิดหาอุบายป้องกันตัวท่าน ด้วยยกเอาเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบอยู่แล้วว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงสงสัยว่าตัวท่านจะชิงราชสมบัติ อ้างเป็นเหตุกราบทูลว่าถ้าจะโปรดให้ท่านเป็นผู้สำเร็จ

---

๑. ในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า "สุริยวงศ์" แต่ในหนังสือวันวลิตฮอลันดาแต่งร่วมสมัยนั้น ว่าเป็นพระยาศรีวรวงศ์จางวางมหาดเล็ก แล้วเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหม

ราชการแผ่นดินเช่นนั้น ขอให้ทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพราะเป็นลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกข้าราชการวังหน้าจะได้พอใจไม่กะด้างกะเดื่อง อีกประการหนึ่งถ้ามีพระมหาอุปราชเช่นนั้นก็จะเป็นเครื่องป้องกันมิให้คนทั้งหลายสงสัยตัวท่านว่าจะชิงราชสมบัติด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหยั่งทราบความคิดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าประสงค์จะให้มีวังหน้าขึ้นสำหรับกีดขวางวังหลวง ตัวท่านจะได้มั่นคงด้วยจำต้องอาศัยท่านทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย แต่จะขัดขวางก็ไม่ทรงเห็นเป็นประโยชน์ เพราะไม่มีตัวผู้อื่นที่จะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ ถ้าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคงจะทำตามชอบใจ อีกประการหนึ่งในเวลานั้นก็เป็นแต่ปรึกษาเผื่อว่าสมเด็จพระราชโอรสจะต้องเสวยราชย์แต่ก่อนพระชันษาครบ ๒๐ ปี หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่งคิดสำหรับกรณีที่อาจจะเกิดขึ้นภายในระยะเวลาชั่ว ๗ ปีเท่านั้น ถ้าพระองค์ดำรงพระชนม์อยู่จนปีระกา พ.ศ. ๒๔๓๖ เหตุที่จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและปัญหาเรื่องตั้งกรมพระราชวังบวร ฯ ก็จะระงับไปเอง แต่ถึงกระนั้นเมื่อได้ทรงทราบความคิดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ไม่วางพระราชหฤทัยว่าสมเด็จพระราชโอรสจะได้เสวยราชย์โดยมั่นคง จึงเป็นแต่โปรด ฯ ให้เลื่อนกรมเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๐ ยังไม่ประกาศตั้งเป็นรัชชทายาท เผื่อญพอล่วง

มาอีกปีหนึ่งถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ประชวร เมื่อตระหนักพระราชหฤทัยว่าจะเสด็จสวรรคต ก็ยังทรงพระวิตกถึงเรื่องรัชชทายาท เห็นจะทรงพระราชดำริว่าถ้าตรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติแก่สมเด็จพระราชโอรสและตั้งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้ดำเร็จราชการแผ่นดิน ก็จะต้องตรัสสั่งตั้งกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช อันเป็นการทำผิดราชประเพณีเพื่อประโยชน์สำหรับตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้อื่นคงไม่พอใจกันมาก แต่ถ้าไม่ทรงสั่งตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็จะคิดอ่านตั้งเอาตามใจ จะเลยลำบากถึงสมเด็จพระราชโอรสเมื่อเสวยราชย์ ด้วยเหตุนี้ในเรื่องรัชชทายาทจึงพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษาถวายราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้วแต่จะเห็นพร้อมกัน ด้วยทรงพระราชดำริว่า ถ้าพร้อมใจกันถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระราชโอรสก็จะได้เสวยราชย์โดยมั่นคง ดังปรากฏในจดหมายเหตุเมื่อประชวร (ต่อจากที่คัดมาลงไว้ในตอนก่อน) ดังนี้

"มีพระราชดำรัส (แก่กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัย) ต่อไปว่ามีพระราชประสงค์จะตรัสด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมาทานเบ็ญจศีล (แสดงความสัตย์สุจริต) เสียก่อน ครั้นทรงสมาทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์ แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า ที่พูดภาษาอังกฤษนี้เพื่อจะให้

ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติสัมปชัญญะยังเป็นปกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของตนก็ยังทรงจำได้ด้วยสติยังดีอยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่ง ว่ามิได้สั่งโดยพื้นเพื่อน เมื่อตรัสประภาษดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไป ว่าท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนถึงเวลาสิ้นพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรได้พึ่งอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ให้เอาเป็นพระราชธุระรับฎีกาของราษฎรอันมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์ได้ทรงเป็นพระธุระรับฎีกามาแต่ก่อน[๑]

อนึ่ง ผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบพระบรมราชวงศ์ไปภายหน้านั้น ให้ปรึกษากันเลือกดูแต่ที่สมควร จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอหรือพระเจ้าหลานเธอก็ตาม เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใดมีปรีชาสามารถควรจะรักษาแผ่นดินได้ก็

---

๑. ประเพณีราษฎรถวายฎีกามาแต่ก่อน เป็นที่เข้าใจกันว่า ถ้าใครมีความทุกข์ร้อนให้เข้าไปตีกลองใบ ๑ ซึ่งเอาไว้ที่ทิมดาบกรมวัง เมื่อเสียงกลองถึงพระกรรณก็โปรดฯ ให้ราชบุรุษออกมารับฎีกา เรียกกันว่า "ตีกลองร้องฎีกา" เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ แต่ตามการที่เป็นจริงไม่ใคร่มีใครกล้าเข้าไปตีกลองร้องถวายฎีกา ถ้ามีทุกข์จะถวายฎีกาก็ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหน ๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชชกาลที่ ๓ มิใคร่จะเสด็จไปไหน ราษฎรที่ถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงจะถวายฎีกาได้ด้วยยาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพฤติการณ์อันนี้ ครั้นเสด็จผ่านพิภพจึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะเสด็จออกพระราชทานโอกาสให้ราษฎรถวายฎีกาได้โดยสะดวกมาตลอดรัชชกาล.

จงยกย่องพระองค์นั้นขึ้น จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดินให้พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หันเหียนเอาตามเห็นว่าจะชอบพระราชหฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด"

ความที่กล่าวมาตอนนี้เป็นมูลของเรื่องการปรึกษาถวายราชสมบัติที่จะเล่าต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเวลา ๑๕ นาฬิกา พอเวลาเที่ยงคืนก็มีการประชุมพระราชวงศ์กับเสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม และนิมนต์พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๒๕ รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสริยพันธ์ (คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) ที่มหาสังฆนายกเป็นประมุข กับทั้งพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชั้นใหญ่ ๗ พระองค์ ซึ่งทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทั้งนั้น มานั่งเป็นสักขีพะยานด้วย[๑] เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นประธานลุกขึ้นนั่งคุกเข่าประสานมือกล่าวในท่ามกลางที่ประชุมมีเนื้อความว่า

ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ตามราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะ

---

๑. เรื่องในการประชุมที่กล่าวต่อไปนี้ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรเวลานั้นทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ประทับอยู่ในที่ประชุมตรัสเล่าให้ฟัง เจ้าพระยาภาณุวงศ์เวลานั้นเป็นพระยาเทพประชุน ได้อยู่ในที่ประชุมก็เล่ายุติต้องกัน

เสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคตไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใดด้วยอาการพระโรคตัดตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต มีรับสั่งคืนราชสมบัติแก่เสนาบดีตามแต่จะปรึกษากัน ให้เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษากันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่นั้น ได้มีรับสั่งให้หากรมหลวงวงศาธิราชสนิท กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่า ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระราชวงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือกัน สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระเจ้าน้องยาเธอหรือพระเจ้าลูกยาเธอพระเจ้าหลานเธอพระองค์ใดจะทรงสามารถปกครองให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์นั้น พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะทรงปกครองแผ่นดินได้ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุม อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขามเลย

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเดชพระคุณได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใดจะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศร ฯ ตรัสดังนี้แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงถามที่ประชุมเรียงตัว แต่ส่วนพระสงฆ์นั้นถามฉะเพาะกรมหมื่นบวรรังษี ฯ พระองค์เดียว ถามตั้งแต่กรมหลวงวงศา ฯ เป็นต้นมาทุกคนประสานมือยกขึ้นรับว่าสมควรแล้ว เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชยันโตและถวายอติเรก

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่นั้น ท่านได้กราบทูล ฯ ให้ทรงทราบว่าปรึกษากันว่าจะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งว่าทรงพระวิตกอยู่ ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูก

ยาเธอ ฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์ จะไม่สามารถว่าราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขได้ดังสมควร ข้อที่ทรงพระปริวิตกเช่นนี้จะคิดอ่านกันอย่างไร

กรมหลวงเทเวศร ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินไปกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ จะทรงผนวชพระ[๑] เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามความข้อนี้แก่ที่ประชุมก็ให้อนุมัติเห็นชอบพร้อมกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่าส่วนตัวท่านเองนั้นจะรับสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มสติปัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านไม่สู้เข้าใจ ขอให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ช่วยในส่วนการพระราชนิเวศน์ด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ที่ประชุมก็อนุมัติเห็นชอบด้วย

เมื่อเสร็จการปรึกษาตอนถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวขึ้นอีก ว่าแผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ครั้งนี้ที่ประชุมจะเห็นสมควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่

กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์เสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประสานพระหัตถ์ตรัสว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาท

---

๑. คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นเวลาที่จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ ๕ ปี

สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระเดชพระคุณมาทั้ง ๒ พระองค์ ควรจะคิดถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้เป็นความยินดีของพวกวังหน้าด้วย

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามที่ประชุมเรียงตัวไปดังแต่ก่อนโดยมากรับว่า "สมควร" หรือให้อนุมัติโดยไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักร์ ฯ ตรัสขึ้นว่า "ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราชโองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชนั้นควรแล้วแต่พระราชโองการจะทรงตั้งเห็นมิใช่กิจของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช" เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซักไซ้กรมขุนวรจักร์ ฯ ว่าเหตุใดจึงขัดขวาง กรมขุนวรจักร์ ฯ ทรงชี้แจงต่อไปว่าเห็นราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนเป็นเช่นนั้น ครั้งรัชชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษกก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึงรัชชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิพลเสพเป็นกรมพระราชวังบวร มาในรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าแผ่นดินเคยทรงตั้งมาทุก

รัชชกาล จึงเห็นว่ามิใช่หน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคือง ว่ากล่าวบริภาษกรมขุนวรจักร์ ฯ ต่าง ๆ ลงที่สุดทูลถามว่า "ที่ไม่ยอมนั้นอยากจะเป็นเองหรือ" กรมขุนวรจักร์ ฯ จึงตอบว่า "ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม" การก็เป็นตกลงเป็นอันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญจะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สวดชยันโตและอติเรกอีกครั้งหนึ่ง

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการแผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์สำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติและพระคลังต่าง ๆ และสำเร็จราชการในพระราชสำนักและเป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เสร็จการประชุมเวลาราว ๓ นาฬิกา

รุ่งขึ้นวันศุกร์ที่ ๒ ตุลาคม จะทรงสักการพระบรมศพตามราชประเพณี เวลานั้นสมเด็จพระ (จุลจอมเกล้า) เจ้าอยู่หัวกำลังทรงอ่อนเพลียมาก ด้วยประชวรมากว่าเดือน[๑] และซ้ำประสพทรง

---

๑. เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเริ่มประชวรได้ทรงพยาบาลอยู่ ๒ วัน พระองค์เองก็ประชวรเป็นไข้ป่าแล้วเป็นพระยอดเพิ่มขึ้นพระอาการเพียบอยู่หลายวัน ถึงต้องปิดความมิให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระอาการ

โศกศัลย์สาหัสไม่สามารถจะทรงพระดำเนินได้ ต้องเสด็จขึ้นพระเก้าอี้หามขึ้นไปจนบนพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญที่ตรงพระบรมศพ พอทอดพระเนตรเห็นพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมแล้วก็สลบนิ่งแน่ไป หมอที่ประจำพระองค์แก้ไขฟื้นคืนสมปฤดี แต่พระกำลังยังอ่อนนักไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากพระเก้าอี้ได้ จึงตรัสขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนบำราบปรปักษ์ถวายน้ำสรงทรงเครื่องพระบรมศพแทนพระองค์ ขณะนั้นเจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่นั่นต่อไปพระอาการประชวรจะกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญเสด็จไปยังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้านตะวันออกไว้เป็นที่ประทับระหว่างเวลากว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร[๑] ทางโน้นสมเด็จเจ้าฟ้า กรมขุนบำราบปรปักษ์สรงน้ำทรงเครื่องพระบรมศพ แล้วเชิญพระโกศไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ในเวลาพระบรมศพประดิษฐานอยู่ ณ พระมหาปราสาทแต่ปีมะโรงจนถึงปีมะเส็งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณที่หน้าพระบรม

---

๑. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกัน แต่เมื่อในรัชชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิมพระราชมณเฑียรถึงเดือนครึ่ง จึงปลูกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อทรงสำราญกว่าประทับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

ศพแล้วเลยเสด็จออกขุนนางที่พระมหาปราสาทเช้าครั้ง ๑ ค่ำครั้ง ๑ ทุกวัน เจ้านายก็ต้องไปเฝ้าที่พระมหาปราสาท เจ้านายที่ยังเป็นเด็กชั้นเล็กมักไปทางข้างในกับเจ้าจอมมารดา ชั้นกลางมักชอบตามเสด็จทางข้างหน้า และมีหน้าที่ทอดผ้าสดับปกรณ์รายร้อยกับถวายเทียนพระสงฆ์เมื่อเสร็จพิธีเวลาค่ำเสมอ ในตอนแรกเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพิ่งพ้นจากอาการประชวร ยังปลกเปลี้ยทรงพระดำเนินไม่ได้ไกล ต้องทรงพระราชยาน และให้ทอดสะพานบนขั้นบันไดหามพระราชยานขึ้นไปจนบนพระมหาปราสาทอยู่หลายวัน จึงทรงพระราชดำเนินได้สะดวก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยตรัสเล่าถึงเรื่องเมื่อครั้งนั้นเรื่อง ๑ ซึ่งควรรักษาไว้มิให้ศูนย์เสีย เล่าที่ตรงนี้ก็เหมาะดี คือวันสรงน้ำพระบรมศพ เมื่อพระองค์ทรงพระเก้าอี้ผ่านไปในห้องพระฉนวนพระอภิเนาวนิเวศน์ อันภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยคอยเฝ้าอยู่ เวลานั้นแม้ยังทรงปลกเปลี้ยมากแต่ได้พระสติแล้ว ได้ยินท่านผู้หญิงพันภรรยาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์พูดขึ้นเมื่อเสด็จผ่านพอพ้นไป ว่า "พ่อคุณนี่พ่อจะได้อยู่สักกี่วัน" ตรัสเล่าเรื่องนี้เมื่อท่านผู้หญิงพันถึงอนิจจกรรมในเวลาสิ้นบุญวาสนาแล้วช้านาน ด้วยทรงปรารภจะเสด็จไปเผาศพท่านผู้หญิงพันเหมือนอย่างทูลกระหม่อมเสด็จไปเผาศพหม่อมเจ้าทินกร (เสนีวงศ์) เรื่องของหม่อมเจ้าทินกรนั้นเกิดเมื่อตอนปลายรัชชกาลที่ ๓ เพราะคนมักอยากรู้กันว่า

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินหรือไม่ หม่อมเจ้าทินกรเป็นผู้รู้ตำราหมอดูพยากรณ์ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงไม่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยพระชันษาจะสั้น ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงน่าพา ครั้นเสด็จเสวยราชย์ก็ทรงชุบเลี้ยงหม่อมเจ้าทินกรตลอดมาจนสิ้นชีพตักษัย ก็การปลงศพหม่อมเจ้านั้น แต่ก่อนมาไม่มีประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพ เป็นแต่ทรงจุดเทียนให้ข้าราชการเอาเพลิงกับเครื่องขมาศพไปพระราชทาน วันจะปลงศพเจ้าทินกรนั้น เจ้าพนักงานเอาศิลาหน้าเพลิงกับพานเครื่องขมาศพเข้าไปตั้งถวาย สำหรับทรงสับศิลาหน้าเพลิงและทรงจบเครื่องขมาตามธรรมเนียม พอพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นกระดาษบอกนามศพเจ้าทินกรที่พานเครื่องขมา ก็ตรัสสั่งให้เรียกเรือพระที่นั่งในทันทีเสด็จข้ามไปยังเมรุที่วัดอมรินทร ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแล้วเมื่อจะพระราชทานเพลิงศพเจ้าทินกรด้วยพระหัตถ์ ตรัสว่า "เจ้าทินกร แกตายก่อนข้านะ" ดังนี้ เมื่อพระราชทานเพลิงแล้วตรัสไต่ถามถึงครอบครัวของเจ้าทินกร ได้ความว่าลูกหลานไม่มีที่พึ่งอยู่หลายคน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ลูกเข้ารับราชการ ส่วนหลานชายที่เป็นเด็กอยู่สองคน โปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุง คนหนึ่งชื่อ ปลื้ม ต่อมาได้เป็นนายร้อยเอก หลวงวิชิตชาญศึก แต่ถึง

แก่กรรมเสียแล้ว อีกคนหนึ่งชื่อ แปลก ได้เป็นที่พระยาสากล-กิจประมวลในกรมแผนที่ ยังมีชีวิตอยู่ในเวลาเมื่อฉันแต่งหนังสือนี้ แต่การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงพันนั้น หาสำเร็จดังพระราชประสงค์ไม่ ด้วยปลงศพในเวลาประพาสอยู่ในยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จผ่านพิภพแล้ว ประทับแรมอยู่ในพระฉากพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยกว่าเดือนจึงถึงฤกษ์ทำพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร เมื่อเดือน ๓๒ แรม ๓๒ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน) รายการพระราชพิธีเป็นอย่างไร ฉันจำได้เป็นอย่างราง ๆ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องเล่าในหนังสือนี้ เพราะทำตามแบบแผนซึ่งมีตำราอยู่ เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ท่านผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมืองก็ปรึกษากันตั้งระเบียบวิธีว่าราชการแผ่นดิน เพราะการที่มีผู้อื่นว่าราชการแทนพระเจ้าแผ่นดินเมื่อยังทรงพระเยาว์ไม่มีแบบแผนมาแต่ก่อน จะต้องคิดขึ้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะปรึกษาใครบ้าง นอกจากสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนัก หาปรากฏไม่ แต่ระเบียบที่ตั้งครั้งนั้น เมื่อมาพิจารณาดูภายหลัง เห็นว่าน่าสรรเสริญความคิดยิ่งนัก ด้วยถือเอาความข้อสำคัญตั้งเป็นหลัก ๒ อย่าง คือ ที่ให้การบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองเป็นไปด้วยปรึกษาหารือพร้อมเพรียงกัน ไม่เอาอำนาจไว้

แต่ในตัวผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอย่างหนึ่ง กับฝึกหัดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสามารถว่าราชการบ้านเมืองได้เองอย่าง ๓ เลือกเอาประเพณีเก่าซึ่งคนทั้งหลายรู้กันอยู่แล้วมาปรับใช้เป็นรายการในระเบียบให้สมสมัย เป็นต้นว่าในส่วนการวิธีบังคับบัญชาราชการแผ่นดินนั้น ให้บรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนซึ่งแต่โบราณเรียกว่า "มุขมนตรี" ประชุมกัน ณ หอวรสภาภิรมย์[๑] ในเวลาเช้าก่อนเสด็จออกขุนนางทุกวัน เหมือนอย่างแต่โบราณเคยประชุมกัน ณ ศาลาลูกขุนใน แต่ในชั้นนี้ให้เจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่มาประทับในที่ประชุมด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้ามานั่งเป็นประธานสั่งราชการในที่ประชุมนั้น ส่วนที่เกี่ยวกับพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น เอาแบบพระราชานุกิจครั้งรัชชกาลที่ ๓ กับรัชชกาลที่ ๔ แก้ไขประสมกันใช้ระเบียบ[๒] ให้ทรงประพฤติเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงว่าราชการเองหมดทุกอย่าง เว้นแต่ที่จะดำริรัฏฐาภิปาลโนบายและบังคับราชการแผ่นดิน ๒ อย่างนี้เป็นหน้าที่ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่คิดเห็นอย่างไรและได้สั่งไปอย่างไร กราบทูลชี้แจงให้ทรงทราบเสมอเป็นนิจ ระเบียบ

---

๑. สร้างขึ้นที่กรงนกของเก่า อยู่ตรงสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท องค์ฝ่ายตะวันออก

๒. พระราชานุกิจ คือกำหนดเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ ประจำทุกวัน ต้นตำราอยู่ในมนูธรรมศาสตร์ ได้มาจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์ แต่แก้ไขให้เหมาะแก่ภูมิประเทศ มีปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาล

พระราชานุกิจที่จัดเมื่อเริ่มรัชชกาลที่ ๕ เป็นดังกล่าวต่อไปนี้

เวลาเช้า ๙ นาฬิกาเสด็จลงทรงบาตร พระสงฆ์ ๓๐๐ รูป ถ้าเป็นวันนักขัตฤกษ์ เช่นเข้าวัสสำเป็นต้น ๓๕๐ รูป ทรงบาตรแล้วเสด็จขึ้นหอสุราลัยพิมาน ทรงสักการบูชาพระรัตนตรัย แล้วเสด็จลงทางในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ให้เจ้านายพระองค์หญิงเฝ้า แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระบรมอัฏฐิสมเด็จพระบุรพการี ณ หอพระธาตุมณเฑียร

เวลา ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถ้าเป็นวันพระมีการเลี้ยงพระในท้องพระโรงก่อน[๑] แล้วเสด็จประทับในห้องพระฉากทางด้านตะวันออก กรมหลวงวงศาธิราชสนิทหรือเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์เข้าเฝ้า (แต่ไม่เสมอทุกวัน) กราบทูลอธิบายเรื่องพงศาวดารหรือโบราณคดีและประเพณีต่าง ๆ ซึ่งทรงศึกษา

เวลา ๑๑ นาฬิกา เสด็จออกประทับพระราชอาสน์นอกพระฉาก พนักงานคลังกราบทูลรายงานจ่ายเงินพระคลังมหาสมบัติเมื่อวันก่อนให้ทรงทราบ แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง[๒] เจ้านายฝ่ายหน้า

---

๑. ในรัชชกาลที่ ๓ เลี้ยงพระในท้องพระโรงทุกวัน ในรัชชกาลที่ ๔ เมื่อเสด็จประทับที่พระอภิเนาวนิเวศน์ ย้ายไปเลี้ยงพระ ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ถึงรัชชกาลที่ ๕ เลี้ยงพระ ณ พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ ต่อวันพระจึงมาเลี้ยงในท้องพระโรง

๒. พระแท่นออกขุนนางนั้นเป็นพระแท่นบรรทม จะประทับหรือบรรทมว่าราชการได้ตามพอพระราชหฤทัย

ตั้งแต่พระมหาอุปราชเป็นต้น กับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้าพร้อมกัน ราชการที่กราบทูลเมื่อเสด็จออกเวลาเช้าเป็นเรื่องฝ่ายตุลาการเป็นพื้น เช่นรายงานชำระความฎีกาเป็นต้น

เวลา ๑๒ นาฬิกา เสด็จจากพระแท่นออกขุนนางไปประทับในพระฉากอีกครั้งหนึ่ง ตอนนี้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินซึ่งคอยอยู่ ณ หอวรสภาภิรมย์เข้าเฝ้า (เว้นบ้างไม่เสมอทุกวัน) กราบทูลราชการแผ่นดินที่เกิดขึ้น และที่ได้บังคับบัญชาไปอย่างไรให้ทรงทราบ

เวลา ๑๓ นาฬิกา เสด็จขึ้นเสวยกลางวันข้างในแล้วว่างพระราชกิจไปจนเวลา ๑๖ นาฬิกา

เวลา ๑๖ นาฬิกา เสด็จออกข้างหน้าทอดพระเนตรพวกช่างทำของต่าง ๆ (เป็นการทรงศึกษาศิลปศาสตร์) เวลาเย็นเสด็จออกรับฎีการาษฎร หรือประพาสนอกพระราชวัง[๑] จนจวนพลบค่ำ

เวลา ๑๗ นาฬิกา เสวยแล้วเสด็จประทับที่ท้องพระโรงในให้ท้าวนางผู้ใหญ่เฝ้ากราบทูลกิจการฝ่ายในพระราชนิเวศน์ บางวันก็เสด็จไปเฝ้าสมเด็จกรมพระยาดำรัฐ ๆ ที่พระตำหนักเดิม[๒] และเสวยณที่นั้น

---

๑. การเสด็จออกรับฎีกาและประพาสนอกพระราชวัง เพิ่งเกิดเป็นพระราชานุกิจเมื่อในรัชชกาลที่ ๔

๒. อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์

เวลา ๒๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับราชอาสน์ทรงฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๓ แล้วพนักงานคลังกราบทูลรายงานจ่ายสิ่งของต่าง ๆ และมหาดเล็กกราบทูลรายงานตรวจการก่อสร้าง กับทั้งรายงานพระอาการประชวรเจ้านายหรืออาการป่วยเจ็บของคนสำคัญซึ่งใคร่จะทรงทราบ เมื่อทรงฟังรายงานแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางอีกครั้งหนึ่ง[๑] แต่เสด็จออกตอนค่ำนี้ พระมหาอุปราชกับทั้งเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ที่สูงอายุไม่เข้ามาเฝ้า มีแต่ปลัดทูลฉลองอ่านใบบอกหัวเมืองกราบบังคมทูลเหตุการณ์ต่าง ๆ จนเวลา ๒๒ นาฬิกาเสด็จขึ้นข้างใน เป็นสิ้นพระราชานุกิจประจำวัน

ทีนี้จะกล่าวถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยเมื่อเริ่มรัชชกาลที่ ๕ ธรรมดาเวลาเปลี่ยนรัชชกาลมักเกิดความหวาดหวั่นในเหล่าประชาชน ด้วยเกรงว่าจะเกิดการแย่งชิงราชสมบัติหรือเกิดโจรผู้ร้ายกำเริบเป็นนิสสัยติดมาแต่โบราณ แม้ครั้งนี้ก็มีความหวาดหวั่นกันแพร่หลาย และมีเหตุชวนให้หวาดหวั่นด้วย เบื้องต้นแต่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระเยาว์ ต้องมีผู้อื่นว่าราชการแผ่นดินแทน

---

๑. ประเพณีเสด็จออกขุนนางวันละ ๒ ครั้งตามแบบโบราณ การเสด็จออกเวลาเช้าเพื่อทรงพิพากษาอรรถคดี เสด็จออกเวลาค่ำสำหรับพิพากษาการเมือง เช่นการทัพศึกเป็นต้น จึงถือว่าการเสด็จออกเวลาค่ำสำคัญกว่าเสด็จออกเวลาเช้า มาจนรัชชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชชกาลที่ ๔ ว่างการทัพศึก และมามีการเกี่ยวกับต่างประเทศซึ่งใช้การเขียนหนังสือเป็นพื้น เสด็จออกกลางคืนก็ไม่เป็นการสำคัญ

พระองค์ คนทั้งหลายเกรงว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะชิงราชสมบัติ เหมือนเช่นพระเจ้าปราสาททองในเรื่องพงศาวดารดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นยังมีเหตุร้ายเกิดเกี่ยวเนื่องมาแต่เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังประชวรถึง ๔ เรื่อง คือ เรื่องกงสุลอังกฤษตั้งวิวาทหาว่ารัฐบาลไทยไม่ประพฤติตามหนังสือสัญญา ถึงลดธง (ตัดทางพระราชไมตรี) และเรียกเรือรบเรือง ๓ ชาวตลาดตื่นด้วยเรื่องเกิด "อัฐ" (สำหรับซื้อของ) ปลอมแพร่หลายถึงกับจะปิดตลาดไม่ขายของเรื่อง ๓ เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมเรื่อง ๓ และจีนตั้วเฮีย (องยี่) จะกำเริบเรื่อง ๓ จะเล่าเรื่องเหล่านี้โดยสังเขป พอให้เห็นวิธีที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ระงับด้วยอุบายอย่างใด

เรื่องกงสุลอังกฤษลดธงนั้น ตัวกงสุลเยเนอราลอังกฤษชื่อน๊อกส์[๑] เวลานั้นไปยุโรปกลับมายังไม่ถึงกรุงเทพ ฯ ผู้รักษาการแทน

---

๑. ทอมัส ยอช น๊อกส์ (Thomas George Knox) เป็นเชื้อผู้ดีมีสกุลเดิมได้เป็นนายร้อยเอกทหารอังกฤษอยู่ในอินเดีย กล่าวกันว่าเพราะเล่นพะนันแข่งม้าสิ้นทรัพย์หมดตัว จึงลาออกจากตำแหน่งแล้วตามนายร้อยเอกอิมเปมาหางานทำในประเทศนี้แต่ต้นรัชชกาลที่ ๔ นายร้อยเอกอิมเปได้เป็นครูทหารวังหลวง ส่วนนายน๊อกส์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เป็นครูทหารวังหน้า ได้เข้ากองทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิทไปตีเมืองเชียงตุง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตามาก ถึงประทานผู้หญิงในวังหน้าคนหนึ่ง ชื่อปราง ให้เป็นภรรยา มีลูกด้วยกันหลายคน เมื่อรัฐบาลอังกฤษตั้งกงสุลประจำอยู่ในกรุงเทพ ฯ เห็นว่านายน๊อกส์รู้การเมืองและภาษาไทยทั้งเป็นเชื้อผู้ดี จึงชวนไปเป็นผู้ช่วยกงสุล แล้วได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นโดยลำดับจนได้เป็นกงสุลเยเนอราล เวลานั้นเป็นผู้คุ้นเคยชอบพอกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

ชื่อ อาลบาสเตอร ที่เป็นผู้ตั้งวิวาท เกิดเหตุด้วยพวกเจ้าภาษีฝิ่น ซึ่งขึ้นอยู่ในเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ไปจับฝิ่นเถื่อนที่โรงก๋วนพวกกงว อยู่ริมวัดสัมพันธวงศ์ เกิดต่อสู้กันไฟไหม้โรงก๋วน แล้วลุกลามไปไหม้ตึกที่พวกแขกในบังคับอังกฤษตั้งร้านขายของ ทรัพย์สินเสียไปเป็นอันมาก กงสุลอังกฤษหาว่าความเสียหายเกิดเพราะพวกเจ้าภาษีเผาโรงก๋วน จะให้ลงโทษและเรียกค่าเสียหายทดแทนให้พวกแขก ฝ่ายเจ้าภาษีฝิ่นแก้ว่าไฟไหม้เพราะพวกกงวจุดเผาโรงก๋วนเมื่อจะหนีออกทางหลังโรง เจ้าภาษีหาได้เผาโรงก๋วนไม่ กงสุลไม่เชื่อจะให้รัฐบาลตั้งข้าหลวงไต่สวนด้วยกันกับกงสุลตามข้อสัญญาว่าด้วยคนในบังคับ ๒ ฝ่ายวิวาทกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ยอม ว่ากรณีไม่ตรงกับข้อสัญญา เพราะเจ้าภาษีฝิ่นมิได้วิวาทกับแขกในบังคับอังกฤษ รับแต่จะให้เงินทดแทนพวกแขกเพียงเท่าทุนทรัพย์ที่ไฟไหม้ กงสุลไม่ยอม จึงเกิดวิวาทกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (รู้ว่านายน๊อกส์กับนายอาลบาสเตอรไม่ชอบกันในส่วนตัว) โต้แย้งถ่วงเวลาไว้จนนายน๊อกส์กลับมาถึงแล้วพูดจากันฉันมิตร ให้เห็นว่าที่เอากรณีเล็กน้อยเพียงเท่านั้นเป็นเหตุให้เกิดวิวาทฉะเพาะในเวลาบ้านเมืองกำลังฉุกเฉินด้วยเปลี่ยนรัชชกาลจะเสียประโยชน์ของรัฐบาลทั้ง ๒ ฝ่าย นายน๊อกส์เห็นชอบด้วยยอมถอนคดีนั้น ส่วนเรื่องลดธง นายอาลบาสเตอรชี้แจงว่าที่จริงนั้นเป็นด้วยเชือกชักธงขาด จึงมิได้ชักธงในวันที่เตรียมการต่อเชือก หาได้ลดธงในทางการเมืองไม่ แต่เมื่อแพ้

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ นายอาลบาสเตอร์ก็ลาออกจากตำแหน่ง[๑] กลับไปยุโรป ฝ่ายแม่ทัพเรืออังกฤษ ณ เมืองฮ่องกงได้รับหนังสือเรียกเรือรบ[๒] ยังไม่ทันทำอย่างไร ได้ข่าวว่าเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ในประเทศสยาม นายพลเรือเกปเปลจึงมาเอง พอทันช่วยงานบรมราชาภิเษก

เรื่องอัฐปลอมนั้น เดิมในประเทศนี้ใช้เงินตราพดด้วง ๓ ขนาด คือ บาท สลึง ($\frac{๑}{๔}$ ของบาท) และเฟื้อง ($\frac{๑}{๘}$ ของบาท) ราคาต่ำกว่านั้นลงมาใช้เบี้ย (หอยเก็บมาจากทะเลตั้งพิกัดราคา $\frac{๑}{๖๔๐๐}$ ของบาท) ถึงรัชชกาลที่ ๔ เมื่อทำหนังสือสัญญาค้าขายกับต่างประเทศแล้ว มีเรือกำปั่นเข้ามาซื้อสินค้าในกรุงเทพ ฯ มากขึ้น พวกชาวต่างประเทศเอาเงินเหรียญเม็กสิโคมาซื้อสินค้า ราษฎรไม่พอใจ พวกพ่อค้าจึงต้องเอาเงินเหรียญเม็กสิโคมาขอแลกเงินบาทที่พระคลังมหาสมบัติไปซื้อสินค้า จำนวนเงินที่มาขอแลกมากขึ้นทุกที จนโรงทำเงินที่พระคลังมหาสมบัติทำให้ไม่ทัน เพราะเงินพดด้วง "ทำด้วยมือ" ทำทั้งกลางวันกลางคืนก็ได้เพียงวันละ ๒,๔๐๐ บาทเป็นอย่างมาก

---

๑. เฮนรีอาลบาสเตอร (Henry Alabaster) เป็นนักเรียนมีความรู้มาก ภายหลังกลับมารับราชการไทยได้ทำคุณให้แก่ประเทศนี้หลายอย่าง ดังจะปรากฏในเรื่องต่อไปข้างหน้า รับราชการอยู่จนถึงแก่กรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้สร้างอนุสรณ์ ณ ที่ฝังศพ ยังปรากฏอยู่ที่ป่าช้าโปรเตสตันต์จนบัดนี้ นายอาลบาสเตอรเป็นต้นสกุล เศวตศิลา

๒. สมัยประเทศสยามยังไม่มีโทรเลข ต้องเขียนหนังสือส่งไปตีโทรเลขที่สิงคโปร์

จึงเป็นเหตุให้เกิดผิดเคืองในการค้าขายด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้สั่งเครื่องจักรมาตั้งโรงกระษาปณ์เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ ทำเงินตราเปลี่ยนรูปเป็นเงิน (เหรียญ) แบน คงพิกัดบาทสึ่งและเฟื้องตามราคาเดิม ต่ำกว่านั้นลงมาให้เลิกการใช้เบี้ยเปลี่ยนเป็นเหรียญทองแดง ๒ อย่าง เรียกว่า "ซีก" (หมายความว่าครึ่งเงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๑๖}$ ของบาท) อย่าง ๓ "เสี้ยว" (หมายความว่าส่วนสี่ของเงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๓๒}$ ของบาท) อย่าง ๓ ถัดนั้นลงมาให้ทำเหรียญดีบุกขึ้น ๒ อย่าง เรียกว่า "อัฐ" (หมายความว่าส่วนแปดของเงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๖๔}$ ของบาท) อย่าง ๓ เรียกว่า "โสฬศ" (หมายความว่าส่วนสิบหกของเงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๑๒๘}$ ของบาท) อย่าง ๓ แต่ดีบุกเป็นของอ่อนหล่อง่ายและหาได้ง่ายในประเทศนี้ จึงมีผู้ทำอัฐและโสฬศปลอมขึ้นในกรุงเทพ ฯ ครั้นตรวจตราจับกุมกันกวดขันก็ย้ายลงไปทำตามหัวเมืองมะลายูแล้วลอบส่งเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพ ฯ จนอัฐปลอมมีแพร่หลายในท้องตลาด ราษฎรไม่รู้ว่าไหนเป็นของจริงไหนเป็นของปลอมพากันรังเกียจไม่อยากรับอัฐและโสฬศ แต่จะไม่รับก็เกรงรัฐบาลจะเอาผิด จึงตื่นกันถึงกับคิดจะปิดร้านไม่ขายของพ้องในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชชกาลเรื่องนี้จะได้ปรึกษาหารือกันในรัฐบาลประการใดไม่ทราบ แต่ตกลงจะแก้ไขด้วยลดราคาทั้งเหรียญทองแดงและเหรียญดีบุกลงทันที พอ

เปลี่ยนรัชชกาลได้ ๓๓ วัน ก็ออกประกาศอนุญาตให้ราษฎรเอาเหรียญทองแดงและดีบุกของรัฐบาลมาแลกเอาเงิน จะยอมให้เต็มราคาเดิมเพียง ๑๕ วัน ต่อไปนั้นให้ลดพิกัดราคาเหรียญทองแดงซีกลงเป็นอันละอัฐ ๓ ($\frac{๑}{๖๔}$ ของบาท) ลดราคาเหรียญทองแดงเสี้ยวลงเป็นอันละโสฬศ ลดราคาเหรียญอัฐดีบุกลงเป็นอันละ ๓๐ เบี้ย ($\frac{๑}{๖๔๐}$ ของบาท) และลดราคาเหรียญโสฬศลงไปเป็นอันละ ๕ เบี้ย แล้วทำเหรียญดีบุกตรารัชชกาลที่ ๕ ขนาดเท่าเหรียญอัฐของเดิม ความตื่นเต้นกันด้วยเรื่องอัฐปลอมก็สงบไป แต่ความลำบากเรื่องเครื่องแลกในการซื้อขายยังมามีขึ้นอีก ด้วยต่อมาไม่ช้านักราคาเนื้อทองแดงและดีบุกสูงขึ้นกว่าราคาที่กำหนดให้ใช้เป็นเครื่องแลก ก็มีผู้รวบรวมเหรียญทองแดงและดีบุกส่งไปหลอมขายในประเทศอื่นเสียโดยมาก จนเกิดอัตคัดเครื่องแลกไม่พอใช้ในการซื้อขายในท้องตลาด ราษฎรจึงหันไปใช้บัถวยที่นายอากรบ่อนเบี้ยส่งมาจากเมืองจีน สำหรับใช้เป็นคะแนนราคาต่าง ๆ ในการเล่นเบี้ยเอาเป็นเครื่องแลกในการซื้อขาย พวกจีนได้กำไรก็สั่งเข้ามาจำหน่ายให้ราษฎรใช้กันแพร่หลาย จนเมื่อรัฐบาลสั่งให้ทำเหรียญทองแดง ซีกเสี้ยว อัฐ และโสฬศ มาจากยุโรปและประกาศให้ใช้ตั้งแต่ปีจอ พ.ศ. ๒๔๓๗ เรื่องเครื่องแลกในการซื้อขายจึงเรียบร้อยแต่นั้นมา

เรื่องเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมนั้น ดูเหมือนเป็นนิสสัยของคนพาลในประเทศนี้แต่ไรมา ถ้าเข้าใจว่าพนักงานปกครองอ่อนเมื่อใดก็

กำเริบ พอเปลี่ยนรัชชกาลในไม่ช้าก็มีโจร ๕ คนบังอาจขึ้นปล้นกุฏิพระในวัดพระเชตุพน ฯ ฆ่าพระธรรมเจดีย์ (อุ่น) ตาย ต่อมามีผู้ร้ายฆ่ากัปตันสมิทนำร่องอังกฤษตายในกรุงเทพ ฯ อีกเรื่อง ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้สืบจับโดยกวดขัน จับได้ตัวมาประหารชีวิตภายใน ๑๕ วันทั้ง ๒ ราย โจรผู้ร้ายที่ในกรุงเทพ ฯ ก็สงบลงแต่ไปเกิดชุกชุมทางหัวเมืองมณฑลอยุธยา ด้วยเป็นโจรมีพวกมาก ทั้งที่ช่วยปล้นสะดมและช่วยแก้ไขในโรงศาล จนราษฎรพากันเกรงกลัวไม่กล้าร้องฟ้องหรือแม้แต่จะรับเบิกความเป็นพะยานที่ในศาล พวกผู้ร้ายก็กำเริบได้ใจเที่ยวปล้นสะดมหนักขึ้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์รู้เค้าไม่ไว้ใจพวกเจ้าเมืองกรมการ เลือกหาข้าราชการที่ท่านไว้วางใจให้เป็นข้าหลวงแยกย้ายกันไปเที่ยวสืบจับโดยลับหลายทาง เล่ากันว่าข้าหลวงคนหนึ่งไปเห็นเรือแหวดเก๋งแจวส่วนทางลงมาลำหนึ่งสำคัญว่าเป็นเรือเพื่อนข้าหลวงที่ขึ้นไปสืบจับผู้ร้ายด้วยกัน เปนเรือเข้าไปหมายจะไต่ถามข้อราชการ เมื่อเข้าไปใกล้เห็นผู้หญิงคนหนึ่งเปิดม่านเก๋งเรือแหวดลำนั้นกวักมือเรียกและชี้มือไปในเก๋ง ก็รีบไปขึ้นเรือแหวดจับได้ตัว "อ้ายอ่วม (ชาวบ้าน) อกโรย" หัวหน้าผู้ร้ายตัวสำคัญคนหนึ่งซึ่งกำลังนอนหลับอยู่ ด้วยผู้หญิงคนนั้นถูกอ้ายอ่วมฉุดเอามาข่มขืนใจให้เป็นเมีย ได้ช่องจึงบอกให้ข้าหลวงจับ มีข้าหลวงอีกสายหนึ่งจับได้อ้ายโพหัวหน้าสำคัญอีกคนหนึ่งที่ตำบลบ้านสาย แต่นั้นพวกราษฎรเชื่ออำนาจรัฐบาลก็กลับเป็นใจช่วยสืบ

จับโจรกับพรรคพวกได้อีกเป็นอันมาก พอจับหัวหน้าโจรได้ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ขึ้นไปยังพระนครศรีอยุธยาพร้อมด้วยผู้พิพากษาตุลาการ ไปตั้งศาลรับสั่งชำระพิพากษาในทันที พวกหัวหน้าโจรที่ต้องโทษถึงประหารชีวิตนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้ประหารชีวิตด้วยเอาขวานตัดตัวให้ขาดเป็น ๒ ท่อนที่หน้าพะเนียดคล้องช้างแห่ง ๑ ให้ผ่าอกที่วัดชีตาเห็น (บ้านผักไห่) อีกแห่ง ๑ ป่าวร้องให้คนมาดูโดยหวังจะให้คนพาลสยดสยอง เรื่องนี้แม้ใครจะติเตียนว่าลงอาชญาอย่างทารุณก็ต้องยอมว่าได้ผลตามท่านหวัง ด้วยโจรผู้ร้ายตามหัวเมืองเงียบสงัดลงในทันใด

เรื่องพวกจีนตั้วเฮ่ย (หรือที่เรียกกันในสมัยนี้ว่า "อั้งยี่") นั้น[๑] กลับมีขึ้นในรัชชกาลที่ ๔ ด้วยการค้าขายเจริญ มีเรือกำปั่นบรรทุกสินค้าเข้าออกมากขึ้น ทั้งมีโรงจักรสำหรับสีข้าวและเลื่อยไม้ตั้งขึ้นในกรุงเทพ ฯ หลายแห่ง ต้องใช้คนเป็นแรงงานมากขึ้น ไทยไม่ชอบรับจ้างเป็นกรรมกร พวกพ่อค้าต้องเที่ยวหาจ้างจีน จึงมีจีนชั้นคฤหบดีทั้งทุนรอนคิดอ่านเรียกจีนเถ้าจากเมืองจีนมารับจ้างเป็นแรงงานอยู่ในความควบคุมของตนเกิดขึ้นหลายราย พวก "เถ้าแก่" ที่หากินในการเลี้ยง "กุลี" นั้น โดยปกติทำการค้าขายหรือเข้ารับทำภาษีอากรด้วย มักฝากตัวอยู่ในเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่โดย

---

๑. เรื่องอั้งยี่ในประเทศสยาม มีอธิบายโดยพิสดารอยู่ในเรื่อง "นิทานโบราณคดี" นิทานที่ ๑๕ ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่

มาก แต่เมื่อจีนกุลีมีจำนวนมากขึ้นจนต้องแย่งงานกันทำ และเกิดเบียดเบียฬกันด้วยเหตุนั้น จึงเอาวิธีสมาคมลับในเมืองจีนเรียกว่า "อั้งยี่" มาตั้ง พวกร่วมน้ำสบถสำหรับช่วยกันและกันมีขึ้นเป็นหลายคณะ ฝ่ายพวกเถ้าแก่เกรงจะบังคับบัญชาพวกกุลีของตนไม่ได้ดังแต่ก่อน ที่เข้ารับเป็นตัวหัวหน้าอั้งยี่เสียเองก็มี ที่อุดหนุนพวกอั้งยี่เอาเป็นกำลังแย่งค้าขายก็มี พวกอั้งยี่จึงกำเริบขึ้นถึงปล้นราษฎรทางเมืองนครปฐม แม้จับตัวได้ก็หวาดหวั่นกันว่าพวกจีนอั้งยี่จะกำเริบขึ้นในกรุงเทพ ฯ ในเวลาเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้สืบจับตัวหัวหน้าได้พวกเถ้าแก่ที่เป็นคนฝากตัวอยู่กับท่านเป็นหัวหน้าอั้งยี่หลายคน ต่างสารภาพยอมรับผิดขอพระราชทานโทษ จึงพิพากษาเพียงให้กระทำสัตย์สาบานและให้สัญญาว่าจะไม่ประพฤติร้ายเป็นเสี้ยนหนามแผ่นดินแล้วปล่อยตัวไป แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังไม่วางใจ คิดอ่านให้มีการฝึกซ้อมทหารบกที่ท้องสนามชัย เชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทอดพระเนตรณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์เนือง ๆ บางวันให้ยิงปืนติดดินทั้งปืนใหญ่ปืนน้อยทำนองประลองยุทธ บางวันก็ผูกหุ่นเป็นตัวข้าศึกแล้วเอาช้างรบเข้าไล่แทงเป็นการเอิกเกริกขู่ให้พวกจีนเกรงกลัว แต่นั้นพวกอั้งยี่ก็สงบมาชานาน[๑]

---

๑. บางทีท่านจะให้คนพวกนั้นชี้ตัวและเที่ยวชักชวนพวกหัวหน้าคนอื่นให้มาสู่แก่โทษ แต่มีเสียงติเตียนกันว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นแก่คนใช้จึงไม่เอาโทษอั้งยี่อย่างแรง แต่เมื่อมาคิดว่าพวกอั้งยี่ยังมิได้ก่อการร้ายในกรุงเทพ ฯ และการที่รัฐบาลกระทำมีผลให้อั้งยี่สงบไปได้ในคราวนั้น ดูก็ไม่ควรติเตียน

พิเคราะห์รัฏฐาภิปาลโนบายในเวลาเมื่อมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ดูพยายามดำเนินตามทางพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหลัก แต่มีความลำบากเป็นของสำคัญอย่าง ๑ ด้วยเมื่อรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ทรงพระราชดำริ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้กระทำการให้สำเร็จดังพระราชดำริ เปรียบเหมือนแม่ทัพกับเสนาธิการ ครั้นสิ้นรัชชกาลที่ ๔ หน้าที่ทั้ง ๒ อย่างนั้นมาตกอยู่กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แต่คนเดียว ท่านเห็นจะรู้สึกลำบากใจในข้อนี้มาแต่แรก จึงได้ขอให้สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์เป็นผู้สำเร็จราชการในราชสำนัก เพื่อจะปลดเปลื้องภาระให้พ้นตัวท่านไปส่วนหนึ่ง แต่การที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งตัวท่านเองไม่มีความรู้เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะหาผู้ใดเป็นที่ปรึกษาหารือก็ไม่มีตัว ท่านจึงแก้ไขหาความรู้ด้วยอุบายคบหาสมาคมกับฝรั่งให้สนิทสนมยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็ฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ เวลานั้น ในเหล่าที่เข้ารับราชการอยู่กับไทยมีแต่ชั้นที่เป็นครูสอนหนังสือหรือหัดทหารและเป็นแต่คนเดินเรือหรือเป็นล่าม จะหาผู้ที่ชำนาญการเมืองหามีไม่ ฝรั่งพวกอื่นก็มีแต่คนค้าขายกับมิชชันนารีที่มาสอนศาสนา แม้กงสุลของรัฐบาลต่างประเทศก็เป็นพ่อค้าแทบทั้งนั้น มีกงสุลเป็นข้าราชการแต่อังกฤษฝรั่งเศสและอเมริกัน แต่ในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชชกาล ตัวกงสุลฝรั่งเศสว่างอยู่ กงสุลอเมริกันเป็นนายพล (เมื่อ

ครั้งอเมริกันรบกันเอง) ชื่อปาตริช ก็มิใคร่ขวนขวายในการเมือง ด้วยกิจธุระของอเมริกันมีน้อย มีคนสำคัญแต่นายน๊อกส์กงสุลเยเนอราลอังกฤษคนเดียว ด้วยเป็นผู้แทนมหาประเทศที่มีอำนาจในอาเซียยิ่งกว่าชาติอื่นอย่าง ๑ เป็นหัวหน้าผู้แทนต่างประเทศที่ในกรุงเทพ ฯ ด้วยมียศสูงกว่าเพื่อนอย่าง ๑ ประกอบกับวุฒิในส่วนตัวที่เป็นผู้ดีได้ศึกษาวิชาชั้นสูงและมาเรียนรู้ภาษาไทย ทั้งได้เคยสมาคมกับไทยที่เป็นคนชั้นสูงมาแต่ก่อน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงทำทางไมตรีให้มีกับนายน๊อกส์สนิทสนม คล้ายกับเป็นที่ปรึกษาของท่านในสมัยนั้น ดูเหมือนจะได้ช่วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มากตลอดเวลาที่เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่เมื่อบรมราชาภิเษกคราวหลังแล้ว นายน๊อกส์นำผู้แทนต่างประเทศให้ถือว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงว่าราชการบ้านเมืองเอง พ้นอำนาจหน้าที่ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เล่ากันว่านายน๊อกส์เริ่มใช้คำเรียกท่านว่า (Ex-Regent) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินที่ออกจากตำแหน่งแล้วก่อนผู้อื่น จึงห่างกันแต่นั้นมา.

ตอนที่ ๔
เรื่องเริ่มรัชชกาลที่ ๕

พ.ศ. ๒๔๓๒-๒๔๓๓

ได้กล่าวมาในตอนก่อน ว่าเมื่อทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคต แล้วในปีแรกฉันจำอะไรมิใคร่ได้ เมื่อจะแต่งหนังสือนี้จึงเอาจดหมายเหตุเก่ามาตรวจดู เห็นข้อราชการในตอนปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๒ ซึ่งฉันนึกว่าจำได้เป็นอย่างเงา ๆ แต่มาเข้าใจชัดเจนต่อเมื่อเป็นผู้ใหญ่มีอยู่หลายเรื่อง จะนำมาเล่าเริ่มต้นในตอนนี้

พิเคราะห์ดูเหมือนในระหว่างเวลาที่ยังไม่ได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพ หรือถ้าว่าอย่างพูดกันในปัจจุบันนี้ คือในเวลายังไว้ทุกข์อยู่นั้น รัฐบาลมุ่งหมายเพียงแต่จะระงับเหตุร้ายที่เกิดขึ้นดังพรรณนามาในตอนก่อน กับจะรักษาการต่าง ๆ ให้เรียบร้อยอยู่อย่างเดิมเป็นสำคัญ ยังไม่คิดจัดอะไรใหม่นอกจากที่จำเป็น หรือทำแต่ตามประเพณีบ้านเมืองที่มีแบบแผนมาแต่ก่อน เพราะฉะนั้นการที่จัดขึ้นใหม่ในปีมะเส็ง จึงปรากฏว่าจัดบำรุงทหารบกทหารเรือก่อนอย่างอื่น ด้วยมีความจำเป็นจะต้องเตรียมกำลังสำหรับปราบปรามพวกจีนตั้วเฮีย (หรือองยี่) ทำกำเริบขึ้นดังกล่าวมาในตอนก่อน ก็ในหนังสือที่แต่งนี้จะมีที่กล่าวถึงทหารต่อไปข้างหน้าอีกหลายแห่ง ฉันได้เคยตรวจค้นเรื่องตำนานทหารไทยอยู่บ้าง เห็นว่าน่าจะเล่าต้นเรื่องของ

ทหารไทยที่หัดตามแบบฝรั่ง หรือที่เรียกกันว่า "ทหารอย่างยุโรป" แทรกลงตรงนี้เสียก่อน เมื่ออ่านถึงเรื่องทหารต่อไปข้างหน้าจะได้เข้าใจง่ายขึ้น

ทหารไทยที่หัดตามแบบฝรั่ง ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าแรกมีขึ้นในรัชชกาลสมเด็จพระนารายน์มหาราช โปรด ฯ ให้นายทหารฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อว่า เชวาเลีย เดอ ฟอร์แบง เป็นครูผู้ฝึกหัด แต่พอสิ้นรัชชกาลนั้นแล้วก็เลิกมิได้มีต่อมาอีก จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชชกาลที่ ๒ เมื่อรัฐบาลอังกฤษในอินเดียแต่งให้ ครอเฟิด เป็นทูตเข้ามา มีทหารแขกอินเดียที่อังกฤษจัดขึ้นเรียกว่า "ซีปอย" (Sepoy) ประจำเรือรบมาด้วย เป็นเหตุให้ไทยได้เห็นทหารหัดอย่างฝรั่งเป็นครั้งแรกในกรุงเทพ ฯ นี้ เมื่อทูตอังกฤษกลับไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรด ฯ ให้จัดทหารอย่างฝรั่งขึ้นพวก ๑ ไทยเรียกกันว่า "ทหารซีปาย" (มีรูปภาพปรากฏอยู่ในหนังสือที่ฝรั่งแต่งเรื่องหนึ่ง) แต่จะมีจำนวนคนเท่าใด ให้มีหน้าที่อย่างไร และใครเป็นครูฝึกหัด สืบไม่ได้ความ ฉันสันนิษฐานตามเค้าเงื่อนเห็นว่าจะเป็นพวกกรมรักษาพระองค์และมีหน้าที่รักษาพระราชฐาน ชื่อทหารซีปายกับแบบเครื่องแต่งตัวจึงยังมีสืบต่อมาถึงรัชชกาลที่ ๓ เมื่อแต่งป้อมปากน้ำเตรียมต่อสู้ข้าศึกปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุน

อิศเรศรังสรรค์ ทรงหัดพวกญวนเข้ารีตที่อพยพเข้ามาสามิภักดิ์เป็นทหารปืนใหญ่สำหรับประจำป้อม และมีตำราปืนใหญ่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้แปลจากภาษาอังกฤษปรากฏอยู่ แต่จะฝึกหัดจัดระเบียบการบังคับบัญชาทหารปืนใหญ่พวกนั้นอย่างไร สืบไม่ได้ความ ถึงรัชชกาลที่ ๔ ในปีกุนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์นั้น มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษคน ๑ ชื่อ อิมเป (Impey) ไม่สมัครอยู่ในอินเดีย เข้ามาขอรับราชการในประเทศสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้รับไว้เป็นครู แล้วดำรัสสั่งให้เกณฑ์ไพร่หลวงส่งไปฝึกหัดจัดเป็นทหารราบขึ้นกรม ๑ เรียกว่า "ทหารหน้า" ต่อมาไม่ช้ามีนายร้อยเอกทหารอังกฤษตามมาจากอินเดียอีกคน ๑ ชื่อ น็อกส์ (Knox ซึ่งภายหลังได้เป็นกงสุลเยเนอราลอังกฤษ) มาขอสมัครรับราชการเหมือนอย่างนายร้อยเอกอิมเป ในเวลานั้นครูทหารวังหลวงมีแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงรับนายร้อยเอกน็อกส์ไว้เป็นครูหัดคนพวกที่ได้ทรงบังคับบัญชามาแต่ในรัชชกาลที่ ๓ จัดเป็นทหารขึ้นทางวังหน้า ทหารไทยจึงได้ฝึกหัดจัดการบังคับบัญชาตามแบบทหารฝรั่งแต่นั้นมา ใช้แบบอังกฤษหมดทุกอย่าง แม้จนคำบอกทหารและชื่อตำแหน่งนายทหารก็ใช้ภาษาอังกฤษ ต่อมาเมื่อมีแตรวงขึ้น ก็เอาเพลงอังกฤษ God save the Queen มาใช้เป็นเพลงคำนับรับเสด็จ และเครื่องแต่งตัวก็เลียนแบบทหารอังกฤษ ครั้น

ถึงปลายรัชชกาลที่ ๔ ครูอังกฤษไม่มีตัว ได้ทหารฝรั่งเศสคน ๓ ชื่อ ลามาช Lamache มาเป็นครู ได้เป็นที่หลวงอุปเทศทวยหาญ มาแก้วชผักหัดและคำบอกทหารเป็นภาษาฝรั่งเศส แต่ยังไม่ทันเปลี่ยนไปได้เท่าใดก็สิ้นรัชชกาลที่ ๔ ถึงรัชชกาลที่ ๕ ก็ให้เลิกครูฝรั่งเศส และให้นายทหารไทยที่เป็นศิษย์ของนายร้อยเอกอิมเปเป็นครูกลับฝึกหัดอย่างอังกฤษต่อมา ในครูพวกนี้ฉันทันรู้จักตัวได้เป็นขุนนาง ๔ คน ชื่อครูเชิงเลิง เป็นที่ขุนเจนกระบวรหัด ได้เป็นครูทหารมรีนคน ๑ ชื่อครูกรอบ เป็นที่ขุนจัดกระบวรพล ได้เป็นครูทหารรักษาพระองค์คน ๑ ชื่อครูเล็ก เป็นที่ขุนรัตรณยุทธ ได้เป็นครูทหารมหาดเล็ก (และเป็นครูของตัวฉันด้วย) คน ๑ ชื่อครูวงศ์ เป็นที่ขุนรุดรณชัย คงเป็นครูทหารหน้าคน ๑ เมื่อรัชชกาลที่ ๔ เห็นจะมีจำนวนทหารเข้าเวรอยู่ประจำการราวสัก ๒๐๐ คน ทรงตั้งข้าหลวงเดิมซึ่งไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นผู้บังคับการ ในชั้นเดิมจะเป็นใครฉันไม่ทราบ ทราบแต่ว่าเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เมื่อยังเป็นที่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ เป็นผู้บังคับการอยู่ก่อน แล้วโปรด ฯ ให้คุณตาของฉันเป็นผู้บังคับการต่อมาจนสิ้นรัชชกาล ถึงรัชชกาลที่ ๕ โปรด ฯ ให้พระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ อมรานนท์) ปลัดกรมข้าหลวงเดิม เมื่อยังเป็นที่พระอินทรเทพแล้วเลื่อนเป็นพระยามหามนตรีเป็นผู้บังคับการทหารหน้า ดูเหมือนพวกรักษาพระองค์ (ที่สืบเนื่องมาแต่ทหารซีปายแต่ก่อน) ก็จะจัดให้เป็น

ทหารอย่างยุโรปเหมือนทหารหน้าในตอนต้นรัชชกาลที่ ๕ ทีกล่าวนี้

ส่วนทหารเรือนั้น ปรากฏในหนังสือเก่าว่าถือกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาว่าไทยเป็นเชื้อชาวดอน อุปนิสสัยไม่ชอบทางทะเล คนเดินเรือทะเลของหลวงแม้ในสมัยนั้นจึงใช้แต่คนเชื้อสายพวกแขกจามและแขกมะลายูเป็นพื้น ถ้าเป็นเรือค้ามักใช้จีน ในเวลาทำศึกสงครามก็เป็นแต่รับทหารไทยไปในเรือนั้น เลยเป็นประเพณีเช่นนั้นมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อก่อนรัชชกาลที่ ๔ ยังมีเรือทะเลของหลวงทั้งสำหรับลาดตระเวนและค้าขาย เดิมเรือค้าขายใช้เรือสำเภาจีน เรือลาดตระเวนใช้กำปั่น (อย่างเดียวกับที่พวกแขกมะลายูใช้) มาถึงรัชชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก อุตส่าห์เรียนวิชาต่อเรือกำปั่นต่อพวกฝรั่งด้วยใจรัก จนสามารถต่อเรือกำปั่นใบอย่างฝรั่งถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่นั้นเรือรบของหลวงสำหรับลาดตระเวนก็เปลี่ยนเป็นเรือกำปั่นใบอย่างฝรั่ง และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ได้อำนวยการต่อเรือกำปั่นของหลวงสืบมา พอถึงรัชชกาลที่ ๔ ก็เริ่มเปลี่ยนเป็นกำปั่นไฟ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นที่สมุหพระกลาโหม ก็ได้อำนวยการต่อเรือกำปั่นและบังคับบัญชาเรือไฟของหลวง จัดขึ้นเป็นกรม ๑ เรียกว่า "กรมอรสุมพล" เป็นต้นของกรมทหารเรือไทย เรือกำปั่นไฟชั้นแรกต่อขึ้นเป็นเรือจักรข้างสำหรับบรรทุกคนเป็นพื้น และคงใช้พวกจามเป็นพนักงานเดินเรือต่อมา

แต่พวกต้นกลเป็นไทยทั้งนั้น มาจนตอนปลายรัชชกาลที่ ๔ จึงเริ่มต่อเรือจักรท้ายรายปืนใหญ่เป็นเรือรบอย่างฝรั่ง แรกต่อเป็นเรือปืน (Gunboat) ๒ ลำ ชื่อสงครามครรชิต ลำ ๑ ศักดิ์สิทธาวุธ ลำ ๑ แล้วต่อเรือขนาดใหญ่ขึ้นเป็นอย่างคอเวต (Corvette) อีกลำ ๑ สำเร็จเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๐ ชื่อว่า เรือสยามูประสดัมภ์ เมื่อมีเรือรบอย่างฝรั่งขึ้นจึงเกณฑ์พวกมอญไพร่หลวงหัดเป็นทหารมรีนสำหรับเรือรบตั้งขึ้นอีกกรม ๑ แต่กัปตันและต้นหนเรือรบยังต้องหาฝรั่งต่างประเทศมาใช้อยู่อีกนาน ทางฝ่ายวังหน้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงต่อเรือไฟและหัดทหารเรือวังหน้าบ้างเหมือนกัน มีเรือรบวังหน้าต่อ ๒ ลำ ชื่อ อาสาวดีรส ลำ ๑ ชื่อ ยงยศอโยธยา ลำ ๑ เรื่องต้นของทหารอย่างยุโรปเป็นดังแสดงมา

นอกจากบำรุงทหาร การที่จัดสร้างในปีมะเส็งเมื่อเริ่มรัชชกาลที่ ๕ มีสร้างวัดราชบพิธ ฯ อย่าง ๑ สร้างพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์อย่าง ๑ สร้างพระที่นั่งใหม่ (หมู่พระที่นั่งจักรีปัจจุบัน) อย่าง ๑ กับตั้งระเบียบเครื่องราชอิสสริยาภรณ์อย่าง ๑ ด้วยเหตุต่างกันดังอธิบายต่อไปนี้

เรื่องสร้างวัดราชบพิธ ฯ นั้น ตามประเพณีโบราณเมื่อผู้ใดสามารถตั้งวงศ์สกุลของตนได้ แม้เป็นแต่ชั้นคฤหบดีก็ย่อมสร้างวัดสำหรับสกุลขึ้นเป็นที่บำเพ็ญการกุศล และบรรจุอัฏฐิธาตุของสมาชิกในวงศ์สกุล จึงมีวัดที่ในเมืองสุโขทัยและในพระนครศรีอยุธยา

มากมายด้วยประเพณีทั้งนี้ และเป็นคติถือกันมาว่าเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์แล้วต้องสร้างวัดประจำรัชชกาลทุกพระองค์ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ วัดพระเชตุพน ฯ เป็นวัดประจำรัชชกาลที่ ๑ วัดอรุณ ฯ เป็นวัดประจำรัชชกาลที่ ๒ วัดราชโอรส ฯ เป็นวัดประจำรัชชกาลที่ ๓ และวัดราชประดิษฐ์ ฯ เป็นวัดประจำรัชชกาลที่ ๔ ถึงรัชชกาลที่ ๕ จึงให้สร้างวัดราชบพิธ ฯ ขึ้นเป็นวัดประจำรัชชกาล ก่อฤกษ์ในปีมะเส็ง แต่ฉันจำไม่ได้ เห็นจะเป็นด้วยไม่ได้ไปตามเสด็จมาจำได้แต่เมื่อแห่พระนิรันตรายไปวัดราชบพิธ ฯ เมื่อปีมะเมีย เพราะเป็นแห่ใหญ่มีกระบวนแปลก ๆ สนุกน่าดูมาก

เรื่องสร้างพระบรมรูปพระเจ้าอยู่หัว ๔ พระองค์นั้น ก็เริ่มขึ้นหุ่นมาแต่ปีมะเส็ง การสร้างพระบรมรูปไม่เคยมีประเพณีมาแต่ก่อน แต่โบราณรูปที่สร้างเป็นเจดีย์วัตถุสำหรับสักการบูชาสร้างแต่พระพุทธรูปและเทวรูป หรือรูปพระสงฆ์ซึ่งมีผู้นับถือมาก แม้จะสร้างพระรูปเป็นอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินก็สร้างเป็นพระพุทธรูป ดังเช่นพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่อยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรือมิฉะนั้นก็สร้างเป็นรูปพระอิศวรหรือพระนารายน์ ยังมีอยู่ในเมืองเขมรหลายองค์ ที่จะสร้างพระรูปพระเจ้าแผ่นดินเป็นรูปมนุษย์แต่โบราณหาทำไม่ อะไรเป็นเหตุให้ทิ้งตำราเดิม เวลาแต่งหนังสือนี้หมดตัวผู้รู้เสียแล้ว นึกเสียดายที่ไม่ได้กราบทูลถามพระบาทสมเด็จ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เมื่อยังมีโอกาสที่จะรู้ได้ จึงได้แต่สันนิษฐานตามเค้าเงื่อนที่มีอยู่ คือเมื่อในรัชชกาลที่ ๔ ได้พระรูปพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศเข้ามาหลายองค์ เป็นพระรูปหล่อเช่นที่เอมเปอเรอนะโปเลียนที่ ๓ กับพระมเหสีถวายมาเป็นบรรณาการบ้าง เป็นพระรูปปั้นระบายสีเช่นที่ยังรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานบ้าง ความนิยมคงจะเริ่มเกิดขึ้นในสมัยนั้น จึงมีผู้ส่งพระบรมรูปฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (องค์ที่ทรงพระมาลาสักอด) ไปให้ทำเป็นรูปหล่อที่ในยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖[๑] ช่างปั้นฝรั่งเศสเป็นผู้ปั้น ได้เห็นแต่ฉายาลักษณ์จึงคิดประดิษฐ์พระรูปโฉมตามคาดคะเน แล้วหล่อด้วยปูนปลาสเตอร์ขนาดสูงราวครึ่งเมตร ส่งเข้ามาถวายทอดพระเนตรก่อน[๒] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นพระบรมรูปที่ฝรั่งทำผิดเพี้ยนพระลักษณะมากนัก จึงให้บอกเลิกแล้วดำรัสสั่งให้ช่างไทย (จะเป็นใครสืบไม่ได้ความ แต่เป็นช่างปั้นฝีมือเยี่ยมอยู่ในเวลานั้น) ปั้นพระบรมรูปขึ้นใหม่อีกองค์ ๑ ให้ทำเป็นอย่างพระบรมรูประบายสีขนาดเท่าพระองค์[๓] แต่การปั้นยังไม่ทันแล้วก็สิ้นรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ

---

๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ส่งไปก็เป็นได้

๒. พระบรมรูปตัวอย่างที่ว่านี้ เดี๋ยวนี้อยู่ในหอสุราลัยพิมาน

๓. พระบรมรูปองค์ที่ว่านี้ เดี๋ยวนี้ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งเวไชยันต์วิเชียรปราสาทที่เมืองเพ็ชรบุรี

ให้ทำต่อมาจนสำเร็จ เมื่อมีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเช่นนั้นแล้ว จึงทรงพระราชดำริว่าควรจะสร้างพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์เป็นพระรูปหล่อขนาดเท่าพระองค์ขึ้นไว้เป็นที่สักการบูชาเฉลิมพระเกียรติ ฝ่ายท่านผู้ใหญ่ในราชการแผ่นดินก็เห็นชอบด้วย เพราะมีแบบแผนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบุรพการีมหาราชเป็นเยี่ยงอย่าง และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มสร้างเป็นรูปมนุษย์มาแล้ว สันนิษฐานว่ามูลเหตุที่สร้างพระบรมรูป ๔ พระองค์เห็นจะเป็นเช่นว่ามา การสร้างพระบรมรูป ๔ พระองค์นั้นโปรดฯ ให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ อธิบดีกรมช่างสิบหมู่ และเป็นช่างอย่างดีในพระองค์เองด้วย เป็นผู้อำนวยการ เมื่อปั้นหุ่นนั้นรู้พระลักษณะได้แน่แต่ขนาดพระองค์ว่าสูงเท่าใด เพราะมีพระพุทธรูปฉลองพระองค์อยู่เป็นหลัก แต่ส่วนพระรูปโฉมนั้นนอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระบรมรูปปั้นอยู่แล้ว ต้องอาศัยไต่ถามผู้ที่ได้เคยเห็นพระองค์ให้บอกพระลักษณะและคอยติให้ช่างแก้ไขไปแต่แรกจนแล้ว ก็ในเวลานั้นผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีอยู่มาก แต่ผู้เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หาได้แต่ ๔ คน คือ พระองค์เจ้าหญิงปุก พระ

ราชธิดาในรัชชกาลที่ ๒ พระองค์ ๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังองค์ ๑ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) คน ๑ กับเจ้าพระยาธรรมา ฯ (ดมั่ง สนธิรัตน) คน ๑ ปั้นพระบรมรูปสำเร็จได้หล่อเมื่อเดือนอ้าย ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ แล้วโปรด ฯ ให้ประดิษฐานไว้ที่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในชั้นแรก

เรื่องสร้างพระที่นั่งใหม่นั้น มูลเหตุเกิดด้วยเมื่อปีมะเส็ง มีราชทูตต่างประเทศเชิญพระราชสาส์นซึ่งพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศแสดงความอาลัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และถวายพระพรแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้ามาหลายราย ก็การรับราชทูตและพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินในยุโรปในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้เพิ่งเริ่มมีขึ้นตั้งแต่ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีในรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงค้นเอาแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายน์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศส มาใช้เป็นตำราตั้งแต่ครั้งรับ เซอร์ จอน เบาริง ราชทูตอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นต้นมา คือให้จัดเรือกระบวนลงไปรับพระราชสาส์นและราชทูตจากที่สำนักแห่มาขึ้นที่ท่าพระแล้วมีกระบวนแห่ทางบกเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง พระราชสาส์นตอบก็แห่ไปส่งยังสำนักทูตหรือสถานกงสุลเช่นเดียวกัน ท่านองฝรั่งจะระอาด้วยต้องขี่แคร่เมื่อแห่พระราชสาส์นทางบก ฝ่ายไทยเมื่อมีพระราชสาส์นต่างประเทศมาบ่อย ๆ ก็เบื่อที่ต้องจัดการแห่แหนร่ำไป

พอถึงรัชชกาลที่ ๕ จึงตกลงกันเลิกประเพณีรับพระราชสำส์นอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็นให้เรือไฟไปรับพระราชสำส์นและราชทูต และใช้รถรับเมื่อทูตขึ้นบกแทนขี่แคร่ แต่ความลำบากอย่างอื่นยังมีอยู่ ด้วยเมื่อรัชชกาลที่ ๔ การรับแขกเมืองเต็มยศเช่นวันถวายพระราชสำส์นเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ถ้าแขกเมืองเข้าเฝ้าไปรเวต โปรด ฯ ให้เฝ้าบนพระที่นั่งบรมพิมาน ซึ่งจัดตั้งโต๊ะเก้าอี้อย่างฝรั่ง ถึงรัชชกาลที่ ๕ เสด็จย้ายมาประทับที่พระมหามณเฑียรเดิม และจะจัดพระที่นั่งบรมพิมานเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฏฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีที่เสด็จออกรับแขกเมืองเฝ้าไปรเวต ท่านผู้ใหญ่จึงปรึกษากันให้รื้อพระที่นั่งเก๋งสีดาภิรมย์[๑] ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระตำหนักเดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งอยู่ต่อกับพระมหามณเฑียร เอาที่สร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่ (ตรงพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์บัดนี้) ความคิดเดิมดูเหมือนจะสร้างแต่หลังเดียว สำหรับเป็นที่รับแขกเมืองเข้าเฝ้าไปรเวต แต่ต่อมาเมื่อได้เสด็จไปทอดพระเนตรเมืองต่างประเทศทรงพระราชดำริจะเปลี่ยนแปลงระเบียบการในราชสำนักให้สมสมัย การสร้างพระที่นั่งใหม่จึงขยายใหญ่โต ให้เป็นที่เสด็จประทับทำนองเดียวกับพระอภิเนาวนิเวศน์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

๑. พระที่นั่งสีดาภิรมย์นั้น เมื่อรื้อแล้วโปรด ฯ ให้เอาไปสร้างถวายเป็นตำหนักเจ้าอาวาสวัดราชบพิธ ฯ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้

เหตุที่ตั้งระเบียบเครื่องราชอิสสริยาภรณ์เมื่อปีมะเส็งนั้น เกิดด้วยเอมเปอเรอเอาสเตรียให้ราชทูตเชิญเครื่องราชอิสสริยาภรณ์เข้ามาถวาย จะต้องตอบแทน ก็ในเวลานั้นเครื่องราชอิสสริยาภรณ์สยามซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาไว้ยังเป็นแต่ดวงดารา อย่างหนึ่งลายเป็นตราตามตำแหน่ง (จึงเรียกกันว่า "ตรา") อีกอย่างหนึ่งประดับนพรัตน์สำหรับเจ้านาย กับอีกอย่างหนึ่งลายเป็นรูปช้างเผือกสำหรับข้าราชการ (ชั้นสูงลงยา ชั้นกลางทอง ชั้นต่ำเงิน) และมีดาราลายพระมหามงกุฎสำหรับผู้หญิงอีกอย่างหนึ่ง ไม่เหมาะแก่ที่จะส่งไปถวายตอบแทนพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศและพระราชทานทูตานุทูต จึงโปรด ฯ ให้จัดระเบียบเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ขึ้นใหม่ ให้มีสายสะพายและดวงดาราสำหรับชั้นสูง มีดวงน้อยห้อยแพรแถบคล้องคอและติดอกเป็นลำดับชั้นต่ำลงมา ให้ตรงตามแบบเครื่องราชอิสสริยาภรณ์อย่างฝรั่งตั้งแต่ในปีมะเส็งนั้น แต่มาประกาศเป็นพระราชบัญญัติต่อเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๓๖

ถึงปลายปีมะเส็ง ถวายพระเพลิงพระบรมศพที่พระเมรุท้องสนามหลวงเมื่อวันที่ ๖ มีนาคม งานพระเมรุครั้งนั้นฉันก็จำอะไรมิได้ จำได้มั่นคงแต่เมื่อวันเปลื้องเครื่องพระบรมศพก่อนจะถวายพระเพลิง แม่ให้ฉันไปถวายบังคม ภูษามาลาเขาอุ้มฉันชูขึ้นถึงปากพระโกศ ได้เห็นพระบรมศพทูลกระหม่อม กับเมื่อถวาย

พระเพลิงแล้ว รุ่งขึ้นเช้าเจ้านายลูกเธอของทูลกระหม่อมได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ขึ้นไปเก็บพระบรมอัฏฐิไว้สักการบูชา เจ้านายเด็ก ๆ พวกฉัน ยังไม่มีใครเคยเห็นอัฏฐิ บางพระองค์ก็เก็บถูกพระบรมอัฏฐิ บางพระองค์ก็หลงเก็บเอาพระอังคาร (ถ่าน) มา แต่ฉันเคราะห์ดีด้วยเมื่อเก็บแล้วถามพระยาราชโกศา (จันทร์ วัชโรทัย) ภูษามาลา ว่าพระบรมอัฏฐิหรือมิใช่ แกบอกว่าพระบรมอัฏฐิ จึงได้เชิญมา ยังสักการบูชาอยู่จนทุกวันนี้

เมื่อสิ้นงานพระเมรุแล้วก็เลิกไว้ทุกข์ คนทั้งหลายเลิกโกนหัวกลับไว้ผมกันอย่างเดิม พวกข้าราชการประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งให้คงตำแหน่งอยู่ตลอดเวลาพระบรมศพยังประดิษฐานอยู่ ก็ต้องเปลี่ยนฐานะไปตามกาล ตอนนี้น่าสงสารแม่ เมื่อถูกเรียกคืนเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ กับหีบหมากลงยาสำหรับยศเจ้าจอมมารดา และพานทองเครื่องยศที่เป็นพระสนมเอก เปลี่ยนเครื่องยศเป็นหีบหมากทองเหมือนอย่างท้าวนาง ทั้งถูกลดผลประโยชน์ที่เคยได้พระราชทานน้อยลงกว่าครึ่งค่อนใช่แต่เท่านั้น ชื่อที่เคยเรียกว่า "เจ้าจอมมารดาชุ่ม" ก็ต้องเปลี่ยนเป็น "ชุ่มเจ้าจอมมารดา" หมายความว่าเจ้าจอมมารดาเป็นม่ายที่จริงก็ไม่เป็นการลดยศศักดิ์ แต่เพราะไม่เคยตกยาก พวกเจ้าจอมมารดาก็พากันโทมนัสรู้สึกเหมือนกับว่าถูกถอดทั่วไป จนทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยตรัสเล่าแก่ฉันเมื่อ

ภายหลังว่า ครั้งนั้นทรงส่งสารเจ้านายพี่น้องกับเจ้าจอมมารดาที่ต้องลำบากยากจน จึงตรัสขอให้รัฐบาลจ่ายเงินกลางปีแก่พระเจ้าพี่น้องเธอ พระองค์ชายปีละ ๒,๔๐๐ บาท พระองค์หญิงปีละ ๓,๖๐๐ บาท แต่นั้นมา ล่วงมาอีกสัก ๒๕ ปียังทรงแก้ไขอีกครั้งหนึ่ง ด้วยทรงพระกรุณาแม่ฉันเป็นต้นเหตุ ควรจะเล่าไว้ให้ปรากฏ ถึงสมัยเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เกิดไข้ส่าเป็นโรคระบาดขึ้นในกรุงเทพ ฯ คนเจ็บกันมากกว่ามาก ตัวฉันก็เจ็บเป็นไข้ส่าด้วย อาการโรคไข้ส่านั้นตัวร้อนเหมือนจับไข้และมีเม็ดผุดขึ้นทั่วตัวคล้ายกับออกอีสุกอีใส ถ้าเม็ดไม่ขึ้นก็มีอาการปวดตามข้อเป็นทุกขเวทนา แต่มิใช่มีใครเป็นอันตราย ถึงกระนั้นเพราะเพิ่งเกิดไข้ส่าเป็นโรคระบาดครั้งแรก คนก็พากันตกใจ เมื่อฉันเจ็บอยู่นั้นวันหนึ่งอยู่ในห้องนอนกลุ้มใจ จึงสั่งให้เขาเอาเตียงพับสำหรับเดินทางไปตั้งในห้องสมุด จะย้ายลงไปอยู่ห้องนั้น คนตั้งเตียงเผลอไปไม่กางขาเตียงให้ถึงที่ ตัวฉันกำลังเจ็บก็ไม่สังเกต เมื่อขึ้นนอนเตียง ๆ ก็ฟุบลงจนฉันพลัดตก แต่ก็ไม่เจ็บช้ำอันใด แต่ข่าวระบือเข้าไปถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าฉันป่วยอาการมากถึงดิ้นรนจนพลัดตกเตียง ก็ตกพระราชหฤทัย รีบทรงเขียนลายพระราชหัตถ์ถึงแม่ ตรัสถามอาการป่วยของฉัน เมื่อผนึกซองพระราชหัตถเลขาแล้วจะทรงสลักหลังซองว่า "ถึงชุ่มเจ้าจอมมารดา" ทรงนึกสงสาร จึงเขียนว่า "ถึงเจ้าจอมมารดาชุ่ม" แล้วเลย

มีพระราชดำรัสสั่งกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เมื่อยังเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง ให้เปลี่ยนระเบียบเรียกเจ้าจอมมารดารัชชกาลที่ล่วงแล้ว ให้ใช้คำ "เจ้าจอมมารดา" นำชื่อ แต่ให้เติมลำดับรัชชกาลเข้าข้างหลังเช่นว่า "เจ้าจอมมารดาชุ่ม รัชชกาลที่ ๔" ดังนี้ จึงใช้เป็นประเพณีสืบมา เมื่อแม่ได้รับลายพระราชหัตถเลขาเชิญมาให้ฉันอ่านด้วยความปีติยินดี แต่ทั้งตัวท่านและฉันไม่ได้สังเกตที่ทรงเปลี่ยนคำสลักหลังซอง เมื่อฉันเขียนจดหมายสนองลายพระราชหัตถ์จึงกราบบังคมทูลแต่อาการให้สิ้นพระราชวิตก แต่มิได้กล่าวถึงเรื่องชื่อมารดา เมื่อฉันหายเจ็บเข้าไปเฝ้า ตรัสถามว่า "สังเกตชื่อแม่ของเธอที่ฉันสลักหลังซองหรือเปล่า" แล้วจึงดำรัสเล่าเรื่องให้ฟังดังแสดงมา

เมื่อเริ่มรัชชกาลที่ ๕ ความเปลี่ยนแปลงกะทบถึงเจ้านายที่เป็นพระราชโอรสธิดาของทูลกระหม่อม ทำให้ผิดกับแต่ก่อนหลายสถาน เป็นต้นว่าแต่ก่อนมาเคยรักและเคารพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างเจ้าพี่ที่เป็นหัวหน้า ส่วนพระองค์ก็โปรดเล่นหัวกับเจ้านายน้อง ๆ เสมอ ครั้นเสด็จเสวยราชย์ พระองค์ต้องทรงประพฤติพระราชกิจของพระเจ้าแผ่นดิน แต่มิใช่เป็นพี่เหมือนทูลกระหม่อม เจ้านายพวกพี่น้องเธอก็เกิดกลัวเกรง ไม่กล้าเข้าใกล้ชิดโดยวิสสาสะเหมือนแต่ก่อน แม้เจ้านายพี่น้องด้วยกันเองก็ต้องแยกกันไปตามชั้นพระชันษา พระองค์หญิงที่เป็นสาวไปเข้าหมู่เจ้านายชั้น

ผู้ใหญ่ฝ่ายใน พระองค์ชายที่เป็นหนุ่มต่างก็ออกไปอยู่วังต่างหาก เจ้าจอมมารดากับเจ้าน้องที่ร่วมเจ้าจอมมารดากันก็มักตามไปอยู่ด้วย แต่เจ้านายพระองค์ชายที่ยังไม่ได้โสกันต์เช่นตัวฉันอยู่ในวังแทบทั้งนั้น มีเหตุจำได้ในตอนนี้ ๒ เรื่อง คือคืนวันหนึ่งเมื่องานเฉลิมพระชันษาในปีมะเมียนั้นเกิดไฟไหม้ที่ตำหนักเจ้าคุณจอมมารดาสำลี (ชนนีของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี) ฉันกำลังนอนหลับอยู่ พี่เลี้ยง (ชื่อน้อย) แกปลุกขึ้นพาไปที่หีบผ้าเลือกหยิบเอาผ้าปูมใหม่ผืน ๑ มานุ่งให้ บอกว่าถ้าอย่างไรจะได้มีผ้าใหม่ติดตัวไปด้วย แล้วพาลงไปยืนคอยหนีไฟอยู่ที่บันไดเรือน ที่จริงไฟไหม้อยู่ห่างเป็นไหน ๆ แต่เห็นเปลวไฟลุกโพลงน่ากลัวก็พากันหวาดหวั่น เพราะไม่มีใครเคยเห็นไฟไหม้ในวังมาแต่ก่อน ต่อนั้นมาฉันต้องย้ายจากเรือนที่ทูลกระหม่อมโปรด ฯ ให้สร้างพระราชทานทางฝ่ายตะวันตกใกล้ประตู (ดิน) อนงคลีลา ไปอยู่เรือนโบราณซึ่งสร้างครั้งรัชชกาลที่ ๓ ทางด้านตะวันออกใกล้ประตูราชสำราญ เพราะจะรื้อเรือนเดิมเอาที่สร้างตำหนักสมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร เรือนที่ไปอยู่ใหม่นี้นดูเหมือนจะยังอยู่จนบัดนี้ ด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ฉันมีโอกาสเข้าไปในวัง ผ่านไปทางนั้นเห็นเข้ายังชี้ให้ลูกดู พากันเห็นประหลาดที่ฉันเคยอยู่เรือนเล็กเพียงเท่านั้น

การศึกษาของฉัน เมื่อทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตได้เรียนชั้นปฐมต่อครูผู้หญิงสำเร็จแล้ว ถึงเขตต์ที่จะเรียนชั้นมัธยมต่อครู

ผู้ชาย แต่ในปีมะเส็งท่านผู้ใหญ่ยังสาละวนอยู่ด้วยเรื่องเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ การศึกษาต้องรอมาจนถึงปีมะเมียเมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว จึงได้รับคำสั่งให้ออกไปเรียนหนังสือขอม (คือเรียนภาษามคธ) ด้วยกันกับเจ้านายพี่น้องที่เป็นชั้นเดียวกันอีกสี่ห้าพระองค์ พระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้เป็นอาจารย์พระเจ้าลูกเธอ นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้น มาสอนที่เก๋งกรงนกในเวลาเช้าแต่ ๙ จน ๑๑ นาฬิกาทุกวัน เว้นแต่วันพระกับวันโกน เก๋งกรงนกที่ไปเรียนหนังสือนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างไว้นอกบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทางด้านตะวันตก[๑] เดิมมีกรงนกใหญ่อยู่กลาง มีเก๋งด้านละหลัง เก๋งทางด้านตะวันตกชื่อ "วรเทพสถาน" เป็นที่สำหรับเสด็จประทับ เก๋งทางด้านเหนือชื่อ "สำราญมุขมาตยา" เป็นที่ขุนนางผู้ใหญ่พัก เก๋งทางด้านตะวันออก (ที่ไปเรียนหนังสือ) ชื่อ "ราชานุราชอาสน์" เป็นที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับเมื่อคอยเข้าเฝ้า เก๋งทางด้านใต้ชื่อ "วรนาฏนารีเสพ" เป็นที่พักของนางในที่ตามเสด็จ ถึงรัชชกาลที่ ๕ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกราบทูลขออนุญาตรื้อกรงนก เอาที่สร้างเก๋งใหญ่ขึ้นใหม่หลัง ๑ สำหรับเป็นที่ประชุมปรึกษาราชการ ขนานนามว่า "เก๋งวรสภาภิรมย์" เป็นเก๋งโถง

---

๑. อยู่ตรงที่สนามหญ้าหน้าปราสาทจักรีองค์ตะวันออกบัดนี้

๓ ด้าน กั้นเฉลียงด้านใต้เป็นห้องยาวตลอดหลัง ในห้องนั้นทำแท่นราชอาสน์ไว้แห่งหนึ่ง มีช่องพระแกลตรงราชอาสน์นั้นเปิดถึงห้องประชุม เดิมหมายว่าจะให้เป็นห้องลับสำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงฟังปรึกษาราชการแผ่นดินเป็นการศึกษา แต่ไม่พอพระราชหฤทัยที่จะเสด็จไปประทับเช่นนั้น จึงจัดให้เป็นที่กรมพระราชวังบวร ฯ ประทับเมื่อคอยเข้าเฝ้า เอาเก๋งราชานุราชอาสน์ใช้เป็นที่เล่าเรียนของเจ้านายพวกฉัน วิชาเรียนภาษามคธในสมัยนั้น ยังไม่มีสมุดตำราเรียนฉะบับพิมพ์ นักเรียนที่เรียนตามวัดต้องหัดเขียนและจานหนังสือเรียนของตนเอง (เพราะเหตุนั้นพวกเปรียญจึงมักเขียนหนังสืองาม) แต่เจ้านายพวกฉันไม่ต้องหัดเขียน แรกเข้าเรียนอาจารย์เขียนตัวหนังสือขอมลงสมุดตำสอนให้อ่านก่อน เมื่ออ่านหนังสือขอมออกแล้วก็ให้ตั้งต้นเรียนไวยากรณ์ภาษามคธ อาจารย์เขียนให้เองบ้าง เอาไปให้ราชบัณฑิตเขียนมาให้บ้าง เมื่อเรียนไวยากรณ์ตลอดแล้วก็สอนให้แปลคัมภีร์ธรรมบทต่อไป เรียกกันว่า "ขึ้นคัมภีร์" เจ้านายที่ได้เรียนจนถึงขึ้นคัมภีร์ดูเหมือนจะมีน้อยพระองค์ เพราะการเรียนชั้นนี้มีกำหนดหมดเขตต์เพียงทรงผนวชเป็นสามเณร ถ้าทรงผนวชแต่พรรษาเดียวก็มีที่ต้องภาษามคธไปเรียนวิชาอย่างอื่น ต่อทรงผนวชอยู่หลายพรรษาจึงเรียนภาษามคธต่ออาจารย์อื่นสืบไป ส่วนตัวฉันเองไม่นึกรักภาษามคธมาแต่แรก เพราะไม่รู้ว่าจะมีประโยชน์อย่างไร และไม่เข้าใจว่าเพราะเหตุใด

จึงต้องเรียนไวยากรณ์ลำบากยากเย็น ต้องเรียนก็เรียนไปอย่างนั้น ดูเหมือนจะเรียนช้ากว่าเจ้าพี่พระองค์อื่นโดยมาก พอเรียนไวยากรณ์จบเล่มบทมาลา ก็พอถึงเวลาตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ มีรับสั่งให้ส่งไปเข้าโรงเรียนนั้น แต่นั้นฉันจึงได้เล่าเรียนอย่างกวดขันดังจะเล่าในที่อื่นต่อไป

เวลาที่เจ้านายพวกฉันออกไปเรียนภาษามคธนั้น ร่วมกับเวลาประชุมปรึกษาราชการแผ่นดินที่เก๋งวรสภาภิรมย์ อยู่ใกล้ ๆ กันได้ยินถนัด เสียงเจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายก นั้นดังกว่าเพื่อน แต่ปรึกษาหารือกันอย่างไรไม่เข้าใจ ถึงกระนั้นก็ชอบแอบดูตามประสาเด็ก พอจวนเวลา ๓๓ นาฬิกา กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จมา มีกระบวนแห่มาจากวังหน้าทุกวัน กระบวนหน้ามีทหารคน ๓ ถือธงช้างนำแล้วถึงแตรวงและทหารราบกองร้อย ๓ พวกนี้มาหยุดอยู่นอกประตูวิเศษชัยศรี ต่อนั้นถึงกระบวนตำรวจหน้าเดิน ๒ สาย ไพร่ถือมัดหวาย นายถือหอก เดินเข้าจนถึงประตูพิมานชัยศรี ต้องวางหอกและมัดหวายไว้เพียงนั้น เดินประสานมือเปล่าเข้าประตูต่อมา กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระราชยาน กั้นพระกลด มีมหาดเล็กเชิญเครื่องตาม และมีวอที่นั่งรอง (สำหรับทรงเวลาฝนตก) ด้วยหลัง ๓ กระบวนหลังมีนายทหารคาดกะบี่และตำรวจหลังเดินแซง ๒ สาย มาปลดกะบี่วางหอกที่นอกประตูพิมานชัยศรีเหมือนพวกกระบวนหน้า กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงจากพระราชยาน

ที่หน้าเก๋งวรเทพสถาน ทรงพระราชดำเนินมาประทับที่แท่นราชอาสน์ในเก๋งวรสภาภิรมย์ มีมหาดเล็กเชิญพระแสงดาบอยู่ด้วยคน ๑ กับมหาดเล็กอยู่งานพัดคน ๑ ประทับคอยอยู่จนถึงเวลาเข้าเฝ้าในท้องพระโรง แต่เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จเข้าเฝ้านั้น พวกข้าราชการวังหน้าต้องคอยอยู่ข้างนอกบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีแต่จางวางหรือหัวหมื่นมหาดเล็กตามเสด็จติดพระองค์เข้าไปจนถึงพระทวารเพียงคนหนึ่งหรือสองคน เจ้านายพวกฉันแต่พอเสด็จออกก็เลิกเรียนเข้าไปในท้องพระโรงก่อนกรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเข้าพระทวารพระที่นั่งอมรินทร ฯ ต้องคลานผ่านที่ประทับของเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ พระองค์อื่นดูท่านก็เฉย ๆ แต่สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (เวลานั้นยังเป็นกรมขุน) กับกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ และกรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ สามพระองค์ทรงเมตตาพวกเจ้านายเด็ก ๆ มักตรัสทักทาย ส่วนตัวฉันเอง ดูเหมือนสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงพระเมตตาโดยฉะเพาะตัวมาแต่สมัยนั้น เวลาเข้าไปกราบกรานมักทรงลูบหลังและตรัสเล่นด้วย บางวันก็มีของเล่นใส่กะเป๋าฉลองพระองค์มาประทาน ฉันก็รักท่านมาแต่ในสมัยนั้น เมื่อเข้าไปถึงที่เฝ้าเจ้านายเด็ก ๆ ทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิงไปนั่งรวมกันอยู่ข้างหลังราชอาสน์ แล้วคอยอยู่จนเสด็จขึ้นก็ตามเสด็จเข้าไปในวัง บางวันก็เลยไปเรือน บางวันก็ไปแวะเล่นหัวตามตำหนักเจ้านายพี่น้องแล้วจึงกลับไปเรือน แต่ตัวฉัน

เองดูเหมือนจะชอบเที่ยวเป็นอุปนิสสัยติดตัวมาแต่เด็ก ถึงสมัยนั้นมักหาช่องให้คุณตาพาไปบ้านหรือมิฉะนั้นก็ตามเสด็จกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร (เวลานั้นยังเรียกกันว่า พระองค์เจ้ากมลาสเลอสรรค์ ซึ่งเป็นลูกของคุณป้าเที่ยง) ไปยังตำหนักที่พักของท่าน อยู่ที่ริมคลองวัดสุทัศน์ ฯ เนือง ๆ ไปค้างคืน ๑ พอรุ่งขึ้นท่านจะเข้ามาเฝ้าก็พากลับมาส่งในวังทันเวลาเรียนหนังสือ บางวันยังเก่งกว่านั้น ถึงลอบขึ้นวอตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ขึ้นไปวังหน้า เพราะฉันเคยไปตามเสด็จทูลกระหม่อม รู้จักทางเข้าออกและคุ้นเคยกับท่านผู้ใหญ่ในวังหน้ามาแต่ก่อน พอไปถึงก็ตรงไปหาเจ้าคุณจอมมารดาเอมชันนี้ของกรมพระราชวังบวร ฯ ท่านเลี้ยงดูแล้วเลยไปนอนค้างที่ตำหนักหม่อมเจ้าหญิงหรุ่ม ในเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งเคยเอาเป็นธุระเลี้ยงดูด้วยถือว่าเป็นหลาน รุ่งขึ้นก็ขึ้นวอตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ กลับมาวังหลวง เมื่อฉันไปครั้งแรก กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่ทรงทราบ ครั้นไปอีกครั้งหนึ่งคงทอดพระเนตรเห็นเมื่อฉันขึ้นวอ พอเสด็จไปถึงวังหน้าตรัสถามถึง พวกข้าราชการทูลว่าฉันลงจากวอแล้วก็หายไป ตกพระหฤทัยให้เที่ยวตามหา ไปพบอยู่ที่เจ้าคุณจอมมารดาเอมก็เป็นอันแล้วกันไป

การไปมาในกรุงเทพ ฯ สมัยนั้น ถนนหนทางยังมีน้อย รถก็มีแต่ของหลวง ยังใช้เรือกันเป็นพื้น บ้านคุณตาแม้อยู่ใกล้ถนนเจริญกรุงที่เชิงสะพานเหล็ก (ดำรงสถิตย์) ก็ยังต้องใช้เรือ เรือที่ใช้

กันเป็นพาหนะสมัยนั้น ถ้าเป็นเจ้านายหรือเจ้าพระยา ใช้เรือสำปั้นเก๋งคนพายสัก ๑๐ คน ขุนนางชั้นรองลงมาเช่นคุณตา ใช้เรือสำปั้นประทุนคนพาย ๖ คน ๗ คน แรกฉันไปกับคุณตานั่งไปในประทุนเมาเรือเกือบทนไม่ไหว แต่ทีหลังก็เคยไป ผู้อยู่บ้านห่างทางน้ำที่ต้องไปมาทางบกนั้น เจ้านายที่พระชันษามากมักทรงเสลี่ยงหาม ๔ คน แต่เจ้านายที่เป็นหนุ่มมักชอบทรงม้า ถ้าเสด็จเข้าเฝ้าหรือเสด็จไปในเวลามีการงาน มีตำรวจถือมัดหวายนำคน ๑ และมีคนเชิญพระกลดกับพวกมหาดเล็กเชิญเครื่องตามข้างหลังเป็นหมู่ ถ้าเป็นแต่เที่ยวเล่นก็มีบริวารแต่น้อย หรือทรงม้าไปแต่โดยลำลองเหมือนกับผู้อื่น กรมหมื่นราชศักดิ์ ฯ ชอบทรงม้า เวลาฉันไปตามเสด็จประทานม้าให้ขี่ตัว ๑ สมัยนั้นอานฝรั่งก็ยังหายาก มีแต่สำหรับกรมหมื่นราชศักดิ์ ฯ ทรงอานเดียว ฉันต้องหัดขี่ม้าด้วยเบาะไทยไม่มีโกลน เรียกกันว่า "เบาะหัวโต" เคยตกครั้ง ๑ แต่ก็เลยขี่ม้าเป็นมาแต่นั้น ประหลาดอยู่ที่ภายหลังมาเมื่อฉันเป็นราชองครักษ์ ต้องขี่ม้าตามเสด็จเสมอ ขี่ทั้งม้าเทศและม้าไทย เมื่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ขี่ม้าเที่ยวตรวจหัวเมืองแทบทั่วพระราชอาณาจักร ไม่ได้ตกม้าอีกเลย แต่เมื่อสมเด็จพระราชบิดุลา ฯ ตกม้าพระชงค์หัก ฉันคิดเห็นว่าคนแก่กะดูกเปราะ ไม่ควรจะเสี่ยงภัย ทั้งรถไฟและรถยนต์ก็มีใช้แล้ว จึงได้เลิกขี่ม้าแต่นั้นมา จะกล่าวต่อไปถึงเรื่องพาหนะที่ใช้ทางบกในสมัยเมื่อฉันยังเป็นเด็ก ขุนนางผู้ใหญ่

ชั้นเจ้าพระยาและพระยาที่ได้พานทองเครื่องยศนั่งแคร่หาม ๔ คน ที่เป็นพระยาชั้นรองลงมาก็ขี่คานหาม (แต่มักเรียกกันว่าเปลญวน) หาม ๒ คน มีทนายถือร่มกับหีบหมากกาน้ำตามหลัง ที่ยศต่ำกว่านั้นก็ขี่ม้าหรือเดินดินตามความสามารถ

เมื่อฉันอยู่ในวังในสมัยนั้น ถึงเวลาเย็นผู้ใหญ่ให้ขึ้นไปคอยตามเสด็จประพาสเหมือนอย่างรัชชกาลก่อน แต่ในตอนปีมะเส็งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่เสด็จไปที่ไหน นอกจากเสด็จไปพระมหาปราสาทที่ประดิษฐานพระบรมศพ ทั้งเวลาเช้าค่ำเป็นนิจ บางวันเมื่อเสด็จไปตอนค่ำ แวะเฝ้าสมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูรที่พระตำหนักเดิม มีเรื่องที่ฉันยังจำได้ วันหนึ่งสมเด็จพระราชปิตุลาฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เวลานั้นก็ยังทรงพระเยาว์พระชันษาแก่กว่าฉัน ๓ ปี ตรัสชวนฉันไปดูของเล่นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเอามาไว้ในพระที่นั่งเก๋งสีดาภิรมย์ ท่านไปค้นเอากล้องเมียช่อมออกมาดู มีกล้องขนาดใหญ่สำหรับสูบยาคัน ๓ ทำเป็นรูปกาบหอย เผอิญมียาสูบกับไม้ขีดไฟอยู่ในตู้นั้นด้วย นึกอยากรู้รสสูบกล้องขึ้นมาด้วยกัน เอากล้องกาบหอยมาชวนกันสูบ ฉันได้สูบยาเป็นครั้งแรกในวันนั้น เมาจนเจียนสิ้นสติเลยเข็ดกล้องกาบหอย แต่ประหลาดอยู่ที่ต่อมาภายหลังเกือบ ๖๐ ปี ถึงรัชชกาลที่ ๗ เมื่อโปรด ฯ ให้ฉันเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา มีหน้าที่จัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

ตรวจของพิพิธภัณฑ์ที่มีอยู่แต่ก่อน พบกล้องกาบหอยคันนั้นอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานไม่มีใครรู้ว่าได้มาจากไหน ฉันสามารถบอกได้ด้วยเคยรู้รสเข็ดมาแล้วแต่ยังเป็นเด็ก ถึงตอนปีมะเมียเจ้านายเด็ก ๆ พวกฉันไม่มีเจ้าพี่ชั้นใหญ่คอยควบคุมเหมือนแต่ก่อน ก็เกิดเป็นโอกาสที่จะเที่ยวเตร่ได้ตามชอบใจ ฉันจึงมักไปค้างนอกวังดังกล่าวมาแล้ว ถ้าอยู่ในวังวันไหนเสด็จออกทอดพระเนตรซ้อมทหาร ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ หรือเสด็จไปที่อื่นในบริเวณพระราชวังก็ไปตามเสด็จ ถ้าไม่เสด็จไหนก็ไปเที่ยวเล่นตามชอบใจ มีแต่พี่เลี้ยงผู้ชายตามไป ไปดูช้างเผือกตามโรงที่เลี้ยงบ้าง เวลานั้นพระเศวตวรวรรณ (ช้างดำ) เพิ่งมาถึง เป็นลูกช้างปล่อยไว้ในคอกชอบเล่นกับคนน่าเอ็นดู บางวันก็ไปดูลิงเผือกที่พวกรักษาองค์เลี้ยง ได้เห็นของประหลาดอย่างหนึ่งคือลูกลิงเผือกที่พวกรักษาองค์เขาเอาลิงเผือกผะสมกัน มักออกมาเป็นลิงสามัญอย่าง "อ้ายจ๋อ" เป็นข้อพิสูจน์ว่าสัตว์เผือกมิได้เป็นพิชพันธุ์ แต่ที่ชอบไปบ่อย ๆ นั้น คือไปเที่ยวดูรูปเขียนในวัดพระแก้ว มีฉะนั้นก็เที่ยวซอกแซกไปที่อื่น ๆ เช่นห้องอาลักษณ์และโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น จนคุ้นกับพวกพนักงานประจำรักษาสถานนั้นแทบทุกแห่ง แต่การเตร่อยู่อย่างที่ว่าสัก ๒ ปีในสมัยนั้นก็รู้สึกว่าสนุกดี ต่อมาหวนคิดเมื่อเป็นผู้ใหญ่จึงเห็นว่าน่าสงสารด้วยเมื่อเป็นพระเจ้าลูกเธอจะไปไหนมีแต่คนอุ้มชูดูแล ฟังห้ามมิให้ซุกซนจนเบื่อหู แต่พอเปลี่ยนเป็นพระเจ้าน้องยาเธอถึงไม่มีใครดูหมิ่น

ก็ไม่มีใครเอาใจใส่เอื้อเฟื้อเหมือนแต่ก่อน แต่จะว่าน่าเสียใจทีเดียวก็ว่าไม่ได้ เพราะในเวลาที่เที่ยวเตร่นั้น ได้โอกาสหัดรักษาตัวเอง และได้เริ่มรู้นิสสัยใจคอคนชั้นต่ำ ทั้งได้ความรู้ซึ่งมาเป็นประโยชน์แก่ตัวเมื่อภายหลังหลายอย่าง

ทีนี้จะเล่าถึงเรื่องราชการในตอนปีมะเมียต่อไป พอเลิกไว้ทุกข์แล้ว รัฐบาลก็เริ่มจัดการต่าง ๆ อันเป็นฝ่ายทะนุบำรุงบ้านเมือง พิเคราะห์ดูรายการที่จัด เห็นได้ว่าดำเนินรัฏฐาภิปาลโนบายตามทางพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งนั้น เป็นต้นว่าเมื่อรัชชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้ขุดคลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ และคลองดำเนินสะดวก บำรุงการทำไร่นาค้าขายทางฝ่ายตะวันตก ถึงชั้นนี้ก็ให้เริ่มขุดคลองเปรมประชากรแต่หน้าวัดโสมนัสวิหารผ่านทุ่งหลวงไปออกแม่น้ำที่เกาะเกิดแขวงกรุงศรีอยุธยา เพื่อบำรุงการทำไร่นาค้าขายทางฝ่ายตะวันออกอย่างเดียวกัน ในรัชชกาลก่อนได้ทำถนนเจริญกรุงให้เป็นทางใช้รถและสร้างตึกแถวสองฟากถนน ถึงชั้นนี้ก็ให้ขยายถนนบำรุงเมืองให้กว้างเป็นทางใช้รถและสร้างตึกแถวทั้งสองฟากทำนองเดียวกัน แต่ถนนบำรุงเมืองมีตึกและร้านเรือนราษฎรตั้งค้าขายมากอยู่แล้ว สองฟากถนนมิได้เป็นที่ว่างเหมือนอย่างถนนเจริญกรุง การที่ขยายถนนจะต้องรื้อตึกเรือนของเดิมมาก จึงโปรด ฯ ให้ว่ากล่าวกับเจ้าของที่ ใครจะปลูกตึกแถวเองตามแบบหลวงก็ได้ หรือมิฉะนั้นก็จะออกเงินพระคลังข้างที่

สร้างตึกแถว และจะเก็บค่าเช่าใช้จนคุ้มต้นเงินก่อนจึงคืนให้เจ้าของเดิม การขยายถนนบำรุงเมืองทั้งนี้มีเรื่องควรจะเล่าได้เรื่อง ๓ คือ เดิมมีศาลเจ้าของพวกจีนเป็นตึกใหญ่อยู่ริมถนนบำรุงเมืองแห่งหนึ่ง เรียกกันว่า "ศาลเจ้าเสือ" ถูกทางที่จะขยายถนน จึงพระราชทานที่หลวงแห่งหนึ่งริมถนนเพื่องนครให้ย้ายศาลเจ้าเสือมาตั้ง และจะสร้างศาลใหม่พระราชทานแทนศาลเดิม แต่พวกจีนไม่พอใจจะให้ย้าย คิดอุบายให้เจ้าเข้าคนทรงพูดจาพยากรณ์ว่าจะเกิดภัยอันตรายต่างๆ จนเกิดหวาดหวั่นกันในหมู่พวกจีนในสำเพ็ง ขอแห่เจ้าเอาใจมิให้คิดร้าย ก็พระราชทานให้แห่ตามประสงค์ และเสด็จออกทอดพระเนตร ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ฉันได้ตามเสด็จไปดูแห่ยังจำได้ กระบวนที่แห่นั้นก็เป็นแห่อย่างเจ๊กมีธงทิวและล่อโก๊เป็นต้น แปลกแต่มีคนทรงเจ้าแต่งตัวใส่เสื้อกั๊กนุ่งกางเกงและโพกหัวสีแดง นั่งบนเก้าอี้หามมาในกระบวนสักสองสามคน บางคนเอาเข็มเหล็กแทงแก้มทะลุเข็มคาหน้ามาให้คนเห็น บางคนบันดาลให้คนหามเก้าอี้เดินโซเซไม่ตรงถนนได้ เมื่อมาถึงพระที่นั่งตรัสสั่งให้ตำรวจเข้าหามเจ้าโซเซ หามไปได้ตรง ๆ คนดูก็สิ้นเลื่อมใส เมื่อเสร็จการแห่แล้วโปรด ฯ ให้กรมเมืองประกาศว่า ถ้าเจ้ายังขืนพยากรณ์เหตุร้ายจะเอาผิดกับคนทรง ในไม่ช้าเจ้าเสือเข้าคนทรงอีก แต่คราวนี้ประกาศว่าที่จะโปรด ฯ ให้ย้ายศาลไปสร้างใหม่นั้นเป็นการดีนัก เจ้าพอใจมาก ศาลเจ้าเสือยังอยู่ริมถนนเพื่องนครใกล้กับ

วัดมหรรณพ์ ฯ จนทุกวันนี้ ในสมัยนั้นไม่แต่จีน ถึงไทยก็ยังเชื่อถือการเชิญเจ้าผีเข้าคนทรงกันมาก เป็นแต่ไม่ทำกันอย่างเปิดเผยเหมือนพวกจีน (แม้จนเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้คนเชื่อถือก็ยังมี) เมื่อฉันยังเป็นเด็กได้เคยเห็นวิธี "ทรงผี" ที่เขาแอบทำกันในวังหลายครั้ง เวลานั้นชื่อเจ้าผีที่คนนับถือมากมี ๓ องค์ เรียกว่าเจ้าพ่อหอกลององค์ ๑ เจ้าพ่อหนูเผือกองค์ ๑ เจ้าพ่อพระประแดงองค์ ๑ การทรงผีอย่างไทยนั้นคนทรงต้องเป็นผู้หญิง มักเป็นคนอายุกลางคน ก่อนจะทำพิธีต้องให้คนทรงอาบน้ำชำระกายและนุ่งห่มผ้าใหม่ นุ่งผ้าลอยชายห่มแพรแถบพาดสองบ่าเหมือนอย่างผู้ชาย และนั่งขัดสมาธิประณมมือถือธูปจุดมีควัน หลับตานิ่งอยู่ด้วยนึกเชิญเจ้าผีหรืออย่างไรไม่ทราบ พวกคนที่ร่วมคิดก็นั่งคอยดูอยู่รอบตัว พอสักครู่หนึ่งมือคนทรงที่ถือธูปเริ่มสั่นและสั่นมากขึ้นทุกที จนธูปหลุดร่วงไปจากมือ ก็วางมือลงที่ตักนั่งโคลงตัวไปมา เป็นอันเข้าใจกันว่าเจ้าผีมาเข้าทรงแล้ว พวกร่วมคิดคนหนึ่งจึงถามว่าเป็นเจ้าพ่อองค์ไหน คนทรงก็บอกให้ทราบว่าองค์นั้น ๆ เมื่อรู้แล้วก็พูดกันต่อไปตามเรื่องธุระประสงค์ ประหลาดอยู่ที่คนพูดกับเจ้าผีต้องเรียกตัวเองว่า "ลูกช้าง" จะหมายความว่ากะไรไม่เคยได้ยินอธิบาย คิดก็ไม่เห็นว่าจะเป็นเพราะเหตุใด ครั้นพูดกันเสร็จธุระแล้วเมื่อเจ้าผีจะออกนั้น คนทรงพูดขึ้นว่า "ไปละนะ" ว่าแล้วตัวก็สั่นอีกพักหนึ่งแล้วเลยฟุบนอนหอบหายใจอยู่สักครู่หนึ่งจึงกลับได้สมปฤดี มา

คิดดูในเวลานี้ ดูก็เป็นอย่างเดียวกันกับการทรงผี (Scance) ของฝรั่งที่ยังชอบทำกันอยู่เพรหลายนั้นเอง แต่ชาวเอเซียทำกันมาแล้วตั้งร้อยปีพันปี แต่โบราณไทยเราเรียกว่า "ลงผี" เรียกคนทรงว่า "แม่มด"

นอกจากถนนบำรุงเมือง ให้ขยายถนนเพื่องนครต่อนบ้านหม้อในครั้งนั้นด้วย แต่ไม่สร้างตึกแถว และให้กรุยถนนบ้านญวนอีกสายหนึ่งในปีมะเมียนั้นเหมือนกัน แต่การสร้างค้างอยู่ช้านาน มาสำเร็จเมื่อโปรด ฯ ให้สร้างเป็นถนนพาหุรัดในภายหลัง อนึ่งในปีมะเมียนั้น โปรด ฯ ให้กรมพระราชวังบวร ฯ เป็นแม่กองสร้างป้อมเสือซ่อนเล็บ ณ เมืองสมุทรปราการที่ค้างอยู่ และปรากฏในจดหมายเหตุว่าให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เนียม) เจ้ากรมกองตระเวน ไปดูแบบคุกและโรงพยาบาลที่เมืองสิงคโปร์เพื่อจะเอาอย่างมาสร้างในกรุงเทพ ฯ แต่เมื่อกลับมามีผลเพียงเตรียมที่สำหรับสร้างคุกใหม่ (ที่ริมถนนมหาชัย) การสร้างค้างมาอีกช้านาน ส่วนโรงพยาบาลนั้นค้างมาจนตัวฉันได้เข้าเกี่ยวข้องในการสร้างเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ ดังจะเล่าในที่อื่นต่อไปข้างหน้า เรื่องต่าง ๆ ที่ได้พรรณนามา เป็นการใหม่ที่จัดบำรุงบ้านเมืองส่วนรัฐบาลจัด

ยังมีการต่าง ๆ เป็นส่วนในราชสำนักที่จัดขึ้นในปีมะเมียนั้นก็หลายอย่าง เป็นต้นแต่เริ่มเสด็จประพาสหัวเมือง เมื่อต้นปีเสด็จไป

เปิดคลองภาษีเจริญ แล้วเสด็จเลยไปยกยอดพระปฐมเจดีย์ครั้งหนึ่ง ถึงฤดูน้ำเสด็จไปประทับที่วังจันทรเกษม ทรงทอดพระกฐินณพระนครศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง เห็นจะเป็นเมื่อเสด็จคราวนี้เองที่โปรด ฯ ให้สร้างพระราชวัง ฯ ณ บางปะอินที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มสร้างค้างอยู่ แล้วเลยเป็นที่โปรดประพาสในชั้นหลังต่อมาจนตลอดรัชชกาล การเฉลิมพระชันษาที่ทำพิธีและแต่งประทีปประจำปีก็เริ่มแต่ปีมะเมียนี้ เหตุที่ทำพิธีเฉลิมพระชันษาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงชี้แจงไว้ในหนังสือเรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือนซึ่งทรงพระราชนิพนธ์โดยพิสดารแล้ว จึงไม่พรรณนาในหนังสือนี้

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาในราชสำนักเมื่อปีมะเมียอย่างหนึ่งซึ่งมากลายเป็นการสำคัญ เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดประโยชน์อย่างอื่นมากเมื่อภายหลัง คือการตั้งกรมทหารมหาดเล็ก ที่จริงทหารมหาดเล็กนั้นเริ่มทรงจัดมาแต่ในปีมะเส็ง เหตุด้วยเมื่อก่อนเสด็จเสวยราชย์ มีลูกผู้ดีถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่มากด้วยกัน ครั้นถึงรัชชกาลที่ ๕ พวกมหาดเล็กข้าหลวงเดิมเหล่านั้นก็เข้ามาสมทบเป็นมหาดเล็กหลวงตามประเพณี มีคนในกรมมหาดเล็กมากเกินการ จึงโปรด ฯ ให้เลือกคัดมหาดเล็กข้าหลวงเดิมที่กำลังหนุ่มแน่นเป็นทหารประมาณสัก ๒๐ คน พระราชทานเครื่องแบบให้แต่งตัว และให้ครูทหารหน้าเข้ามาหัดถวายทอดพระ

เนตรเมื่อเสด็จออกข้างหน้าเวลาบ่ายทุก ๆ วัน โปรด ฯ ให้เปลี่ยนคำบอกทหารเป็นภาษามคธ[๑] แล้วทรงพระราชดำริต่อไปถึงจะให้ฝึกสอนวิชาอย่างอื่นสำหรับข้าราชการแก่พวกมหาดเล็กที่หัดทหารนั้นด้วย เวลานั้นพระยาสุรศักดิมนตรี (แสง ชูโต) ได้เป็นจางวางมหาดเล็กขึ้นใหม่ เลื่อมใสตามพระราชดำริ จึงชักชวนข้าราชการผู้ใหญ่ตั้งแต่เจ้าพระยาเสนาบดีลงไป ให้ถวายลูกชายเป็นมหาดเล็กทหาร จำนวนคนก็มากขึ้นโดยลำดับ ถึงปีมะเมียจึงโปรด ฯ ให้ตั้งเป็นกรมทหารมหาดเล็กสำหรับรักษาพระองค์ ทรงเลือกพวกลูกผู้ดีที่ได้ฝึกหัดนั้นตั้งเป็นนายร้อยนายสิบบังคับบัญชาตามวินัยทหาร ขึ้นอยู่ในจางวางมหาดเล็กเหมือนกับมหาดเล็กฝ่ายพลเรือน ประดิษฐานพระองค์เป็นตาแหน่งนายพันเอกผู้บังคับการ และทรงชักชวนเจานายตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ และหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ที่มีใจสมัคร ให้เข้าเป็นทหารมหาดเล็ก เป็นกรมทหารล้วนแต่ผู้ดีมีขึ้นผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันอยู่ประจำรักษาพระองค์ ได้รับพระราชทานเงินเดือนและเครื่องแต่งตัวทั้งมีที่อยู่กินที่ในพระราชวัง เนื่องต่อการที่ตั้งทหารมหาดเล็กนั้น โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนหนังสือไทยขึ้นในกรมมหาดเล็ก ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อยังเป็นที่หลวงสารประเสริฐในกรม

---

๑. คำบอกทหารภาษามคธมีแต่ท่าปืน คือวันทยาวุธเป็นต้น ต่อมาเมื่อหัดแปรแถวถึงกองร้อยกองพัน จะแต่งคำบอกเป็นภาษามคธลำบาก จึงกลับใช้ภาษาอังกฤษอย่างเดิม

พระอาลักษณ์ เป็นอาจารย์ใหญ่แต่งตำราเรียน (คือชุดมูลบทบรรพกิจ) ขึ้นใหม่ ให้โรงพิมพ์หลวงพิมพ์มาใช้ในโรงเรียนนั้น สำหรับสอนพวกทหารมหาดเล็ก เป็นโรงเรียนหลวงแรกมีขึ้น ครั้นการโรงเรียนเจริญถึงปีมะเมียจึงโปรด ฯ ให้ประกาศรับผู้อื่นเข้าโรงเรียนแต่นั้นมา โรงเรียนนี้ควรนับว่าเป็นบ่อเกิดการศึกษาที่แพร่หลายต่อมาจนถึงตั้งกระทรวงธรรมการ ดังจะปรากฏในเรื่องตอนอื่นต่อไปข้างหน้า

มีการที่จัดขึ้นในราชสำนักในปีมะเมียนั้นอย่างหนึ่ง คือเมื่อมีเครื่องแบบสำหรับแต่งตัวทหารมหาดเล็กขึ้นแล้ว ทรงพระราชดำริให้มีเครื่องแบบสำหรับฝ่ายพลเรือนแต่งเข้าเฝ้าในเวลาปกติด้วย ให้แต่งใส่เสื้อแพรสีต่างกันตามกระทรวง คือเจ้านายสีไพล ขุนนางกระทรวงมหาดไทยสีเขียวแก่ กลาโหมสีลูกหว้า กรมท่า (กระทรวงการต่างประเทศ) สีน้ำเงินแก่ (จึงเกิดเรียกสีนั้นว่า "สีกรมท่า" มาจนทุกวันนี้) มหาดเล็กสีเหลือง (อย่างเดียวกับสีเสื้อแบบทหารมหาดเล็ก) อาลักษณ์กับโหรสีขาว รูปเสื้อแบบพลเรือนครั้งนั้นเรียกว่า "เสื้อปีก" เป็นเสื้อปิดคอมีชาย (คล้ายเสื้อติวนิค แต่ชายสั้น) คาดเข็มขัดนอกเสื้อ เจ้านายทรงเข็มขัดทอง ขุนนางคาดเข็มขัดหนังสีเหลือง หัวเข็มขัดมีตราพระเกี้ยว นุ่งผ้าม่วงโจงกะเบนแทนสมปัก แต่เครื่องแบบพลเรือนนี้ไม่ได้บัญญัติให้ใช้ทั่วกันไป เป็นแต่ใครได้พระราชทานก็แต่ง ที่ไม่ได้พระราชทานก็คงแต่งตัวอย่างเดิม คือใส่เสื้อกะบอกผ้าขาว เจ้านายทรงผ้าม่วงโจงกะเบนคาด

แพรแถบ ขุนนางนุ่งสมปักชักพกคาดผ้ากราบ แต่งเครื่องแบบพลเรือนที่ว่านี้ใช้มาเพียงปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๕ พอเสด็จกลับจากอินเดียก็เริ่มเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น

ถึงปลายปีมะเมียเดือนมีนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาสต่างประเทศครั้งแรก เป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดารสยาม จะเล่าในตอนหน้าต่อไป.

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร

ตอนที่ ๕
เรื่องเสด็จไปต่างประเทศครั้งแรก
พ.ศ. ๒๔๓๔ - ๒๔๓๕

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศถึงเมืองสิงคโปร์ของอังกฤษ และเมืองบะเตเวียเมืองสมารังของฮอลันดา ที่เรียกกันภายหลังแต่โดยย่อว่า "เสด็จไปสิงคโปร์" เมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๓ นั้น มูลเหตุมีมาแต่ในรัชชกาลที่ ๔ จำเดิมแต่ทำหนังสือสัญญาเปิดบ้านเมืองให้ฝรั่งมาค้าขาย มีกงสุลและพวกฝรั่งต่างชาติเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ มากขึ้นทุกที พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะทะนุบำรุงพระนครมิให้พวกฝรั่งดูหมิ่น จึงให้เริ่มจัดการต่าง ๆ คือให้สร้างถนน (เจริญกรุง) สำหรับให้ใช้รถเป็นต้น ได้โปรด ฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร ไปดูลักษณะการที่อังกฤษบำรุงเมืองสิงคโปร์เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ ด้วยเมืองสิงคโปร์อยู่ใกล้ไปมาได้สะดวกกว่าที่อื่น ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภจะเสด็จไปเองให้ถึงเมืองสิงคโปร์ ชะรอยจะใคร่ทรงสืบสวนถึงวิธีฝรั่งปกครองบ้านเมืองด้วย แต่พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปถึงต่างประเทศเป็นการใหญ่ จึงต้องรอหาโอกาสมาจนถึงปีมะโรง

พ.ศ. ๒๔๓๓ เมื่อเสด็จลงไปทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่หว้ากอ ครั้งนั้น เซอร์แฮรออด เจ้าเมืองสิงคโปร์กับภรรยาขึ้นมาเฝ้า เพื่อจะมาดูสุริยอุปราคาหมดดวงด้วย เซอร์แฮรออดทูลเชิญเสด็จไปประพาสเมืองสิงคโปร์ จึงตรัสรับว่าจะเสด็จไปเยี่ยมตอบ แต่ว่าทรงปรึกษาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ๆ ก็เห็นชอบด้วย แต่กราบบังคมทูลขอให้มีเวลาตระเตรียมก่อน (สันนิษฐานว่าคงกำหนดว่าจะเสด็จไปเมื่อสิ้นฤดูมรสุมในเดือนมีนาคมปีมะโรงนั้น) แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากหว้ากอ ก็มาประชวรเสด็จสู่สวรรคตเสีย การที่จะเสด็จไปสิงคโปร์จึงเป็นอันค้างอยู่ (ความที่จะกล่าวต่อไปนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้ฉันฟัง) ครั้นถึงรัชชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แรกได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พวกกงสุลต่างประเทศมี มิสเตอร์นอกส์ กงสุลเยเนอราลอังกฤษเป็นต้น ถามท่านว่าจะคิดอ่านให้พระเจ้าแผ่นดินทรงศึกษาวิธีปกครองบ้านเมืองด้วยประการอย่างใด ท่าน (ระลึกถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ยังค้างอยู่) ตอบว่าคิดจะให้เสด็จไปทอดพระเนตรวิธีปกครองบ้านเมืองของต่างประเทศที่เมืองสิงคโปร์และเมืองบะเตเวีย พวกกงสุลก็พากันซ้องสาธุการและรับจะบอกไปถึงรัฐบาลของตน ให้รับเสด็จให้สมพระเกียรติยศ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงทราบว่าจะได้เสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศก็ทรงยินดีเต็ม

พระราชหฤทัย ครั้นได้รับเชิญของรัฐบาลอังกฤษกับรัฐบาลฮอ-ลันดาก็ลงมือเตรียมการตั้งแต่ต้นปีมะเมียมา

ครั้งนั้นมีการที่ต้องแก้ไขขนบธรรมเนียมเดิมให้สะดวกแก่ที่เสด็จไปต่างประเทศหลายอย่าง เป็นต้นว่า

(๑) เรือพระที่นั่งที่จะเสด็จไป จะใช้เรือพระที่นั่งอัครราชวรเดช ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรง ก็ไม่ไว้ใจ ด้วยทางที่จะเสด็จไปต้องผ่านท้องทะเลใหญ่ เผอิญในเวลานั้นซื้อเรือรบอย่างคอเวตต์ด้วยเหล็กมาจากสก๊อตแลนด์เพิ่งมาถึงใหม่ลำ ๑ ขนานนามว่าเรือพิทยัมรณยุทธ จึงจัดเรือรบลำนั้นให้เป็นเรือพระที่นั่งทรง ให้มีเรือรบซึ่งต่อในกรุงเทพ ฯ เป็นเรือตามเสด็จลำ ๑ เป็นเรือล่วงหน้าลำ ๑ รวมเป็นเรือกระบวนเสด็จ ๓ ลำด้วยกัน

(๒) ราชบริพารที่ตามเสด็จ ซึ่งประเพณีเดิมเวลาเสด็จไปไหนในพระราชอาณาเขตต์ ต้องมีพนักงานต่าง ๆ ตามเสด็จด้วยมากมาย ก็ให้ลดจำนวนลงคงแต่ ๒๗ คนทั้งเจ้านายที่โปรด ฯ ให้ไปตามเสด็จด้วย คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภานุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระราชบิดุลา ฯ) พระองค์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระ-องค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) เป็นนายร้อยทหารมหาดเล็กอยู่แล้วโปรด ฯ ให้เป็นราชองครักษ์พระองค์ ๑ ขุนนางผู้ใหญ่ที่ไปตามเสด็จครั้งนั้นมีเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ อัครมหา-

เสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยาภานุวงศ์มหาโกศาธิบดี เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๑ พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต) จางวางมหาดเล็ก ได้บังคับทหารมหาดเล็กอยู่แล้วโปรด ฯ ให้เป็นราชองครักษ์ ๑ สมัยนั้นเครื่องแต่งตัวที่ใช้ในราชสำนักยังไม่ใช้ถุงเท้ารองเท้า และยังใส่เสื้อแพรหรือเสื้อกะบอกผ้าขาวเข้าเฝ้า จึงต้องคิดแบบเครื่องแต่งตัวสำหรับบรรดาผู้ที่จะตามเสด็จเข้าสมาคมและการพิธีต่าง ๆ ให้ใส่ถุงเท้ารองเท้า และแต่งเครื่องแบบทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ฝ่ายทหารมีเครื่องแบบทั้งเต็มยศและเวลาปกติ ฝ่ายพลเรือนมีเครื่องแบบแต่เต็มยศ เป็นเสื้อแพรสีกรมท่าปักทองที่คอและข้อมือ เวลาปกติใช้เสื้อคอเปิดผูกผ้าผูกคออย่างฝรั่ง แต่เครื่องแบบครั้งนั้นใช้นุ่งผ้าม่วงสีกรมท่า ไม่นุ่งกางเกงทั้งทหารและพลเรือน ผ้าม่วงสีกรมท่าจึงใช้เป็นเครื่องแบบและนุ่งในเวลามีการงานแต่ครั้งนั้นสืบมา

เนื่องแต่จัดระเบียบการแต่งตัวเมื่อครั้งเสด็จไปสิงคโปร์คราวปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๓ นั้น เลยเกิดการเปลี่ยนแปลงประเพณีทั่วทั้งประเทศสยามอย่าง ๑ ซึ่งควรจะกล่าวไว้ด้วย ในสมัยนั้นไทยยังไว้ผมตามประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยา เด็กไว้ผมจุกเหมือนกันทั้งชายหญิง ผู้ใหญ่ชายไว้ "ผมมหาดไทย" คือโกนผมรอบศีรษะไว้ผมยาวสัก ๔ เซ็นต์บนกลางกบาลหัว แล้วหวีแต่งเรือนผมนั้นตามเห็นงาม ส่วนผู้หญิงไว้ "ผมปีก" มีเรือนผมแต่บนกบาลหัวทำนองเดียวกับ

ผู้ชาย รอบหัวเดิมไว้ผมยาวลงมาจนประบ่า ชั้นหลังเปลี่ยนเป็นตัดเกรียนรอบศีรษะ และไว้ผมเป็นพู่ที่ริมหูสำหรับเกี่ยวดอกไม้เครื่องประดับ เรียกว่า "ผมทัด" ทั้งสองข้าง ประเพณีที่ไว้ผมเช่นว่ามาไทยเราไว้อย่างเดียวกันทั้งบ้านทั้งเมือง จนเคยตามาหลายร้อยปี ก็เห็นงามตามวิสัยมนุษย์ อันสุดแต่ทำอะไรให้เหมือนกันมาก ๆ ก็ (เกิดเป็นแฟชั่น) เห็นว่างามตามกันไป เป็นเช่นเดียวกันทุกชาติทุกภาษา ยกตัวอย่างเช่นพวกจีนเดิมไว้ผมมวย ครั้นพวกแม่งจูมาครอบครองบังคับให้ไว้ผมเปีย นานเข้าก็นิยมว่าผมเปียสวยงาม หรือจะว่าข้างฝรั่ง ยกตัวอย่างดังเครื่องแต่งตัวผู้หญิงที่เปลี่ยนแปลกไม่รู้จักหยุด ก็เป็นเพราะเหตุเช่นเดียวกัน แต่การไว้ผมของไทยอย่างว่ามาเมื่อไปยังต่างประเทศ พวกชาวเมืองเห็นเป็นวิปริตแปลกตามักพากันยิ้มเยาะ เมื่อครั้งทูตไทยไปยุโรปในรัชชกาลที่ ๔ จึงให้ไว้ผมทั้งศีรษะและตัดยาวอย่างฝรั่ง แต่เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ก็กลับตัดผมมหาดไทยไปอย่างเดิม เมื่อจะเสด็จไปสิงคโปร์คราวนี้ ก็โปรด ฯ ให้ผู้ที่จะตามเสด็จเริ่มไว้ผมยาวตั้งแต่เวลาตระเตรียม เว้นแต่สมเด็จเจ้าฟ้าภานุรังษี ฯ ให้ตามเสด็จไปทั้งไว้พระเกศาจุก ครั้นเมื่อเสด็จกลับคืนพระนคร ทรงปรารภกับท่านผู้ใหญ่ในราชการว่าการไปมาและคบหาสมาคมในระหว่างไทยกับฝรั่งจะมีมากขึ้นทุกที ประเพณีไว้ผมมหาดไทยชวนให้ชาวต่างประเทศดูหมิ่น ควรจะเปลี่ยนเป็นไว้ผมตัดยาวทั้งศีรษะ ท่านผู้ใหญ่ในราชการก็เห็นชอบตามพระ

ราชดำริ จึงดำรัสสั่งให้เลิกตัดผมมหาดไทยในราชสำนักตั้งแต่ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๔ เป็นต้นมา แต่มิให้บังคับถึงราษฎร ใครจะไว้อย่างใดก็ไว้ได้ตามชอบใจ แต่เมื่อคนทั้งหลายเห็นบุคคลชั้นสูงไว้ผมตัดยาว ก็พากันตามอย่างมากขึ้นโดยลำดับ หลายปีประเพณีไว้ผมมหาดไทยจึงหมดไป ถึงกระนั้นเมื่อแรกเลิกตัดผมมหาดไทยนั้นคนชั้นผู้ใหญ่สูงอายุก็ยังไม่สิ้นนิยมผมมหาดไทย แม้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ มักให้ช่างตัดผมรอบศีรษะให้สั้น และไว้ผมข้างบนยาวคล้ายกับเรือนผมมหาดไทย เรียกกันว่า "ผมรองทรง" ทางฝ่ายผู้หญิงนั้นก็โปรด ฯ ให้เลิกผมปีก เปลี่ยนเป็นไว้ผมตัดยาวแต่ในราชสำนักก่อน แล้วผู้หญิงพวกอื่นก็เอาอย่างต่อ ๆ กันไปจนทั่วทั้งเมือง

นอกจากเรื่องตัดผมยังมีการอื่น ๆ ที่จัดเป็นอย่างใหม่ในกระบวนเสด็จอีกหลายอย่าง เช่นให้ยืนเฝ้าและถวายคำนับเป็นต้น แต่การรักษาพระนครในเวลาเสด็จไม่อยู่ ซึ่งเคยถือกันมาว่าเป็นการสำคัญแม้เพียงเสด็จไปหัวเมืองในพระราชอาณาเขตต์เมื่อรัชชกาลก่อน ๆ แต่ครั้งนี้ไม่ลำบากด้วยพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงว่าราชการแผ่นดินมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ประจำอยู่แล้ว

เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๔ แรม ๔ ค่ำปีมะเมีย ไปหยุดพักที่เมืองสิงขลาทอดพระเนตรบ้านเมืองวัน ๓ แล้วแล่นเรือต่อไปถึงเมืองสิงคโปร์เมื่อเดือน ๔ แรม ๓๓ ค่ำ รัฐบาลและพวกอังกฤษชาวเมืองสิงคโปร์จัดการรับเสด็จอย่างใหญ่ยิ่งกว่า

เคยรับแขกเมืองมาแต่ก่อน ด้วยเป็นครั้งแรกที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปถึงเมืองสิงคโปร์ รับเสด็จขึ้นเมืองเป็นการเต็มยศ ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์กับข้าราชการทั้งปวงพร้อมกันมารับเสด็จที่ท่าเรือ เชิญเสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ แล้วทรงรถแห่ไปยังศาลานคราทรซึ่งพวกพ่อค้าพาณิชย์ทั้งปวงคอยเฝ้าอยู่พร้อมกัน เชิญเสด็จประทับราชอาสน์ แล้วผู้เป็นนายกสภาพาณิชย์เมืองสิงคโปร์อ่านคำถวายชัยมงคล กล่าวความท้าวถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงปกครองพระราชอาณาจักรด้วยพระปรีชาญาณ ทรงทะนุบำรุงให้ประเทศสยามมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นที่นับถือของนานาประเทศ และที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประพฤติตามแบบอย่างต่อมาจนถึงทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไปทอดพระเนตรเมืองต่างประเทศ ก็สมควรเป็นเยี่ยงอย่างแก่พระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบแล้วเสด็จกลับขึ้นทรงรถแห่ไปยังจวนเจ้าเมือง ซึ่งจัดถวายเป็นที่ประทับแรมตลอดเวลาเสด็จอยู่เมืองสิงคโปร์ ในเวลาเสด็จประทับอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ๗ วันนั้น มีการสโมสรต่าง ๆ ที่จัดขึ้นรับเสด็จและเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการและสถานที่ต่าง ๆ สำหรับบ้านเมืองมากมายหลายอย่างทุก ๆ วันตามรายการในจดหมายเหตุดูเกือบไม่มีเวลาที่จะได้เสด็จพัก การสโมสรนั้น นายทหารบกมีประชุมเต้นรำ (Ball) ที่โรงทหารคืน ๑ พวกฝรั่งชาวเมืองสิงคโปร์มีการประชุมแต่งตัวต่าง ๆ เต้นรำ (Fancy

Dress Ball) ที่ศาลานคราทรคืน ๑ ต่อมามีละครสมัครเล่นถวายทอดพระเนตรที่ศาลานคราทรอีกคืน ๑ ผู้รั้งราชการเมืองมีการเลี้ยงอย่างเต็มยศ (Banquet) คืน ๑ พวกชาวสิงคโปร์มีการประกวดต้นไม้ดอกไม้ถวายทอดพระเนตรที่สวนสำหรับเมืองวัน ๑ ส่วนกิจการและสถานที่ ๆ เชิญเสด็จทอดพระเนตรนั้น คือโรงทหารบก เรือรบ อู่เรือ ศาลชำระความ เรือนจำ โรงพยาบาล โรงเรียน อาคาร ไปรษณีย์ สถานีโทรเลข สถานีเครื่องดับไฟ โรงกลั่นไอประทีป (Gas-works) ห้างและตลาดขายของ ทั้งทรงรถเที่ยวทอดพระเนตรถนนหนทางที่บำรุงบ้านเมืองด้วย เสด็จประทับอยู่เมืองสิงคโปร์จนเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแม เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งมีการส่งเสด็จอย่างเต็มยศเหมือนเมื่อเสด็จไปถึง ออกเรือในค่ำวันนั้น ไปถึงท่าเมืองบะเตเวียที่เกาะชะวา ณ วันอาทิตย์เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ รัฐบาลฮอลันดาก็จัดการต่าง ๆ รับเสด็จเป็นอย่างใหญ่ท่านองเดียวกับอังกฤษรับเสด็จที่เมืองสิงคโปร์ มีรายการแปลกออกไปแต่มีการสวนสนามทหารบกอย่าง ๑ พวกมะลายูกับพวกจีนมีการแห่ประทีปอย่าง ๑ และพวกฝรั่งมีการจุดดอกไม้ไฟถวายทอดพระเนตรคืน ๑ สถานที่ซึ่งเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรมีแปลกที่ทอดพระเนตรโรงทำปืนอย่าง ๑ กับทอดพระเนตรพิพิธภัณฑสถานอีกอย่าง ๑ ซึ่งในเมืองสิงคโปร์ยังไม่มีในสมัยนั้น เสด็จประทับอยู่ที่เมืองบะเตเวีย ๗ วัน ถึงวันเสาร์เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งแล้วออกเรือในเช้าวันนั้น วันรุ่งขึ้นถึง

เมืองสมารัง แต่เสด็จไปถึงต่อเวลาบ่าย จึงประทับแรมอยู่ในเรือพระที่นั่งคืน ๑ ถึงวันขึ้น ๑๔ ค่ำเวลาเช้า เรสิเดนต์ (สมุหเทศาภิบาล) หัวหน้าในรัฐบาลเมืองสมารังลงมารับเสด็จขึ้นเมืองเป็นการเต็มยศ และมีพิธีรับเสด็จคล้ายกับที่เมืองบะเตเวีย มีสิ่งซึ่งได้ทอดพระเนตรณ เมืองสมารังครั้งนั้นแปลกจากที่อื่นคือทรงรถไฟซึ่งกำลังสร้างไปจนถึงสุดปลายรางอย่าง ๑ ทอดพระเนตรโรงทำดินปืนอย่าง ๑ กับเจ้ามังกุนคโรเมืองโสโลพาละครชะวามาเล่นถวายทอดพระเนตรอย่าง ๑ เสด็จประทับอยู่เมืองสมารัง ๓ วัน ถึงวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งออกเรือในวันนั้นกลับมาถึงเมืองสิงคโปร์เมื่อแรม ๕ ค่ำ มีพระราชดำรัสขอให้มีการรับรองอย่างยศศักดิ์ให้ซ้ำซากลำบากแก่เขาอีก ผู้รั้งราชการลงมารับเสด็จเป็นการไปรเวต เชิญเสด็จประทับร้อนที่จวนเจ้าเมือง เชิญเสด็จเสวยกลางวันแล้วเสด็จประพาสตามพระราชอัธยาศัย ครั้นเวลาค่ำเชิญเสด็จเสวยอีกเวลา ๑ และเสด็จทอดพระเนตรละครม้าแล้วจึงเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง รุ่งขึ้นวันอังคารเดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองสิงคโปร์ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันเสาร์เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๓๗ วัน เมื่อเสด็จกลับมาถึงแล้วมีงานรื่นเริงเฉลิมพระเกียรติและแต่งประทีปทั่วทั้งพระนคร ๕ วัน

พิเคราะห์รายการที่เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ เมืองบะเตเวียและเมืองสมารัง เห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตร

ขนบธรรมเนียมฝรั่งมาก ทั้งในส่วนการสมาคมและกิจการต่างๆซึ่งเนื่องในการปกครองทะนุบำรุงบ้านเมือง การที่เสด็จไปต่างประเทศครั้งนั้น ความเข้าใจของคนทั้งหลายทั้งไทยและฝรั่งเป็นอย่างเดียวกันว่า เสด็จไปทรงศึกษาหาแบบอย่างมาจัดการทะนุบำรุงประเทศสยาม หากว่าเมื่อเสด็จกลับมาไม่ทำอะไรเลย ก็คงถูกติเตียนว่าเสด็จไปเที่ยวเล่นให้สิ้นเปลืองเวลาเปล่า ๆ หรือถึงหมิ่นประมาทพระปัญญาว่าไร้ความสามารถ ก็แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังมิได้ว่าราชการบ้านเมือง จึงเริ่มทรงจัดการแก้ขนบธรรมเนียมแต่ในราชสำนัก ด้วยความเห็นชอบของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ในเวลานั้นอายุฉันได้ ๑๐ ขวบและอยู่ในราชสำนัก ได้เห็นการที่เปลี่ยนแปลงที่จัดเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ยังจำได้อยู่หลายอย่าง เป็นต้นว่าโปรด ฯ ให้กั้นฉากในพระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็น ๓ ห้อง ห้องทางตะวันตกตั้งโต๊ะเก้าอี้เป็นห้องรับแขก ห้องตอนกลางคงเป็นทางเสด็จออกท้องพระโรงหน้า ห้องทางตะวันออกจัดเป็นห้องเสวย ตั้งโต๊ะเก้าอี้เลี้ยงแขกได้ราว ๒๐ คน เวลาเช้าเสด็จออกท้องพระโรงเจ้านายขุนนางยังหมอบเฝ้าและคงแต่งตัวเหมือนอย่างเดิม แต่ตอนกลางวันเมื่อเสด็จขึ้นจากท้องพระโรง หรือตอนบ่ายและตอนค่ำก่อนเสวยเย็น เสด็จประทับที่ห้องรับแขกในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ให้ผู้ที่เข้าเฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้ารองเท้า ใส่เสื้อเปิดคอแบบฝรั่ง นุ่งผ้าม่วงสีกรมท่า ยืนเฝ้าตามอย่างฝรั่ง ถึงเวลาเสวยเย็นโปรด ฯ ให้เจ้า

นายและข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนักนั่งโต๊ะเสวยด้วย ต้องแต่งตัวใส่เสื้อแยกเก๊ตขาวเปิดคอ เวลาบ่าย ๆ ถ้าเสด็จทรงเที่ยวประพาส ก็แต่งตัวใส่ถุงเท้ารองเท้าเสื้อเปิดคอและยืนเฝ้าเหมือนกัน การเปลี่ยนแปลงที่กล่าวมา ถ้าว่าตามความเห็นในสมัยนี้ดูก็เป็นการเล็กน้อย แต่คนในสมัยนั้นเห็นแปลกประหลาด ถึงจมื่นก่งศิลปคน ๓ เขียนลงเป็นจดหมายเหตุใน "ปูม" เมื่อวันเสาร์เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ (ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๔) ว่า "ในข้างขึ้นเดือนนี้ข้าราชการแต่งคอเสื้อผ้าผูกคอ ด้วยเป็นธรรมเนียมฝรั่งธรรมเนียมนอก" ดังนี้ พอเป็นเค้าให้เห็นได้ว่าคนในสมัยนั้นเห็นเป็นการสำคัญเพียงใด

มีการอีกอย่างหนึ่งซึ่งทรงพระราชดำริเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ คือ จะจัดการศึกษาของลูกผู้ดีซึ่งได้โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาไทยขึ้นแต่ก่อนเสด็จไปสิงคโปร์แล้ว เมื่อเสด็จกลับมีพระราชประสงค์จะให้มีโรงเรียนภาษาอังกฤษด้วย แต่ขัดข้องด้วยหาครูไม่ได้ เพราะมิชชันนารีที่สอนภาษาอังกฤษแก่ไทยในเวลานั้น สอนแต่สำหรับชักชวนคนให้เข้ารีตเป็นข้อรังเกียจอยู่ จึงโปรด ฯ ให้เลือกหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ที่ยังเยาว์วัยส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรฟเฟลณ เมืองสิงคโปร์ในปีมะแมนั้นประมาณ ๒๐ คน นักเรียนที่ส่งไปครั้งนั้นยังมีตัวอยู่ในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้แต่ ๓ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์พระองค์ ๓ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์พระองค์ ๓ หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ องค์ ๓ เดี๋ยวนี้ทรง

พระชราแล้วทุกพระองค์ แต่นักเรียนชุดนี้ไปเรียนอยู่ที่เมืองสิงคโปร์เพียงปีเศษถึงปีออก พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียหาครูอังกฤษได้ โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษขึ้นแล้ว ก็โปรด ฯ ให้กลับมาเรียนในกรุงเทพ ฯ เว้นแต่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าเจิก นพวงศ์ กับพระยาชัยสุรินทร (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง สิริวงศ์) ทั้ง ๓ นี้เรียนรู้มากถึงชั้นสูงกว่าเพื่อน จึงโปรด ฯ ให้ส่งไปเรียนที่ประเทศอังกฤษต่อไป เป็นแรกที่ส่งนักเรียนหลวงไปเรียนถึงยุโรป

กรมที่ทรงจัดมากเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์นั้น คือทหารมหาดเล็ก ถึงตอนนี้ทรงจัดแก้ไขเพิ่มเติมขยายการออกไปหลายอย่าง คือให้ชักชวนพวกเชื้อสายราชสกุลและลูกมหาดเล็กเข้าเป็นทหาร เพิ่มจำนวนคนขึ้น จัดเป็น ๖ กองร้อย ให้สร้างตึกแถว ๒ ชั้นขึ้น ๒ ข้างประตูพิมานชัยศรี เป็นที่อยู่ของทหารมหาดเล็ก และสร้างตึก ๒ ชั้นขึ้นอีกหลัง ๑ ที่รมกำแพงด้านหน้าพระราชวัง สำหรับเป็นที่อยู่ของนายทหารมหาดเล็ก (ตามแบบ ตึกสินบาแร็กณ เมืองสิงคโปร์) แต่ตึกหลังนี้เมื่อกำลังสร้างอยู่ประจวบเวลาเริ่มแก้ไขการพระคลังมหาสมบัติ (ซึ่งจะเล่าเรื่องต่อไปข้างหน้า) ไม่มีสถานที่จะทำการพระคลัง ฯ จึงโปรด ฯ ให้โอนไปเป็นสถานที่ทำการพระคลัง ฯ ขนานนามว่า "หอรัษฎากรพิพัฒน" (แต่ตัวตึกเดียวนี้แก้ไขต่อเติมผิดกับของเดิมเสียมากแล้ว) และในครั้งนั้นให้

สร้างตึกใหญ่สำหรับเป็นที่สโมสรของทหารมหาดเล็ก ตามแบบสโมสรคองคอเดีย ที่เมืองบะเตเวียอีกหลัง ๑ (ซึ่งแก้ไขเป็นศาลาสหัยสมาคมบัดนี้) เรียกชื่อตามภาษาฝรั่งว่า "หอคองคอเดีย"

ภายนอกพระราชวัง กิมการก่อสร้างซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ครั้งนั้นอีกหลายอย่าง ว่าแต่ตามที่ฉันจำได้ คือทำถนนริมกำแพงรอบพระนครอย่าง ๑ สร้างสวนสราญรมย์อย่าง ๑ แต่งคลองตลาดตอนระหว่างสะพานช้างโรงสีกับสะพานมอญ ทำเขื่อนอิฐมีถนนรถ (ซึ่งภายหลังขนานนามว่า ถนนราชินี และ ถนนอัษฎางค์) ทั้ง ๒ ฟาก และมีสะพานหกสำหรับรถข้ามคลองเหมือนอย่างที่เมืองบะเตเวียด้วย นอกจากที่พรรณนามามีการอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นแต่สมัยนั้นก็หลายอย่าง เป็นต้นว่าหารถมาใช้ในกรุงเทพ ฯ แพร่หลายมาแต่นั้น ซื้อมาจากเมืองสิงคโปร์บ้าง เมืองบะเตเวียบ้าง แต่ในไม่ช้าก็มีช่างตั้งโรงรับสร้างและซ่อมแซมรถขึ้นในกรุงเทพ ฯ เช่นเดียวกับการที่แต่งตัวใส่เสื้อย่างฝรั่งและใช้เกือกถุงตีนในไม่ช้าก็มีโรงรับจ้างตัดเสื้อและขายสิ่งของที่ต้องการใช้ หาได้ในกรุงเทพ ฯ นี่เองไม่ลำบาก หรือถ้าว่าโดยย่อ การที่เสด็จไปสิงคโปร์ครั้งนั้น นอกจากเจริญการสมาคมในระหว่างไทยกับชาวต่างประเทศเป็นปัจจัยให้ชาวต่างประเทศนิยมเข้ามาค้าขายในประเทศนี้ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก

พอเสด็จกลับจากสิงคโปร์แล้วไม่ช้า ในปีมะแมนั้นเองก็เริ่ม

เตรียมการที่จะเสด็จไปอินเดีย เหตุที่จะเสด็จไปอินเดียนั้น เจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ เคยเล่าให้ฉันฟัง ว่าทรงพระราชปรารภแก่ตัวท่านตั้งแต่แรกเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ว่าที่เสด็จไปเมืองสิงคโปร์และเมืองปะเตเวีย เมืองสมารัง ได้ทอดพระเนตรเห็นแต่เพียงเมืองขึ้นที่ฝรั่งปกครองคนต่างชาติต่างภาษา ได้ประโยชน์ยังน้อย ใคร่จะเสด็จไปถึงยุโรป ให้ได้เห็นขนบธรรมเนียมราชสำนักและประเพณีบ้านเมืองของฝรั่งเอง (ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยของฉันลงสักหน่อยที่มีพระราชประสงค์เช่นนั้นก็เป็นธรรมดา แต่เหตุใดจึงจะรีบเสด็จไปโดยด่วนไม่รั้งรอ ข้อนี้ฉันสันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะทรงพระราชดำริเห็นว่าเวลาที่ยังไม่ต้องทรงว่าราชการแผ่นดินมีอยู่เพียงอีก ๒ ปี ถ้ารอไปจนถึงเวลาทรงว่าราชการเองแล้วคงยากที่จะหาโอกาสได้ เพราะฉะนั้นจึงจะรีบเสด็จไปยุโรปในเมื่อโอกาสยังมีอยู่) เจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ เห็นชอบด้วยตามพระราชดำริ รับจะไปพูดจากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่เห็นชอบด้วย อ้างว่าไปยุโรปทางก็ไกลเรือที่จะทรงก็ไม่มี เป็นการเสี่ยงภัยมากนัก ไม่สะดวกเหมือนกับไปสิงคโปร์และเมืองชะวา เจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ ไม่อยากให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโทมนัส จึงคิดขึ้นว่าอินเดียก็รุ่งเรืองคล้ายกับยุโรป ผู้ปกครองมียศเป็นไวสรอยต่างพระองค์คล้ายกับราชสำนัก และหนทางที่จะไปก็ไม่ไกลนัก ส่วนเรือพระที่นั่งที่จะทรงไปนั้น ในเวลานั้นห้าง

นะกุดาอิสไมส์ที่วัดเกาะสั่งเรือสำหรับรับส่งคนโดยสารในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเมืองสิงคโปร์เข้ามาใหม่ลำ ๑ ใหญ่โตมีห้องพอจะรับกระบวนเสด็จไปอินเดียได้ คิดจะขอซื้อ (คือเช่า) มาเป็นเรือหลวงชั่วคราวแล้วขายกลับคืนให้ เจ้าของก็จะไม่สิ้นเปลืองเท่าใดนัก ท่านได้ลองพูดกับเจ้าของก็ยอมตามความคิดไม่ขัดข้อง ยังคิดแต่ที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านนำความขึ้นกราบทูลตามความคิดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าถ้าจะไปถึงยุโรปยังไม่ได้ ไปเพียงอินเดียก็ยังดี เจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ จึงไปกระซิบปรึกษากับนายน๊อกส์กงสุลเยเนอราลอังกฤษ นายน๊อกส์เห็นชอบด้วย รับจะช่วยว่ากล่าวกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และที่สุดตัวเองรับจะไปตามเสด็จด้วย การที่จะเสด็จไปอินเดียก็เป็นอันพ้นความขัดข้อง ส่วนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อปลงใจให้เสด็จไปอินเดียแล้วก็เลยช่วยกะการต่อไปให้เสด็จทอดพระเนตรหัวเมืองสำคัญในพระราชอาณาเขตต์ทางฝ่ายทะเลตะวันตก คือเมืองภูเก็ต เมืองพังงา และเมืองไทรบุรีด้วย การตระเตรียมกระบวนเสด็จไปอินเดียไม่ยากเหมือนเมื่อครั้งเสด็จไปสิงคโปร์ เพราะได้เคยเห็นขนบธรรมเนียมฝรั่งอยู่มากแล้ว เครื่องแต่งตัวก็แก้ไขเป็นแบบฝรั่งทีเดียว เว้นแต่ยังนุ่งผ้าไม่ใช้กางเกงเท่านั้น ส่วนราชบริพารที่ตามเสด็จครั้งนี้เพิ่มจำนวนมากขึ้น ผู้ที่เคยไปครั้งก่อนได้ไปอีกแทบทั้งนั้น ที่เพิ่มขึ้นใหม่ พระเจ้าน้องยาเธอคือสมเด็จเจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี (กรมพระจักรพรรดิพงศ์) พระองค์ ๑

พระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร(กรมพระนเรศวรฤทธิ์)พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัยเป็นนายทหารมหาดเล็กพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จกรมพระยาเทววงศวโรปการ เพิ่งลาผนวชสามเณร) พระองค์ ๑ ขุนนางก็ล้วนชั้นหนุ่ม เลือกคัดแต่ที่มีแววฉลาด ดูเหมือนวิธีเลือกสรรคนตามเสด็จครั้งก่อนจะเอาแต่ที่ต้องทรงใช้สอย ครั้งหลังเลือกด้วยหมายจะให้ไปได้ความรู้เห็นมาสำหรับราชการภายหน้าเป็นสำคัญ

เสด็จทรงเรือ บางกอก ออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ ไปแวะที่เมืองสิงคโปร์ เมืองปีนัง เมืองร่างกุ้ง แล้วไปยังเมืองกาลกัตตาอันเป็นเมืองหลวงของอินเดียในสมัยนั้น ลอร์ดเมโยผู้เป็นไวสรอยที่อุปราชกับรัฐบาลอินเดียรับเสด็จในทางราชการ เชิญเสด็จประทับที่จวนไวสรอยและมีพิธีรับเสด็จเฉลิมพระเกียรติด้วยประการต่าง ๆ (เสียดายนักที่หาจดหมายเหตุมีรายการพิสดารอย่างครั้งเสด็จไปสิงคโปร์ไม่พบ) ทราบแต่พอเป็นเค้าว่าได้เสด็จไปถึงเมืองพาราณสี เมืองอาครา เมืองลักเนา เมืองเดลี และเมืองบอมเบ แต่เมื่อเสด็จกำลังประพาสอยู่นั้น ลอร์ดเมโยไวสรอยไปตรวจที่จังคนโทษหนักณเกาะอันดมันถูกผู้ร้ายฆ่าตาย ขาเสด็จกลับจึงดำรัสขอให้งดการรับเสด็จทางราชการด้วยเป็นเวลารัฐบาลอินเดียไว้ทุกข์ เสด็จอย่างไปรเวตมาลงเรือพระที่นั่งกลับจากอินเดีย มาแวะทอดพระเนตรเมืองภูเก็ตและเมืองพังงา

แล้วเสด็จมาขึ้นบกเมืองไทรบุรี ครั้งนั้นเจ้าพระยาไทร (อหะมัด) สร้างวังขึ้นรับเสด็จที่เขาน้อย เรียกว่าอนักบุเกต (เดี๋ยวนี้รอสร้างใหม่ แต่ยังใช้เป็นที่รับแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์สูงอยู่) และให้ทำทางใช้รถจากเมืองไทรมาจนต่อแดนจังหวัดสงขลา ข้างสงขลาเจ้าพระยาวิเชียรคีรีผู้สำเร็จราชการจังหวัด ก็ให้ทำถนนรถแต่ปลายแดนมาจนถึงท่าสงเรือที่ตำบลหาดใหญ่ (เป็นแรกที่จะมีถนนข้ามแหลมมะลายู) จึงเสด็จทรงรถจากเมืองไทรมาประทับแรมที่ตำบลจังโลนแขวงเมืองไทรบุรีคืน ๓ ที่ตำบลสะเดาแขวงสงขลาคืน ๓ นับเวลาเดินทาง ๓ วัน วันที่ ๓ ถึงหาดใหญ่ เสด็จลงเรือพายออกทะเลสาบ มาถึงเมืองสงขลา เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้เรือจักรข้างชื่อ "ไรลิงสัน" ที่ท่านต่อไปรับเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๓ มีนาคมเข้าปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๕ รวมเวลาที่เสด็จไปอินเดียครั้งนั้น ๔ เดือน

ผลของการเสด็จอินเดีย เกิดความคิดอันเป็นส่วนปกครองบ้านเมืองมาหลายอย่าง (ซึ่งจะเล่าในตอนหน้าต่อไป) แต่ยังไม่ประจักษ์แก่ตาคนทั้งหลายในเวลานั้น เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงว่าราชการ จึงไม่ปรากฏว่าเมื่อเสด็จกลับจากอินเดียทรงจัดการเปลี่ยนแปลงประหลาดเหมือนเมื่อเสด็จไปสิงคโปร์ เป็นแต่แก้ไขขนบธรรมเนียมที่ได้เริ่มจัดให้ดียิ่งขึ้นเป็นพื้น แต่ทางต่างประเทศเมื่อความปรากฏแพร่หลายว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพอพระราช

หฤทัยเสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศ เพื่อจะแสวงหาขนบธรรม-เนียมที่ดีของฝรั่งมาใช้ในพระราชอาณาเขตต์ ก็เป็นเหตุให้มีชาวต่างประเทศเกิดความนิยมและประสงค์จะไปมาค้าขายกับประเทศสยามมากขึ้น จะยกพอเป็นตัวอย่าง ดังเช่นห้างแรมเซเว็กพีลด์ซึ่งเป็นห้างทำเครื่องแต่งตัวตั้งอยู่ณ เมืองกาลกัตตา พอเสด็จกลับก็ตามเข้ามาตั้งที่ตึกถนนบำรุงเมืองซึ่งสร้างใหม่ตรงวงเวียนสี่แยกรับทำเครื่องแต่งตัวอย่างฝรั่ง (คือเดิมของห้างแบดแมนในบัดนี้) และมีชาวต่างประเทศที่เข้ามาตั้งทำการอย่างอื่นอีกหลายอย่าง แม้เรือไฟไปมารับส่งสินค้าและคนโดยสารในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเมืองฮ่องกงก็เกิดขึ้นในสมัยนั้น

มีการที่เกิดขึ้นในปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียอย่าง ๑ ซึ่งภายหลังมาเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและเป็นคุณแก่ตัวฉันเองมาก คือเรื่องตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดีเรื่องนี้ได้ทรงพระราชดำริมานานแล้ว แต่ยังหาครูไม่ได้จึงต้องรอมาเมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย เผอิญมีครูอังกฤษคน ๓ ชื่อ ฟรานซิสจอร์ช แปตเตอร์สัน เข้ามาเยี่ยม หลวงรัถยาภิบาลบัญชา (กัปตันเอม) ผู้บังคับการพลตระเวนในกรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นน้าชาย ได้ทรงทราบก็โปรด ฯ ให้ว่าจ้างไว้เป็นครู และโปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กอีกโรง ๑ เป็นคู่กับโรงเรียนภาษาไทยที่ได้ตั้งมาแต่ก่อน ที่ตั้งโรงเรียนนั้นโปรด ฯ ให้

โอนตึก ๒ ชั้นที่สร้างสำหรับทหารมหาดเล็ก หลังข้างตะวันออกประตูพิมานชัยศรี (ซึ่งเป็นสำนักงานพระคลังข้างที่อยู่บัดนี้) ใช้เป็นโรงเรียน ห้องตอนต่อประตูพิมานชัยศรีให้เป็นที่อยู่ของครู ห้องตอนเลยไปข้างเหนือ (ข้างหลังศาลาสหทัยสมาคมบัดนี้) จัดเป็นห้องเรียน ส่วนนักเรียนนั้น มีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกับพระเจ้าน้องยาเธอเข้าเป็นนักเรียน เว้นแต่บางพระองค์ที่มีตำแหน่งรับราชการแล้ว หรือที่เป็นนักเรียนอยู่แล้วในโรงเรียนภาษาไทย พวกนายร้อยทหารมหาดเล็กก็โปรด ฯ ให้มาเรียนภาษาอังกฤษด้วย เจ้านายเรียนตอนเช้า พวกนายทหารมหาดเล็กเรียนตอนบ่าย เมื่อแรกตั้งโรงเรียน ดูเหมือนจะมีจำนวนนักเรียนสัก ๕๐ คน แต่ต่อมาจำนวนลดลง เพราะเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ออกไปรับราชการ ที่เป็นชั้นกลางก็ถึงเวลาไปทรงผนวชเป็นสามเณร พวกหม่อมเจ้าก็พากันไปทำการงาน พวกนายทหารมหาดเล็กต้องเรียนวิชาอื่นอีกมาก ก็มาเรียนภาษาอังกฤษน้อยลงทุกที ถึงปีระกาเหลือนักเรียนอยู่ไม่ถึงครึ่งจำนวนเดิม และยังลดจำนวนลงเรื่อยมา นักเรียนที่มาเข้าใหม่ก็หามีไม่ ถึงปีจอเหลือแต่เจ้านายที่รักเรียนจริง ๆ ยังทรงพยายามเรียนอยู่สัก ๕ พระองค์ จึงย้ายไปเรียน ณ หอนิเพธพิทยา อันเป็นที่ประทับของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระรังษีสว่างวงศ์ อยู่ริมประตูศรีสุนทร (แต่เดี๋ยวนี้รื้อเสียแล้ว) ครูไปสอนในเวลาเช้าทุกวัน จนถึงกลางปีจอ พ.ศ. ๒๔๓๗ ครบ ๓ ปีพอสิ้นสัญญาครูก็ลากลับไปเมือง

นอก โรงเรียนนั้นก็เป็นอันเลิก แต่นั้นเจ้านายที่รักเรียนก็พยายามเรียนต่อมาโดยลำพังพระองค์ ด้วยอาศัยอ่านหนังสือบ้าง ให้ผู้อื่นสอนบ้าง จนมีความรู้สามารถใช้ภาษาอังกฤษรับราชการได้โดยมิต้องไปเมืองนอกหลายพระองค์ ในเจ้านายนักเรียนชั้นนั้น ควรยกย่องสมเด็จกรมพระยาเทววงศวโรปการ ว่าเป็นยอดเยี่ยมยิ่งกว่าพระองค์อื่น ๆ

ในปีระกานี้ เกิดอหิวาตกโรคเป็นระบาดขึ้นเมื่อเดือน ๗ คนตื่นตกใจกันมาก เพราะแต่ก่อนเคยมีอหิวาตกโรคเป็นระบาดเกิดขึ้น ผู้คนล้มตายมากเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓ ในรัชชกาลที่ ๒ และมาเกิดอีกครั้ง ๑ ในรัชชกาลที่ ๓ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๙๒ คนชั้นผู้ใหญ่ที่เคยเห็นยังมีมากจึงพากันตกใจ ผู้ที่ไม่เคยเห็นได้ฟังเล่าก็ตกใจไปตามกันด้วย แต่วิธีจัดระงับโรคอหิวาต์ในคราวนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้จัดเป็นการรักษาพยาบาล แทนทำพิธีในทางศาสนาเช่นเคยทำมาแต่ก่อน พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ อธิบดีกรมหมอ คิดปรุงยารักษาโรคเป็นอย่างฝรั่งขึ้นใหม่ ๒ ขนาน คือเอายาวิสัมพญาใหญ่ตามตำราไทยกับด้วยกอฮอล์ทำเป็นยาหยดในน้ำขนาน ๑ เอาการบูรทำเป็นยาหยดเช่นนั้นเรียกว่าน้ำการบูรอีกขนาน ๑ สำหรับรักษาอหิวาตกโรค และแนะนำให้ใช้การบูรโรยเสื้อผ้าเป็นเครื่องป้องกันเชื้อโรคอีกอย่าง ๑ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสขอแรงเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่รับยาหลวงไปตั้งเป็นทำนองโอสถ

ศาลาขึ้นตามวังและบ้านหรือตามที่ประชุมชน รับรักษาราษฎรทั่วทั้งพระนคร แต่โรคอหิวาต์ที่เกิดขึ้นครั้งนั้นมีอยู่สักเดือนหนึ่งก็สงบ เมื่อสงบแล้วโปรด ฯ ให้สร้างเหรียญทำด้วยทองสัมฤทธิ์ ด้าน ๑ มีรูปเทวดาถือพวงมาลัย อีกด้าน ๑ เป็นตัวอักษรทรงขอบใจ พระราชทานเป็นบำเหน็จแก่บรรดาผู้ที่ได้รับตั้งโอสถศาลาทั้งนั้นทั่วกัน ของฉันยังอยู่จนทุกวันนี้

แต่นี้ไปจนปลายตอนที่ ๕ จะเล่าเรื่องประวัติของตัวฉันในระหว่างปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๓ ไปจนถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๘ ให้สิ้นเรื่องเมื่อเป็นเด็กเสียชั้นหนึ่ง เพราะในตอนที่ ๖ และที่ ๗ จะเล่าเรื่องในราชการบ้านเมืองเป็นสำคัญ

สมัยเมื่อแก้ไขประเพณีในราชสำนักเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์นั้น เจ้านายเด็ก ๆ พวกฉันยังตามเสด็จอยู่เสมอ เวลาเสด็จประทับห้องรับแขก ถ้าไม่ถูกใช้ในเวลามีเข้าเฝ้าแหนก็ได้นั่งเก้าอี้เล่นสนุกดี เวลาเสด็จทรงรถเที่ยวประพาสในตอนบ่าย ก็ตอดขึ้นรถที่นั่งรองไปตามเสด็จ ถึงเวลาค่ำเมื่อเสวย ถ้าวันไหนคนนั่งโต๊ะขาดจำนวนก็โปรด ฯ ให้มาเรียกเจ้านายเด็ก ๆ ไปนั่งเก้าอี้ว่างได้ "กินโต๊ะ" และได้กินไอศกรีมก็ชอบ ไอศกรีมเป็นของวิเศษในเวลานั้น เพราะเพิ่งได้เครื่องทำน้ำแข็งอย่างเล็ก ๆ ที่สำหรับเขาทำกันตามบ้านนอกเข้ามาถึงเมืองไทย ทำบางวันน้ำก็แข็งบางวันก็ไม่แข็ง มีไอศกรีมตั้งเครื่องแต่บางวันจึงเห็นเป็นของวิเศษ เจ้า

นายเด็ก ๆ พวกฉันยังไม่ถูกบังคับให้ใช้เครื่องแต่งตัวอย่างใหม่ ถึงกระนั้นเห็นผู้ใหญ่เขาแต่งก็อยากใส่ถุงน่องรองเท้าเป็นกำลัง ฉันไปอ้อนวอนแม่ ๆ เห็นว่าตามเสด็จอยู่เสมอก็ซื้อเกือกถุงตีนให้ ดีใจนี่กะไร แต่เมื่อใส่ในวันแรกเกิดเสียใจด้วยเกือกนั้นเงียบไปไม่มีเสียง เพราะเคยได้ยินเขาว่าต้องดัง "อ๊อด อ๊อด" จึงเป็นเกือกอย่างดี ไปถามพวกนายทหารมหาดเล็กว่า ทำอย่างไรเกือกจึงจะดัง เขาแนะให้เอาน้ำมันมะพร้าวหยอดที่พื้นเกือก ก็จำมาพยายามทำ มีเสียงดัง "อิด อิด" ก็ชอบใจ

ถึงสมัยเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ ตัวฉันอยู่ในพวกเจ้านายที่ถูกส่งเข้าโรงเรียนภาษาอังกฤษแต่แรกตั้ง แต่ว่าน้ำใจรักจะเรียนภาษาอังกฤษผิดกับเมื่อเรียนภาษามคธ ถึงกระนั้นก็ไม่พ้นความลำบาก ด้วยไม่รู้ว่าครูจะใช้วินัยสำหรับโรงเรียนอย่างกวดขัน เมื่อไปเรียนได้สักสองสามวัน ฉันไปซุกซนรังแกเพื่อนนักเรียนเมื่อกำลังเรียนอยู่ด้วยกัน ครูจับได้แล้วลงโทษอย่างฝรั่งเอาตัวขึ้นยืนบนเก้าอี้ตั้งประจานไว้ที่มุมห้องเรียนสัก ๑๕ นาที (บางทีจะเป็นครั้งแรกที่เด็กไทยถูกลงโทษเช่นนั้น) พวกเพื่อนนักเรียนเห็นแปลกกพากันจองดูเป็นตาเดียวกัน บางคนก็ยิ้มเยาะ ฉันรู้สึกละอายจนเหงื่อตกโทรมตัว ตั้งแต่นั้นก็เข็ดหลาบไม่ซุกซนในห้องเรียน แต่ยังรู้สึกอัปยศอยู่หลายวัน มาจนวันหนึ่งเห็นเพื่อนนักเรียนถูกครูเอาไม้บรรทัดตีฝ่ามือลงโทษ เจ็บจนหน้านิ่ว ๒ คน ดูร้ายยิ่ง

กว่าที่ฉันถูกยืนบนเก้าอี้ก็เลยหายละอาย เมื่อตอนแรกตั้งโรงเรียนนั้น ลำบากที่ครูยังพูดภาษาไทยไม่ได้ ลูกศิษย์ก็ยังพูดภาษาอังกฤษไม่เป็น มีแต่พระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร (กรมพระนเรศวรฤทธิ์) พระองค์เดียวที่ทรงทราบบ้างเล็กน้อย และท่านเป็นเจ้าพี่ชั้นใหญ่ได้เคยเรียนภาษาอังกฤษต่อแหม่มลิโอโนเวนส์ เมื่อในรัชชกาลที่ ๔ พอเป็นล่ามแปลคำง่าย ๆ ได้บ้าง ถ้าเป็นคำยากเกินความรู้ของกรมพระนเรศวร์ ฯ ครูต้องเปิดหนังสืออภิธานภาษาอังกฤษ ให้นักเรียนดูคำภาษาไทยในนั้น หนังสืออภิธานที่ใช้มี ๒ เล่ม เล่มหนึ่งสำหรับลูกศิษย์ใช้ เรียกว่า " สัพพะพะจะนะภาษาไทย " ซึ่งสังฆราชปาลกัวแต่ง เอาศัพท์ภาษาไทยตั้ง แปลเป็นภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศสและภาษาละติน ๓ ภาษา เล่มใหญ่โตมาก อีกเล่มหนึ่งสำหรับครูใช้ จะเรียกหนังสือว่ากะไรฉันลืมเสียแล้ว แต่หมอแม็กฟาแลนด์ (บิดาพระอาจวิทยาคม) เป็นผู้แต่งแปลแต่ศัพท์ภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย คือใช้อภิธานเล่มนี้ศัพท์อังกฤษแปลเป็นภาษาไทยให้พวกศิษย์ แต่ลำบากไม่ช้าอยู่เท่าใด ครูค่อยรู้ภาษาไทยศิษย์ก็ค่อยเข้าใจคำครูสั่งสอนเป็นภาษาอังกฤษ ด้วยไม่จำต้องใช้ถ้อยคำมากหรือยากเท่าใดนัก นาน ๆ จึงต้องเปิดอภิธาน ในการที่พวกฉันใช้หนังสืออภิธานครั้งนั้นมีผลสืบมาจนบัดนี้ประหลาดอยู่เรื่อง ๑ ในบทเรียนบท ๑ มีคำว่า ไบ (By) ดูเหมือนจะเป็นเช่นประโยคว่า He went by boat หรืออะไรทำนองนี้ ครูจะให้แปลเป็นภาษาไทย

นักเรียนพวกฉันไม่เข้าใจคำ By ครูจึงเปิดอภิธานให้ดู ในหนังสือนั้นแปลคำ By ว่า "โดย" พวกนักเรียนก็แปลว่า "เขาไปโดยเรือ" แต่นั้นมาเมื่อแปลคำ By ก็แปลว่าโดยเสมอมา เช่น Written by แปลว่า "แต่งโดย" แล้วพวกฉันเลยใช้คำนี้ต่อมาในเวลาเมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว มีในหนังสือคอดเป็นต้น จึงเลยเป็นมรดกตกมาถึงคนชั้นหลัง ที่จริงไม่ถูกตามภาษาไทย เพราะคำ "โดย" เป็นศัพท์ภาษาเขมรแปลว่า "ตาม" "แต่งโดย ก." ความแสดงว่า ข. แต่งตามคำบอกของ ก. แต่มารู้ว่าผิดเมื่อใช้กันแพร่หลายเสียแล้ว

ในบรรดาศิษย์ที่เรียนกันครั้งนั้น เมื่อเรียนมาได้สัก ๖ เดือน มีที่เป็นศิษย์ครูชอบมาก Favourite Pupils ๔ พระองค์ เรียงลำดับพระชันษา คือพระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จกรมพระยาเทววงศวโรปการ) พระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าฟ้าภานุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระราชบิดาฯ) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ (สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส) พระองค์ ๑ กับตัวฉันอีกคน ๑ เห็นจะเป็นด้วยเห็นว่าเขมันชะมักรักเรียนครูก็สอนให้มากกว่าคนอื่น แต่เมื่อได้สักปี ๑ สมเด็จกรมพระยาเทววงศ์ ฯ กับสมเด็จพระราชบิดาฯ ต้องไปทำราชการมีเวลามาเรียนน้อยลง คงแต่สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณ ฯ กับตัวฉัน (สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณ ฯ ได้ทรงแสดงความข้อนี้ไว้ในหนังสือ "พระประวัติรัสเล่า" ที่ท่านทรงแต่งเมื่อเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ) ถึงปีระกา สมเด็จ

กรมพระยาวชิรญาณ ฯ ไปทรงผนวชเป็นสามเณร แต่นั้นฉันจึงได้เป็นศิษย์ติดตัวครูอยู่แต่คนเดียว เวลานักเรียนอื่นกลับแล้วครูให้ฉันอยู่กินกลางวันด้วย แล้วสอนให้ในตอนบ่ายอีก เมื่อเรียนแล้ววันไหนครูขึ้นรถไปเที่ยวก็มักชวนฉันไปด้วย เพราะเหตุที่อยู่กับครูมาก และได้ไปพบปะพูดจากับพวกฝรั่งเพื่อนฝูงของครูบ่อย ๆ เมื่อยังเป็นเด็กฉันจึงพูดภาษาอังกฤษได้คล่องเกินความรู้ที่เรียนหนังสือ ทั้งได้เริ่มคุ้นเคยกับฝรั่งแต่นั้นมา การที่ได้เป็นศิษย์ติดตัวครูมาเป็นคุณแก่ตัวฉันในภายหลังอีกอย่าง ๑ ด้วยเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จย้ายไปประทับ ณ พระที่นั่งใหม่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๓๖ มีพระราชประสงค์จะทรงศึกษาภาษาอังกฤษต่อไปถึงวิธีแต่งหนังสือโปรด ฯ ให้ครูแปตเตอร์สันเข้าไปสอนถวายในเวลาค่ำเมื่อทรงว่างราชการ ดูเหมือนจะเป็นสัปดาห์ละ ๒ ครั้ง ทรงทราบว่าฉันเป็นศิษย์ติดตัวครู จึงมีรับสั่งให้ฉันเป็นพนักงานนำครูเข้าไป เวลาทรงพระอักษรฉันได้อยู่ด้วยทุกคืน ตรัสถามครูถึงการเล่าเรียนของฉันบ้าง ตรัสถามอะไร ๆ เป็นภาษาอังกฤษให้ฉันเพ็ดทูลบ้างเนือง ๆ เห็นได้ว่าทรงพระกรุณายิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่การที่ทรงศึกษาภาษาอังกฤษครั้งนั้น ทรงอยู่ได้ไม่นานก็ต้องเลิก ด้วยพระราชธุระอื่นมีมากขึ้นทุกทีไม่มีเวลาว่างมากเหมือนแต่ก่อน

ตรงนี้จะเล่าเรื่องประวัติของครูแปตเตอร์สันต่อไปอีกสักหน่อย เพราะยังมีการเกี่ยวข้องกับตัวฉันอีกเมื่อภายหลัง และเป็นเรื่อง

น่าจะเล่าด้วย เมื่อครูแปตเตอร์สันไปจากประเทศนี้แล้ว ไปได้ตำแหน่งรับราชการอังกฤษเป็นครูประจำโรงเรียนของรัฐบาลที่เกาะมอรีเชียส ในตอนนี้ดูเหมือนจะไม่มีศิษย์คนใดได้รับจดหมายจากครูเลย เพราะเกาะมอรีเชียสอยู่ห่างไกลในมหาสมุทรอินเดีย การส่งจดหมายไปมาในระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศในสมัยนั้นลำบาก ด้วยยังไม่มีกรมไปรษณีย์ ใคร ๆ จะมีจดหมายกับประเทศอื่นก็ต้องอาศัยกงสุลอังกฤษ เพราะมีเรือไฟในบังคับอังกฤษเดินในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเมืองสิงคโปร์และเมืองฮ่องกง กงสุลอังกฤษที่ศาลาท่าน้ำของสถานกงสุล เป็นออฟฟิศไปรษณีย์ห้อง ๓ และเอาตัวตราไปรษณีย์เมืองสิงคโปร์พิมพ์อักษร *B* (เป็นเครื่องหมายว่าบางกอก) เพิ่มลงเป็นเครื่องหมาย ใครจะส่งหนังสือไปต่างประเทศก็ไปซื้อตัวตรานั้นปิดตามอัตราไปรษณีย์อังกฤษ แล้วมอบไว้ที่สถานกงสุล เมื่อเรือจะออก กงสุลอังกฤษให้รวบรวมหนังสือนั้นใส่ถุง ฝากไปส่งกรมไปรษณีย์ที่เมืองสิงคโปร์หรือเมืองฮ่องกงไปส่งอีกชั้น ๑ แต่หนังสือของรัฐบาลนั้น กรมท่ามอบกับนายเรือให้ไปส่งกงสุลสยามทั้งไปรษณีย์ที่เมืองสิงคโปร์ หาได้ส่งทางไปรษณีย์ที่สถานกงสุลไม่ เมื่อเรือเข้ามาถึงผู้ใดคาดว่าจะได้รับหนังสือจากต่างประเทศ ก็ไปสืบที่สถานกงสุลอังกฤษ ถ้ามีก็รับเอามา หรือถ้าพบหนังสือถึงผู้อื่นก็ไปบอกกันให้ไปรับ เป็นเช่นกล่าวนี้มาจนตั้งกรมไปรษณีย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ การส่งหนังสือจึงสะดวกแต่นั้นมา

ครูแปตเตอร์สันรับราชการอยู่ที่เกาะมอริเชียสจนชราจึงออกรับเบี้ยบำนาญกลับไปอยู่ประเทศอังกฤษ แต่ก็ไม่ปรากฏว่าเขียนหนังสือมาถึงใครในประเทศนี้ จนถึงในรัชชกาลที่ ๖ เมื่อฉันเป็น กรมพระ และย้ายมาอยู่วังวรดิศแล้ว วันหนึ่งได้รับจดหมายของครูแปตเตอร์สันส่งมาจากประเทศอังกฤษ สลักหลังซองถึง "พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร" เผอิญมีใครในพนักงานไปรษณีย์เขารู้ว่าเป็นชื่อเดิมของฉันจึงส่งมาให้ ได้ทราบเรื่องประวัติของครูแปตเตอร์สันในฉะบับนั้นว่า ตั้งแต่ออกจากราชการที่เมืองมอริเชียสแล้วกลับไปอยู่ประเทศอังกฤษ ต้องทิ้งบ้านเดิมที่เกาะเจอส์ เพราะต้องขายแบ่งมรดกกันเมื่อบิดาตาย ครูไปแต่งงานอยู่กับเมียในอิงค์แลนด์เป็นสุขสบายหลายปี ครั้นเมียตายเหลือแต่ตัวคนเดียวมีความลำบากด้วยแก่ชรา หลานคน ๓ ซึ่งบวชพรต เขาส่งสำรรับเอาไปไว้ด้วยที่เมือง คลอยส์เตอร์ แกรำลึกขึ้นมาถึงศิษย์เดิมที่ในประเทศสยาม คือ เจ้าฟ้าภานุรังษี พระองค์เทวัญ พระองค์มนุษย์ และตัวฉัน อยากทราบว่าอยู่ดีด้วยกันหรืออย่างไร จึงมีจดหมายมาถามขอให้บอกไปให้ทราบ เวลานั้นสมเด็จกรมพระยาเทววงศ์ ฯ กับสมเด็จพระมหาสมณ ฯ สิ้นพระชนม์เสียแล้ว เหลือแต่สมเด็จพระราชปิตุลา ฯ ฉันนำจดหมายครูไปถวายทอดพระเนตรก็ทรงยินดีมีลายพระหัตถ์และส่งพระรูปกับเงินไปประทาน ส่วนฉันก็ทำเช่นเดียวกัน ได้บอกไปให้ครูทราบพระประวัติของเจ้านายที่แกถามถึง

ส่วนตัวฉันเองบอกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ เลื่อนยศสูงขึ้น เป็นเหตุให้ใช้นามใหม่ว่า "ดำรง" ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันในเวลานี้ ครูมีจดหมายตอบมาว่าเสียดายจริง ๆ ที่เพิ่งรู้ ด้วยเมื่อฉันไปยุโรป (ครั้งแรก) ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ นั้น ประจวบเวลาครูกลับไปเยี่ยมบ้านอยู่ในประเทศอังกฤษ ได้ยินเขาโจษกันว่ามีเจ้าไทยองค์ ๑ เรียกว่า "ปรินซ์ดำรง" ไปเฝ้าสมเด็จพระราชินีวิคตอเรียที่สกอตแลนด์ และมีคนถามแกว่ารู้จักปรินซ์ดำรงหรือไม่ แกตอบเขาว่าไม่รู้จัก เมื่อเวลาอยู่ในเมืองไทยก็ไม่เคยได้ยินชื่อปรินซ์ดำรง ไม่รู้เลยว่าคือศิษย์รัก (Favourite Pupil) ของแกนั่นเอง ถ้ารู้จะรีบมาหา ถึงกระนั้นเมื่อรู้ยินดีอย่างยิ่งที่ฉันได้มีชื่อเสียงเกียรติยศถึงเพียงนั้น แต่นั้นครูกับฉันก็มีจดหมายถึงกันมาเนือง ๆ ครั้นเมื่อฉันไปยุโรป (คราวหลัง) ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ตั้งใจว่าจะไปพบครูแปตเตอร์สันให้จงได้ ทราบว่าเวลานั้นอายุได้ถึง ๘๕ ปี และยังอยู่ที่เมืองคลอยสเตอร์เหมือนบอกมาแต่ก่อน หมายว่าไปพบครูเมื่อไร จะชวนถ่ายรูปฉายาลักษณ์ด้วยกันเหมือนเช่นเคยถ่ายเมื่อยังเป็นเด็ก เอามาให้ลูกหลานดู พอฉันไปถึงกรุงลอนดอนมีพวกหนังสือพิมพ์มาขอสนทนาด้วยหลายคน ทุกคนถามฉันว่าเรียนภาษาอังกฤษที่ไหน ฉันตอบว่าเรียนในบ้านเมืองของฉันเอง เขาพากันประหลาดใจถามว่าใครสอนให้ ฉันบอกว่าครูของฉันเป็นอังกฤษชื่อ มิสเตอร์ ฟรานซิส ยอช แปตเตอร์สัน ตัวยังอยู่อายุได้

๘๕ ปีแล้ว ฉันจะพยายาม Making a pilgrimage ไปหาให้ถึงเมืองคลอยสเตอร์ที่ครูอยู่ หนังสือพิมพ์ก็พากันขนชื่อสรรเสริญครูแปตเตอร์สันแพร่หลาย ครั้นเมื่อฉันสินกิจอื่นในลอนดอนถึงเวลาที่จะไปหาครู ฉันขอให้อุปทูตบอกไปถึงนักพรตผู้เป็นหลาน ว่าฉันประสงค์จะไปเยี่ยมครูในวันใดจะสะดวกแก่เขา ได้รับตอบมาว่าครูกำลังป่วยเป็นโรคชราอาการเพียบอยู่ ตั้งแต่เขาได้ยินข่าวทางวิทยุกระจายเสียงว่าฉันไปถึงลอนดอน เขาก็อยากจะบอกให้ครูรู้ ด้วยเขาทราบอยู่ว่าครูรักฉันมาก แต่เห็นว่าอาการป่วยเพียบจึงปรึกษาหมอ ๆ ห้ามมิให้บอกครู เพราะเกรงว่าความยินดีที่จู่โจมขึ้นแก่ครู Sudden Excitement อาจจะเป็นเหตุให้เกิดอันตรายก็ไม่กล้าบอก เมื่อฉันทราบความดังนั้นก็จนใจ ได้แต่ส่งเงินไปช่วยในการรักษาพยาบาล เมื่อฉันออกจากลอนดอนในไม่ช้า ก็ได้รับจดหมายของนักพรตบอกว่าครูถึงแก่กรรม รู้สึกเสียใจและเสียดายยิ่งนักที่มิได้พบครูแปตเตอร์สันดังประสงค์

เมื่อฉันยังกำลังเรียนภาษาอังกฤษอยู่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๓๖ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จไปประทับอยู่ ณ พระที่นั่งทรงผนวชที่พระพุทธรัตนสถาน ๑๕ วัน เจ้านายพวกฉันเรียนหนังสือแล้วก็พากันไปอยู่ ณ ที่เสด็จประทับทุกวัน คล้ายกับเป็นลูกศิษย์วัด ส่วนตัวฉันเองไปนึกอยากรู้จักพระ จึงมักไปเฝ้าสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (เวลานั้นยังดำรงพระยศเป็น

กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์) กับสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา เมื่อยังเป็นที่พระสาสนโสภณ) เนือง ๆ สมเด็จกรมพระยาปวเรศ ฯ โปรดทรงสั่งสอนและตรัสเล่าอะไรให้ฟัง ส่วนสมเด็จพระสังฆราชก็ประทานหนังสือพิมพ์ซึ่งพิมพ์สอนพระพุทธศาสนาให้อ่าน วันถ่ายรูปหมู่พวกตามเสด็จไปเป็นลูกศิษย์วัด เผอิญฉันถือสมุดนั้นติดมือไปด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้ฉันยืนเปิดสมุดเหมือนอย่างอ่านหนังสือ เป็นเหตุให้ช่างถ่ายรูปเขาจัดให้ยืนกลางเพื่อน รูปนั้นยังปรากฏอยู่ เมื่อเสด็จลาผนวชมีงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้ง ๑ (ซึ่งจะพรรณนาในที่อื่นต่อไปข้างหน้า) แล้วเสด็จไปประทับอยู่พระที่นั่งใหม่ ตอนนี้เวลาบ่าย ๆ มักเสด็จออกทรงรถเที่ยวประพาส และทรงโครเกต์ Croquet ที่สนามหญ้าหน้าพระที่นั่งใหม่ (ยังมีรูปฉายาลักษณ์ปรากฏอยู่) แต่ตัวฉันยังเป็นเด็กไม่ได้เข้าเล่นด้วย แต่ในปีระกานั้นเองโปรด ฯ ให้ฉันเป็นผู้พาครูเข้าไปสอนภาษาอังกฤษดังกล่าวมาแล้ว เป็นมูลเหตุที่เริ่มทรงพระเมตตาฉะเพาะตัวมาแต่นั้น ครั้นถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๓๗ เมื่อเลิกโรงเรียนภาษาอังกฤษ จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้ฉันเข้าไปรับใช้ประจำพระองค์ มีหน้าที่ตามเสด็จและอยู่คอยรับใช้ในเวลาค่ำเมื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถเวลาเสร็จราชกิจประจำวันแล้ว ได้อยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เสมอ เป็นเหตุให้ฉันได้รับพระบรมราโชวาทและได้ฟังพระราชดำริ ได้รู้เรื่องต่าง ๆ ที่ตรัสเล่า ทั้งมีโอกาสทูลสนองหรือ

ทูลถามได้ด้วยทรงพระกรุณา แต่ข้อสำคัญที่มาประจักษ์แก่ใจฉันต่อภายหลังนั้น คือที่ได้รู้พระราชอัธยาศัย และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบนิสสัยของฉันแต่นั้นมา ข้อนั้นมาปรากฏเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลแล้วให้มีการประชุมสมุหเทศาภิบาลในกรุงเทพ ฯ ปีละครั้ง เวลาเสด็จคราวประชุมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯให้มีการเลี้ยงพระราชทานเป็นเกียรติยศแก่เทศาภิบาลทุกปี และในการเลี้ยงมักมีพระราชดำรัสพระราชทานพระบรมราโชวาทและสรรเสริญความอุตสาหะของสมุหเทศาภิบาลด้วย ในปีหนึ่งตรัสเกี่ยวมาถึงตัวฉันว่า ได้ทรงสังเกตเห็นตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ว่าเติบใหญ่ขึ้นคงจะได้เป็นคนสำคัญในราชการบ้านเมืองคน ๑ ดังนี้ แต่การที่มีพระราชดำรัสทรงยกย่องบางทีก็เกิดรำคาญแก่ตัวฉัน เช่นต่อมาอีกปีหนึ่งมีพระราชดำรัสว่าพระมหามงกุฎเป็นเครื่องหมายของราชาธิปไตย พระมหามงกุฎสง่างามด้วยประดับเพ็ชรนิลจินดาอันมีค่าฉันใด ข้าราชการที่อุตส่าห์พยายามช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญสุข ก็เปรียบเหมือนเพ็ชรนิลเครื่องประดับพระมหามงกุฎฉันนั้น พระราชดำรัสนี้ที่จริงทรงอุปมาด้วยข้าราชการทั่วไปไม่ฉะเพาะผู้หนึ่งผู้ใด แต่เผอิญตรัสเมื่อเลี้ยงเทศาภิบาล พอรุ่งขึ้นก็มีคน (ที่ไม่ชอบ) แกล้งเรียกใส่หน้าให้ฉันได้ยินว่า "นั่นแหละ เพ็ชรประดับพระมหามงกุฎ" ดูก็ขันดี

ในปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ นั้น อายุฉันถึงปีโกนจุก ในสมัยนั้นพระเจ้าลูกเธอยังเยาว์วัยทั้งนั้น เจ้านายโสกันต์มีแต่ชั้นพระเจ้าน้องเธอ ปีใดพระเจ้าน้องเธอที่ทรงพระกรุณามากโสกันต์ก็โปรด ฯ ให้มีการแห่ทางในพระราชวัง ถ้าเป็นสามัญก็โสกันต์ในพิธีตรุษตามแบบอย่างครั้งรัชชกาลที่ ๓ ในปีจอนั้นมีเจ้านายที่ทรงพระกรุณามากหลายพระองค์ ตัวฉันแก่กว่าเพื่อน ตรัสถามฉันว่าอยากให้แห่หรือไม่ ฉันกราบทูลว่าอยาก จึงดำรัสสั่งให้มีการแห่โสกันต์ในปีนั้น แต่เกือบไม่ได้แห่ เพราะเกิดเรื่องกรมพระราชวังบวร ฯ หนีไปอยู่กับกงสุลอังกฤษ (ซึ่งจะเล่าเรื่องในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า) แทรกเข้ามา เป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเดือดร้อนรำคาญพระราชหฤทัยอยู่นาน ตรัสว่าถ้าเรื่องวังหน้ายังไม่เรียบร้อยก็จะแห่ให้ไม่ได้ รอมาจนพ้นฤกษ์เมื่อเดือนยี่ พวกฉันก็ยังพากันโกรธวังหน้าจนถึงเดือน ๔ เรื่องวังหน้าเป็นอันเรียบร้อย จึงได้มีการแห่โสกันต์เมื่อก่อนพิธีตรุษไม่กี่วัน เจ้านายโสกันต์ด้วยกันในปีนั้น ๕ พระองค์ มีตัวฉันคน ๑ พระองค์ชายศรีเสาวภางค์ (ซึ่งภายหลังได้เป็นราชเลขาธิการ และเป็นผู้จัดตั้งโรงพยาบาลศิริราช แต่สิ้นพระชนม์เสียก่อนรับกรม) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา (คือสมเด็จพระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า ฯ) พระองค์ ๑ ทั้ง ๓ นี้พระชันษา ๑๓ ปี พระองค์เจ้าหญิงนภาพรประภา (กรมหลวงทิพยรัตนกิรฎกุลนี) พระองค์ ๑ และพระองค์เจ้าหญิงประสานศรีใสพระองค์ ๑

ทั้ง ๒ นี้พระชันษา ๑๑ ปี เมื่อโกนจุกแล้วฉันยังรับราชการประจำพระองค์ต่อมา ในตอนที่รับราชการประจำพระองค์นี้ต้องอยู่ในวัง ไม่มีโอกาสไปเที่ยวค้างคืนที่อื่นเหมือนแต่ก่อน ถึงกระนั้นตอนเช้าว่างก็มักไปเฝ้าสมเด็จพระราชบิดา ฯ ณ หอนิเพธพิทยาบ้าง ไปเล่นหัวกับพวกนายทหารมหาดเล็กที่โรงทหารบ้าง ด้วยเคยคุ้นกันมาแต่ยังเป็นนักเรียน เพราะโรงเรียนภาษาอังกฤษอยู่ติดต่อกับโรงทหาร จึงเริ่มอยากเป็นทหารมาแต่ตอนนี้

ถึงเดือน ๘ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๘ อายุครบกำหนดบวชเป็นสามเณร แล้วจะต้องออกไปอยู่นอกพระราชวังตามประเพณี ก็ออกจากราชการประจำพระองค์ ในปีนั้นมีเจ้านายทรงผนวชด้วยกันหลายพระองค์ เป็นพระภิกษุบ้าง เป็นสามเณรบ้าง ส่วนตัวฉันเมื่อบวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว ไปอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ กับเจ้านายพี่น้องก็ไม่เดือดร้อนอันใดในการที่บวช ถ้าจะว่าประสาใจเด็กอายุเพียงเท่านั้นกลับจะออกสนุกดีด้วย เพราะในสมัยนั้นประเพณีที่กวดขันในการศึกษาของพระเณรบวชใหม่ยังไม่ได้เกิดขึ้น หนังสือฉะบับพิมพ์สำหรับศึกษาพระธรรมวินัยก็ยังไม่มี ได้อาศัยศึกษาแต่ด้วยฟังเทศนาและคำสั่งสอนของพระอุปัชฌายอาจารย์ ข้อบังคับสำหรับเจ้านายที่ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ ตอนแรกทรงผนวช ตอนรุ่งเช้าต้องจัดน้ำบ้วนพระโอษฐ์กับไม้สีพระทนต์ไปถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (สมัยนั้นยัง

ดำรงพระยศเป็นกรมพระ) เรียกกันว่า "เสด็จพระอุปัชฌาย์" หรือเรียกกันในวัดตามสะดวกแต่โดยย่อว่า "เสด็จ" ทุกวันตามเสขิยวัตร และถึงตอนค่ำเวลา ๓๙ นาฬิกาต้องขึ้นไปเฝ้าฟังทรงสั่งสอนพระธรรมวินัยอีกครั้งหนึ่ง ถ้าจะออกบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้นก็ต้องทูลลาในเวลาค่ำนั้น แต่การทั้ง ๓ อย่างนี้เมื่อทำได้สัก ๗ วันก็โปรดประทานอนุญาตมิให้ต้องทำต่อไป เว้นแต่จะไปธุระอื่นจึงต้องขึ้นไปทูลลาทุกครั้ง เสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านทรงประพฤติวัตรปฏิบัติตรงตามเวลาแน่นอนผิดกับผู้อื่นโดยมาก บรรทมตื่นแต่ก่อน ๗ นาฬิกา พอเสวยเช้าแล้วใครจะทูลลาไปไหนก็ขึ้นเฝ้าตอนนี้ ถึง ๙ นาฬิกาเสด็จลงทรงเป็นประธานพระสงฆ์ทำวัตรที่ในพระอุโบสถ เสด็จกลับขึ้นตำหนักราว ๑๐ นาฬิกา ประทับรับแขกที่ไปเฝ้าจนเพล เสวยเพลแล้วพอเที่ยงวันเสด็จขึ้นตำหนักชั้นบน ทรงสำราญพระอิริยาบถและบรรทมจนบ่าย ๓๕ นาฬิกา เสด็จลงที่ห้องรับแขก ใครจะเฝ้าในตอนนี้อีกก็ได้ พอแดดอ่อนมักเสด็จลงทรงพระดำเนินประพาสในลานวัดจนเวลาพลบค่ำ ถึงตอนนี้ราว ๑๙ นาฬิกา เจ้านายที่ทรงผนวชใหม่ขึ้นเฝ้าฟังคำสอนที่ประทานตามอุปัชฌายวัตรไปจน ๒๐ นาฬิกา เสด็จลงเป็นประธานพระสงฆ์ทำวัตรค่ำอีกเวลาหนึ่ง [๑]

---

๑. ประเพณีโบราณ พระสงฆ์ลงประชุมในโบสถ์แต่วันสวดปาฏิโมกข์จึงเรียกกันว่า "ลงโบสถ์" โดยปกติเวลาเย็นคณะไหนก็ไหว้พระสวดมนต์ ณ หอสวดมนต์คณะนั้น การประชุมสงฆ์ลงไหว้พระสวดมนต์ในโบสถ์วันละ ๒ ครั้งเป็นประเพณีตั้งขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช

เมื่อทำวัตรแล้วถ้าในพรรษาโปรดให้ฐานานุกรมผู้ใหญ่ขึ้นนั่งธรรมาสน์ อ่านบุรพสิกขาสอนข้อปฏิบัติแก่พระบวชใหม่วันละตอน แล้วซ้อมสวดมนต์ต่อไปจนจวน ๒๓ นาฬิกาจึงเสร็จการประชุมสงฆ์ เสด็จขึ้นเขาทบรรทม วาฉะเพาะการศึกษาสำหรับสามเณรที่บวชใหม่เช่นตัวฉัน มีข้อสำคัญก็ต้องท่องสวดทำวัตรเช้าและเย็น กับคำสวดสิกขาบทของสามเณรเรียกว่า "อนุญญาสิโข" ซึ่งสามเณรต้องจำได้และเข้าใจความ ทั้งต้องสวดในโบสถ์เมื่อทำวัตรเช้าเสร็จแล้วทุกวัน ฉันเคยได้รับสรรเสริญของเสด็จพระอุปัชฌาย์วันหนึ่งด้วยในวันนั้นไม่มีสามเณรอื่นลงโบสถ์ ฉันกล้าสวดอนุญญาสิโขแต่คนเดียว ตรัสชมว่าจำได้แม่นยำดี

เขาเล่าว่าเสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านเคยตรัสว่าเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ถ้าใครเข้มแข็งในการทัพศึกก็เป็นคนโปรด ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใครแต่งกาพย์กลอนก็เป็นคนโปรด ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใครสร้างวัดวาก็เป็นคนโปรด ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าใครรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด เห็นจะมีใครไปทูลว่าฉันรู้ภาษาฝรั่ง วันหนึ่งประทานหนังสือตำราดาราศาสตร์ฝรั่ง ซึ่งหมอบรัดเลแปลพิมพ์เป็นภาษาไทยให้ฉันดู ในนั้นมีดาวฤกษ์ ๒ ดวงซึ่งผู้แปลหาชื่อในภาษาไทยไม่ได้ จึงใช้อักษรโรมันพิมพ์ชื่อว่า Neptune กับ Uranus ตรัส

ถามฉันว่าเรียกอย่างไร ฉันก็อ่านถวายตามสำเนียงตัวอักษร ดูเหมือนท่านจะเข้าพระหฤทัยว่าฉันได้เรียนดาราศาสตร์ฝรั่งด้วย ตรัสถามต่อไปว่ามันตรงกับดาวดวงไหนของเรา ฉันก็สิ้นความรู้ทูลว่าไม่ทราบ แต่ก็ทรงพระเมตตาไต่ถามถึงเรื่องที่ฉันเรียนภาษาฝรั่งบ่อย ๆ ข้างฉันก็พอใจขึ้นไปเผ้า เพราะได้ฟังท่านตรัสเล่าเรื่องโบราณต่าง ๆ ให้ทราบเนือง ๆ ในเวลานั้นเสด็จพระอุปัชฌาย์ยังไม่ทรงชรานัก แต่วิธีท่านตรัสเล่าผิดกับผู้อื่น เมื่อทรงบรรยายไปจนตลอดเรื่องแล้วมักกลับเล่าแต่เนื้อความซ้ำอีกครั้งหนึ่ง คนที่ฟังตรัสเล่าย่อมเข้าใจและจำความได้ไม่ผิด ฉันชอบเอาวิธีนั้นมาใช้เมื่อเป็นผู้ใหญ่ เคยถูกนินทาว่าเล่าอย่างคนแก่แต่ก็ยังเห็นดีอยู่นั่นเอง ด้วยเห็นว่าการที่เล่าอะไรเพื่อให้ความรู้หรือสอนวิชาให้แก่ผู้อื่น ผิดกับพูดเล่นเจรจากัน เพราะประโยชน์ข้อสำคัญอยู่ที่ต้องให้ผู้ฟังรู้และเข้าใจจริง ๆ เสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านก็ทรงพระดำริเช่นนั้น เมื่อตรัสเล่าอะไรประทานแก่สานุศิษย์มักเล่าซ้ำดังว่ามา

เมื่อฉันบวชเป็นสามเณร ทำเวลาให้ล่วงไปด้วยประการอย่างใดยังจำได้อยู่ ดูน่าจะเล่าด้วยมีคติอยู่บ้าง ตื่นเช้ามักออกบิณฑบาต ไปด้วยกันกับพระเณรที่คุ้นเคยกันบ้าง ไปตามลำพังตัวบ้าง การที่ออกบิณฑบาตที่จริงเป็นโอกาสที่จะไปเที่ยวเตร่ เพราะถ้าจะไปเวลาอื่นต้องทูลลาเสด็จพระอุปัชฌาย์ ถ้าไปบิณฑบาตประทานอนุญาตไว้ไม่ต้องทูลลา ออกบิณฑบาตเสียแห่งหนึ่งสอง

แห่ง แล้วก็เลยขึ้นรถหรือลงเรือไปที่ไหน ๆ บางทีไปกินเพลกลาง ทางกลับวัดจนบ่ายก็มี เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยและเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงยกกองทัพไปปราบฮ่อ ฉันก็ได้ไปดูวิธียกกองทัพอย่างโบราณด้วย เริ่มไปบิณฑบาตดังว่ามานี้ใครพบก็ไม่รู้ว่าเลี่ยงไป แต่นาน ๆ จึงเลี่ยงไปเที่ยวครั้ง ๑ โดยปกติมักกลับวัดทันสวดอนุญาตสิโขเวลาลงโบสถ์เช้า เพราะเสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านเสด็จลงเสมอเกรงจะทรงติโทษว่าเกียจคร้าน พ้นเวลาลงโบสถ์แล้วก็ว่างตลอดวัน จะศึกษาหรือทำอะไรก็ได้ ในการศึกษาสำหรับสามเณรที่บวชใหม่นั้น เมื่อท่องทำวัตรกับอนุญาตสิโขจำได้และศึกษาธรรมบางอย่างมีอภิณหปัจจเวกขณ์เป็นต้นเข้าใจแล้ว จะศึกษาอะไรก็เลือกได้ตามชอบใจ เจ้านายที่ท่านทรงผนวชอยู่หลายพรรษาย่อมทรงศึกษาคันถธุระคือเรียนภาษามคธ แต่ที่จะทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียว มักทรงศึกษาวิชาอย่างอื่นที่ง่ายกว่า ส่วนตัวฉันเองจะเป็นใครแนะนำก็จำไม่ได้เสียแล้วเกิดอยากเรียนวิชาอาคม คือวิชาที่ทำให้อยู่คงกะพันชาตรีด้วยเวทมนต์และเครื่องรางต่าง ๆ มีผู้พาอาจารย์มาให้รู้จักหลายคน ที่เป็นตัวสำคัญนั้นคือนักองค์วัดถานุ้องสมเด็จพระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชา เพราะเธออยู่ที่วังเจ้าเขมรริมคลองตรงข้ามกับบ้านคุณตาและเคยคุ้นกับคุณตามาแต่ก่อน เป็นมูลเหตุให้ฉันได้คุ้นเคยกับเจ้าเขมรและมีผลได้อุปการทั้งนักองค์ดีศวงศ์ลูกนักองค์วัดถาและนักสีราดำลูกนักองค์ดีศวงศ์ต่อมาในเวลาเมื่อ

ฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย การศึกษาวิทยาคมในเวลานั้นเชื่อถือเป็นการจับใจมาก โดยฉะเพาะสำหรับเด็กกำลังรุ่นหนุ่มเช่นตัวฉัน ด้วยได้ฟังเขาเล่าเรื่องและบางทีทดลองให้เห็นอิทธิฤทธิ์ กับทั้งได้สะสมมีเครื่องรางแปลกประหลาดที่ไม่เคยเห็นเป็นต้นแต่พระธาตุ (ฉันได้รู้จักลักษณะพระธาตุตามที่นิยมกันมาแต่ครั้งนั้น) และพระพุทธรูปกับรูปพระควัมที่ทำเป็นเครื่องราง ทั้งของประหลาดแปลกธรรมดาต่าง ๆ เช่น พด และเขี้ยวงาทั้งอกได้ ตลอดจนผ้าประเจียดและลูกแร่ปรอท หลอมเป็นของเหล่านี้เพลินจนเลยละหนังสือไปคราวหนึ่ง

เครื่องรางที่ฉันมีในเวลานั้นเป็นของสำคัญในทางโบราณคดีสิ่ง ๑ และมีเรื่องต่อมาอีกในภายหลัง จะเล่าไว้ในหนังสือนี้ด้วย คือ "พระกริ่ง" องค์ ๑ คุณตาให้แต่เมื่อฉันยังไว้ผมจุก เป็นพระพุทธรูปนั่งถือหม้อน้ำมนต์ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ขนาดเล็ก หน้าตักไม่ถึง ๒ เซนต์ ถ้ายกขึ้นเขย่าเกิดเสียงดัง กริ่ง อยู่ในองค์พระ จึงเรียกกันว่าพระกริ่ง เป็นของหายากด้วยมีแต่ในเมืองเขมร เชื่อกันว่าพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์สร้างด้วยอิทธิฤทธิ์ จึงนับถือเป็นเครื่องรางสำหรับป้องกันอันตราย พระกริ่งของคุณตามี ๒ องค์ ได้ยินว่าพระอมรโมลี (นพ อมาตยกุล) วัดบุบผาราม ไปได้มาจากเมืองอุดงมีชัยในรัชชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งไปส่งพระมหาปานที่ไปเป็นสมเด็จพระสุคนธ ฯ สังฆราชฝ่ายธรรมยุติกาในกรุงกัมพูชา แล้วเอามา

ให้คุณตาเป็นของฝากด้วยชอบกันมาก ครั้งหนึ่งคุณตารับฉันไปค้างที่บ้านแล้วท่านให้พระกริ่งนั้นแก่ฉันองค์ ๑ บอกว่าให้เอาไว้สำหรับตัวเมื่อเติบใหญ่ แต่แรกฉันก็ไม่รู้ว่าเป็นของวิเศษอย่างไร จนเมื่อบวชเป็นสามเณรสะสมเครื่องราง เห็นจะเป็นนักองวัดถาบอกว่าพระกริ่งเขมรเป็นเครื่องรางอย่างสำคัญนัก ฉันจึงเชิญไปไว้ที่กุฏิ ในไม่ช้าความทราบถึงพระกรรณเสด็จพระอุปัชฌาย์ว่าฉันมีพระกริ่ง ก็ตรัสสั่งให้ฉันเชิญไปถวายทอดพระเนตร ท่านเชิญพระกริ่งของท่านมาเทียบก็เหมือนกัน จึงตรัสบอกให้เข้าใจว่าพระกริ่งที่เป็นของแท้นั้นมี ๒ อย่าง สีทองคล้ำเรียกกันว่า "พระกริ่งดำ" อย่าง ๑ กับสีทองอ่อนเรียกกันว่า "พระกริ่งเหลือง" อย่าง ๑ รูปทรงอย่างเดียวกัน ถ้าแปลกไปอย่างอื่นเป็นของทำปลอมทั้งนั้น พระกริ่งของฉันเป็นของแท้อย่างที่เรียกว่า "พระกริ่งดำ" ให้รักษาไว้ให้ดี ตรัสเพียงเท่านั้นหาได้ประทานอธิบายอย่างอื่นไม่

ต่อมาเมื่อเสด็จพระอุปัชฌาย์สิ้นพระชนม์แล้วช้านาน เวลาฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระครูเจ้าคณะสังฆเมืองสุรินทร์ซึ่งอยู่ต่อแดนประเทศกัมพูชาเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้พระกริ่งมาให้ฉันอีกองค์ ๑ เทียบกับองค์ที่คุณตาให้เห็นเหมือนกันหมดทุกอย่าง จึงรู้ว่าเป็นของแท้ แต่ถึงชั้นนี้ฉันไม่เชื่อเรื่องคงกะพันชาตรีเสียแล้ว ถึงกระนั้นก็เห็นว่าพระกริ่งเป็นของสำคัญอย่างหนึ่งในทางโบราณคดี ครั้นถึงรัชชกาลที่ ๖ ฉันมีโอกาสได้ออกไปเที่ยวเมืองเขมรเมื่อปีชวด

พ.ศ. ๒๔๖๗ เมื่อไปพักอยู่ที่กรุงพนมเพ็ญนึกขึ้นถึงเรื่องพระกริ่ง อยากรู้ว่าพวกเขมรนับถือกันอย่างไร จึงถามพระราชาคณะกับทั้งเจ้านายและขุนนางกรุงกัมพูชาบรรดาที่ได้พบหลายคน มีคนเดียวที่เป็นชั้นสูงอายุบอกว่าได้เคยเห็นพระกริ่งครั้งหนึ่ง นอกจากนั้นไม่มีใครได้เคยเห็น และโดยมากที่เป็นคนชั้นหนุ่มไม่มีใครรู้ว่ามีพระกริ่งทีเดียว ออกประหลาดใจ ครั้นเมื่อไปถึงนครวัดไปถามมองสิเออร์มาสาลผู้เป็นหัวหน้าอำนวยการรักษาโบราณสถานอีกคน ๓ ว่าได้เคยเห็นพระกริ่งบ้างหรือไม่ เขาบอกว่าเมื่อก่อนฉันไปถึงไม่ช้านักเขาพบกรุที่บนยอดเขาพนมปาเกงซึ่งอยู่ริมเมืองนครธม ได้พระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ ลักษณะเป็นเช่นพรรณนาหลายองค์ แล้วส่งตัวอย่างมาให้ดูมี ๒ ขนาด ขนาดใหญ่เท่ากันและเหมือนกันกับพระกริ่งของคุณตา ขนาดเล็กรูปสัณฐานก็อย่างเดียวกัน เป็นแต่ย่อมลงไปหน่อยหนึ่ง สันนิษฐานว่าจะเป็นอย่างที่เสด็จพระอุปัชฌาย์ตรัสเรียกว่าพระกริ่งเหลืองนั่นเอง แต่ประหลาดอยู่พระพุทธรูปที่พบบนเขาพนมปาเกงไม่ปิดสูานทำเป็นพระกริ่ง จะเป็นด้วยเหตุใดรู้ไม่ได้ เห็นได้เป็นแน่แท้แต่ว่าคงมีพิมพ์สำหรับทำหุ่นขี้ผึ้งแล้วหล่อพระพุทธรูปชะนิดนี้คราวละมาก ๆ รูปสัณฐานจึงเหมือนกันทั้งหมด สังเกตเห็นเค้าเงื่อนขึ้นใหม่อีกอย่าง ๑ ที่พระเศียรและดวงพระพักตร์พระกริ่งเป็นแบบจีนผิดกับพระพุทธรูปแบบขอม ทั้งสูานก็ทำบัวหงายบัวคว่ำเป็นอย่าง "บัวหลังเบี้ย" ตามแบบพระพุทธรูปจีน จึงสันนิษฐานว่า

พระกริ่งเห็นจะเป็นของหล่อในเมืองจีน แล้วส่งมายังกรุงกัมพูชาในสมัยเมื่อกำลังรุ่งเรือง คือที่เขมรเรียกกันว่า "ครั้งพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์" ความที่ว่านี้ต่อมาได้พบหลักฐานประกอบที่สถานทูตเดนมาร์กในกรุงเทพ ฯ ด้วยท่านเครเมอ ราชทูตเคยอยู่ที่เมืองปักกิ่งเมื่อก่อนมากรุงเทพ ฯ รวบรวมพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ของจีนแต่โบราณไว้หลายองค์ เอาออกตั้งเรียงไว้ในห้องรับแขก วันหนึ่งฉันได้รับเชิญไปกินเลี้ยงแล้วพาไปดูของเหล่านั้น ฉันเห็นพระพุทธรูปองค์ ๑ เหมือนพระกริ่ง แต่กาไหล่ทองและต่างพิมพ์กับพระกริ่งที่มาจากเมืองเขมร บอกราชทูตว่าพระพุทธรูปชะนิดนั้นถ้าเอาขนส้นมักจะมีเสียงดังกริ่งอยู่ข้างใน แกลองเอาขนส้นก็มีเสียงจริงดังว่า เลยประหลาดใจบอกว่าได้พระองค์นั้นไว้หลายปีแล้วเพิ่งมารู้ว่าเป็นพระกริ่งเพราะฉันบอก ต่อมาเมื่อจะกลับไปบ้านเมืองเลยให้ฉันไว้เป็นที่ระลึก มองสิเออร์มาสาลที่นครวัดก็มีแก่ใจแบ่งพระที่พบในกรุบนยอดเขาพนมปาเกงให้เมื่อมาเป็นที่ระลึกเช่นเดียวกัน เดี๋ยวนี้ยังอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานในกรุงเทพ ฯ ฉันเพิ่งมารู้เรื่องตำนานของพระกริ่งตามทางวิชาโบราณคดีเมื่อเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา ค้นหามูลเหตุที่สร้างพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ในอินเดีย ได้ความว่าเดิมมีแต่ ๘ ปาง คือแบบอย่างอนุโลมตามเรื่องพุทธบริโภคเจดีย์ทั้ง ๘ แห่ง ครั้นต่อมาเมื่อเกิดลัทธิมหายานขึ้นในพระพุทธศาสนา พวกถือลัทธิมหายานคิดทำพระพุทธรูปขึ้นอีกปาง ๑ เป็นพระนั่ง พระหัตถ์ถือหม้อน้ำมนต์ หรือวชิร หรือผลไม้ที่เป็นโอสถเช่นลูกสมอเป็นต้น เรียก

ว่า "ไภสัชชคุรุ" สำหรับโสรจสรงทำน้ำมนต์รักษาโรคและบำบัดภัย เมื่อได้ความตามตำราดังนี้ก็เข้าใจตลอดไปถึงเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประดิษฐานพระกริ่งตรึงไว้ในขันครอบซึ่งโปรด ฯ ให้พระมหาเถระดับเทียนทำน้ำมนต์ถวายในมงคลราชพิธีเช่นงานเฉลิมพระชันษาเป็นต้น อันยังเป็นประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้ พระกริ่งที่ได้มาถึงเมืองไทย ก็คงเป็นด้วยพบกรุอย่างเช่นมองสิเออร์มาสาลว่าในกาลก่อน แต่พวกเขมรไม่นิยมพระกริ่งเหมือนกับไทย นานเข้าพระกริ่งจึงมามีแต่ในประเทศสยาม

ครั้งฉันเถือมใส่เครื่องรางในสมัยเมื่อบวชเป็นสามเณรนั้น ได้เคยเห็นฤทธิ์เครื่องรางประจักษ์แก่ตัวเองครั้งหนึ่ง เมื่อจะต้องไปเทศน์มหาชาติในวังหน้า พระมหาราชครูมหิธร (ชู) ผู้เป็นอาจารย์วิตกเกรงฉันจะไปประหม่าเทศน์ไม่เพราะ มีใครบอกว่าอาจารย์วิทยาคมคนหนึ่งทำเครื่องรางกันประหม่าได้ ให้ไปขอ ได้มาเป็นก้อนขี้ผึ้งแข็งปั้นกลม ๆ ขนาดสักเท่าเมล็ดมะกล่ำตาช้าง บอกว่าเมื่อจะขึ้นธรรมาสน์ให้อมไว้ใต้ลิ้นจะไม่ประหม่าเลย ฉันกระทำตามก็ได้จริงดังสัญญา มิได้รู้สึกครั่นคร้ามตกประหม่าเลยแต่สักนิดเดียว จนพระมหาราชครูผู้อาจารย์ประหลาดใจ ก็เลยลงเนื้อเชื่อถือว่าเพราะเครื่องรางนั้นป้องกัน ต่อมาหวนคิดเมื่อเป็นผู้ใหญ่จึงเข้าใจว่าความเชื่อมั่นของเราในเครื่องรางนั้นเองป้องกันมิให้ตกประหม่าทำนองเดียวกับรดน้ำมนต์แก้โรคต่าง ๆ

เรื่องเล่นวิทยาคมที่เล่ามา เป็นการเล่นของฉันในตอนเช้าก่อนเพล เมื่อเพลแล้วเป็นประเพณีพระเณรย่อมนอนกลางวัน ถึงตอนบ่ายมักไปเที่ยวกับพวก (มหาดเล็ก) เด็กหนุ่มที่ไปอยู่ด้วย ไปเล่นที่ลานรอบวิหารพระศาสดาเป็นพื้น บางวันก็ช่วยกันทำดอกไม้ไฟจุดเล่น บางวันก็เล่านิทานสู่กันฟัง ไม่มีอะไรเป็นสาระนอกจากไม่ทำความชั่วเท่านั้น ครั้นเวลาเย็นพระเณรที่ชอบอัธยาศัยอยู่ในคณะเดียวกัน มักไปประชุมกันที่กุฏิองค์ใดองค์หนึ่ง ตรงนี้ควรชมประเพณีการบวชในพระพุทธศาสนาที่ถือว่าเสมอกันหมด ไม่ต้องยำเกรงด้วยยศศักดิ์ นั่งสนทนาปราศรัยกันตามชอบใจ ในเวลาประชุมกันตอนเย็นนี้ โดยฉะเพาะผู้บวชใหม่เริ่มจะเกิดหิว จึงมักช่วยกันเคี่ยวน้ำตาลน้ำผึ้งสำหรับบริโภคกับน้ำชาในเวลาค่ำ การเคี่ยวน้ำตาลกับน้ำผึ้งทำวาน ค่าที่พระตามวัดเคยทำสืบต่อกันมาช้านาน อาจจะผะสมส่วนทำได้แปลกๆน่ากินหลายอย่าง สนทนากันและกินน้ำชากับน้ำตาลน้ำผึ้งเป็นที่บันเทิงใจ จนเวลาค่ำกลับขึ้นกุฏิ การท่องสวดมนต์มักท่องเวลานี้กับเวลาแรกรุ่งเช้าก่อนออกบิณฑบาตอีกเวลาหนึ่ง ครั้นถึงเวลา ๒๐ นาฬิกาได้ยินเสียงระฆังสัญญาณก็พากันลงโบสถ์เวลาค่ำ เสร็จแล้วก็เป็นสิ้นกิจประจำวัน ตามความที่เล่ามาจะเห็นได้ว่าการที่บวชเป็นสามเณรนั้น โดยฉะเพาะเจ้านาย ถ้าบวชแต่พรรษาเดียวดูไม่สู้จะเป็นประโยชน์เท่าใดนัก เพราะยังเป็นเด็กเห็นแต่แก่จะสนุกสนาน ฟังสั่งสอนศีลธรรมก็ยังมิใคร่เข้าใจ ได้ประโยชน์

เป็นข้อสำคัญแต่ความคุ้นเคยอยู่ในบังคับบัญชา และสมาคมกับเพื่อนพรหมจรรย์โดยฐานเป็นคนเสมอกัน เป็นนิสสัยปัจจัยต่อไปข้างหน้า แต่จะว่าการที่บวชเณรไม่เป็นประเพณีดีก็ว่าไม่ได้ ถ้าคิดถึงชั้นบุคคลพลเมืองสามัญในสมัยเมื่อรัฐบาลยังมิได้ตั้งโรงเรียน ที่เรียนหนังสือและเรียนศีลธรรมมีแต่ในวัด พ่อแม่ส่งลูกไปอยู่วัดก็คือว่าให้ไปเข้าโรงเรียนนั่นเอง ชั้นแรกเป็นแต่ลูกศิษย์วัดตรงกับเรียนวิชาชั้นปฐมศึกษา เมื่อได้ความรู้เบื้องต้นและคุ้นกับวัดจนเกิดเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงให้บวชเป็นสามเณรเสมือนเลื่อนขึ้นเป็นชั้นมัธยม มีเวลาเล่าเรียนมากขึ้น และได้รับความเคารพอุดหนุนของชาวบ้านยิ่งกว่าเป็นลูกศิษย์วัด แต่ต้องบวชเป็นสามเณรอยู่นานจนถึงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ หรือมิฉะนั้นก็ต้องบวชหลายพรรษาจึงจะได้ความรู้ที่เป็นประโยชน์ติดตัวในเวลาเมื่อสึกไปเป็นฆราวาส เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นประธานสงฆ์ ทรงพระดำริความตามที่กล่าวมานี้ จึงจัดตั้งวิธีสอนและสอบความรู้พระเณรที่เป็น "นวก" บวชพรรษาเดียว ซึ่งใช้เป็นแบบอยู่ทั่วไปณบัดนี้ โดยพระประสงค์จะปลูกน้ำใจผู้บวชใหม่ให้นิยมพยายามศึกษาประกวดกันและกัน ตั้งแต่แรกบวชไปจนสมหมายเมื่อสิ้นพรรษา และได้ความรู้ศีลธรรมติดตัวไปเป็นประโยชน์เมื่อเวลาเป็นฆราวาส การที่บวชพรรษาเดียวเดียวนี้จึงนับว่าดีกว่าสมัยเมื่อนั้นบวชเณรมาก แต่ถ้าบวชอยู่ตั้ง ๒ พรรษาขึ้นไป ถึงใน

สมัยก่อนก็เป็นประโยชน์ เพราะสมัครเป็นบรรพชิตด้วยเห็นทางที่จะแสวงหาคุณวิเศษอย่างไรต่อไปแล้วจึงบวชอยู่ พอล่วงพรรษาแรกก็ตั้งหน้าพยายามตามจำนง เป็นต้นว่าเรียนภาษามคธหรือฝึกหัดศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ในวัดนั้นต่อไปจนสำเร็จ พระเถระที่รอบรู้พระธรรมวินัยและช่างที่มีชื่อเสียงมาแต่ก่อน ล้วนเริ่มเรียนวิชาแต่เวลายังบวชเป็นสามเณรแทบทั้งนั้น ว่าถึงตัวฉันเองเมื่อออกพรรษาปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้พระราชทานกฐินหลวงให้ไปทอดที่วัดคงคาราม ได้ไปเมืองเพ็ชรบุรีเป็นครั้งแรก ทอดกฐินแล้วกลับมาก็สึกในเดือน ๑๒ นั้น ก่อนจะสึกต้องถวายดอกไม้ธูปเทียนทูลลาเสด็จพระอุปัชฌาย์ แล้วต้องเข้าเฝ้าทูลลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย แต่ไม่มีความลำบากอันใด ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบมาแต่แรกแล้วว่าฉันจะบวชแต่พรรษาเดียว แล้วจะสึกออกมารับราชการ ก็พระราชทานบรมราชานุญาตโดยง่าย

เมื่อสึกแล้วฉันไปอยู่บ้านคุณตาที่ฉันได้รับมรดก แม่ก็ออกไปอยู่ด้วย เหตุที่ฉันจะได้บ้านคุณตาเป็นมรดกนั้น แม่เล่าให้ฟังว่าเมื่อฉันยังเล็ก คุณตาซื้อบ้านจงผิงที่ริมคลองวัดสุทัศน์ ฯ ไว้ แล้วบอกแก่แม่ว่าเมื่อฉันโตขึ้นจะให้เป็นที่ทำวังของฉัน จะได้อยู่ใกล้ ๆ กับกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ครั้นสิ้นรัชชกาลที่ ๔ คุณป้าเที่ยงสิ้นวาสนาจะออกไปอยู่นอกวังกับกรมหมื่นราชศักดิ์ ฯ แต่ท่านอยากมีบ้านของท่านเองต่างหาก คุณตาส่งสารจึงโอนที่บ้านจงผิงไปให้แก่

คุณป้าเที่ยง เพราะบ้านนั้นอยู่ใกล้กับกรมหมื่นราชศักดิ์ ฯ ดังกล่าวมาแล้ว ท่านจึงบอกแก่แม่ว่าจะให้บ้านของท่านเองแทนบ้านจงผง แล้วแสดงให้ปรากฏในวงญาติว่าจะให้บ้านของท่านเป็นมรดกแก่ฉัน เพราะตัวท่านก็แก่ชราแล้ว กว่าฉันจะเติบใหญ่ถึงต้องมีรั้ววังก็เห็นจะพอสิ้นอายุของท่าน หรือมิฉะนั้นถ้าท่านยังอยู่ก็จะให้ไปอยู่กับท่านไปพลาง น่าจะเป็นเพราะท่านเจตนาเช่นนั้น คุณตาจึงมักรับฉันไปนอนค้างที่บ้านบ่อย ๆ ดังเล่ามาแล้ว ผิดกับเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ที่เป็นหลานด้วยกัน เผอิญการก็เป็นอย่างคุณตาว่า พอถึงปีฉันโกนจุกคุณตาก็ถึงอนิจจกรรม บ้านของคุณตาจึงตกเป็นของฉันแต่นั้นมา เรือนชานในบ้านของคุณตาสร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งนั้น มีตึกหลังเดียวเรียกว่า "หอสูง" ที่ท่านอยู่ และฉันอยู่ต่อมาในตอนก่อนสร้างเป็นวัง มีของแปลกประหลาดอย่างหนึ่ง คือเสาสำหรับชักธงเหมือนอย่างที่มีตามสถานกงสุล ปักไว้ข้างหน้าบ้าน ฉันมาทราบในภายหลังว่าการทำเสาธงนั้นเกี่ยวกับการเมืองเป็นข้อสำคัญ ควรจะเล่าไว้ให้ปรากฏ คือในเมืองไทยแต่ก่อนมาการตั้งเสาชักธงมีแต่ในเรือกำปั่นบนบกหามีประเพณีเช่นนั้นไม่ มีคำเล่ากันมาว่าเมื่อในรัชชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดขนบธรรมเนียมฝรั่ง ให้ทำเสาธงขึ้น ณ พระราชวังเดิม (ที่เป็นโรงเรียนนายเรือบัดนี้) อันเป็นที่เสด็จประทับ และชักธงบริวารเป็นเครื่องบูชาในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระกฐิน เมื่อพระบาท

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็น ตรัสถามผู้ที่อยู่ใกล้พระองค์ว่า "นั่นท่านฟ้าน้อยเอาผ้าขี้ริ้วขึ้นตากทำไม" พิเคราะห์เห็นว่ามิใช่เพราะไม่ทรงทราบว่าทำโดยเคารพตามธรรมเนียมฝรั่ง ที่มีพระราชดำรัสเช่นนั้นเพราะไม่โปรดที่ไปเอาอย่างฝรั่งมาตั้งเสาชักธงเท่านั้นเอง ครั้นถึงรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสสั่งให้ทำเสาธงขึ้นทั้งในวังหลวงและวังหน้า เสาธงวังหลวงให้ชักธงตราพระมหามงกุฎ และเสาธงวังหน้าให้ชักธงจุฑามณี (ปิ่น) คนทั้งหลายก็เข้าใจกันว่าเสาชักธงนั้นเป็นเครื่องหมายพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นเมื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลฝรั่งต่างประเทศแล้ว มีกงสุลนานาประเทศเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ มาตั้งเสาชักธงชาติของตนขึ้นตามสถานกงสุลเหมือนอย่างสถานกงสุลที่เมืองจีน คนทั้งหลายที่ไม่รู้ประเพณีฝรั่งก็พากันตกใจ โจษกันว่าพวกกงสุลจะเข้ามาตั้งแข่งพระราชานุภาพ ความทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรำคาญพระราชหฤทัย จึงทรงพระราชดำริหาอุบายแก้ไขด้วยดำรัสสั่งเจ้านายต่างกรมกับทั้งขุนนางผู้ใหญ่ให้ทำเสาธงช้างขึ้นตามวังและที่บ้าน เมื่อมีเสาชักธงขึ้นมากคนทั้งหลายก็หายตกใจ เรื่องนี้ฉันเคยเล่าให้พวกราชทูตต่างประเทศฟังหลายคนพากันชอบใจชมพระสติปัญญาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าช่างทรงพระราชดำริแก้ไขดีนัก แต่เมื่อฉันได้บ้าน

คุณตา บัญหาเรื่องเสาขงระงับมาช้านานแล้ว เสาขงของคุณตาก็ผุยังแต่จะหักโค่น จึงสั่งให้เอาลงเสีย

เรื่องที่จะเล่าในตอนต่อนี้ไป จะว่าด้วยราชการบ้านเมืองที่ฉันได้ทันเห็นเมื่อเป็นเด็กอยู่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๓๖ และปีจอ พ.ศ. ๒๔๓๗ แต่มารู้ความตระหนักเมื่อเป็นผู้ใหญ่เป็นการสำคัญมีหลายเรื่อง.

สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศิลปากร